

ד.ר. א. גינזבורג

אידישע דענקער
און פאָעטען

אין מיטעל-אַלמען

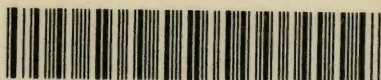
Brandeis University
Library

AARON DUNDY
COLLECTION

Presented by

Dr. and Mrs. Harold D. Dundy

3 9097 00589968 8

Ginzburg, Isidor, 1872-1947

Yidische denker un poeten

**אידישע דענקער
און פּאָעטען**

אין מיטעל-אלטער

(צווייטער באַנד)

v. 2

פון

ד.ר. א. גינזבורג

פּאַרווערס - אויסגאַבע

1919

PJ5016

GS

1918

v.2

**Copyright 1920
By Dr. I. Ginzburg
(All rights reserved)**

אינהאלט פארצייכנים :

די אידען אין צפון פראנקרייך.

קאפיטעל איינס :

די אידען אין פראנקרייך. ווען זיי האבען זיך דארעמן בעזעצט און פון וואנען זיי זיינען אהין געקומען. זייער עקאנאמישע און פאליטישע לאגע. דער קולטורעלער מצב פון די מערב-איירא פּעאישע פעלקער און ווי אזוי דאס האט זיך אפגערופען אויף די איד-דען. מיט וואס די אידען זיינען געשטאנען העכער פאר זייערע קריסט-ליכע שכנים. דער אנפאנג פון דעם תלמוד-שטודיום אין פראנק-רייך. ר' קלונימוס און זיין זוהן ר' משה פון לוקא. נתן הכהן רבי און זיין תלמיד לעאנטיג, רבינו גרשום „דער ליכט פון גלות“ און זיין ישיבה. דער גרויסער ערפאלג פון די פראנצויזיש-דייטשע אידען אויף דעם געביעט פון תלמוד. צוויי-שען אריהע פון גלענצענדע תלמודיסטען אין דער גלענצענדסטער — רש"י.

18—9

קאפיטעל צוויי :

רש"י אין דער לעגענדע.

30—19

קאפיטעל דריי :

רש"י'ס ערציהונג. דער אידישער חרד אין מיטעלאַטער. רש"י'ס רבנים. רש"י בעזעצט זיך אין טרוא און עפענט דארטען א ישיבה. זיינע „תשובות“ און זיין פאעזיע.

18—17

קאפיטעל פיער :

רש"י אלס קאמענטאטאר.

58—42

I.

קאפיטעל פינף :

דער איינפלוס פון רש"י. די „בעלי התוספות“. ווארום רש"י'ס פירוש הייסט „קונטרס“. דער חלוס צווישען רש"י און די „בעלי התוספות“. ר' יוסף ב"ר שמעון קרא און ר' יוסף ב"ר יצחק בכור-שור און זייערע פירוש'ים אויף דער ביגלע. דער רשב"ם אלס קאמענטאטאר. רבינו תם און זיינע תקנות. די ערשטע „עליית דם" בעשולדיגונג. די רדיפות געגען די אידען און זייער ווירקונג אויף דער ווייטערער ענטוויקלונג פון די פראנצויזיש-דייטשע אידען.

64—54

די אידען אין דרום פראנקרייך.

קאפיטעל זעקס :

די אידען פון דרום פראנקרייך אלס די פערמיטלער צווישען דער אידיש-אראבישער קולטור און די אידישע קולטור פון די אנדערע אייראפעאישע לענדער. די פאמיליע קמחי : ר' יוסף קמחי און זיין זוהו ר' דוד קמחי (דער רד"ק). די פאמיליע אבן-תבון. „די פאטערס פון די איבערזעצער". ר' יהודה אבן-תבון, ר' שמואל אבן-תבון, ר' משה אבן-תבון און די ספרים וואס זיי האבן בען איבערזעצט פון אראביש אין העברעאיש. די קולטורעלע בע-דייטונג פון זייערע איבערזעצונגען. אנדערע מיטגליעדער פון דער אבן-תבון פאמיליע.

75—65

קאפיטעל זעבען :

די אידישע פאעזיע אין דרום פראנקרייך. אבריהם בעדא-רעשי (בדרשי) און זיין זוהו ר' ידעיה הפניני. די נייע מחלוקה וועגען דעם רמב"ם, איהרע אורזאכען און איהרע פיהרער. די שטעלונג פון דעם „פניני" צו דער מחלוקה און זיין „אגרת ההתנצלות". זיין ספר „בחינת עולם".

85—76

קאפיטעל אכט :

קלונימוס בן קלונימוס — א אידישער סאטיריקער פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט. די אידישע לאגע אין פראנקרייך. די „גזרה פון די פאסטוכער" און די „גזרה פון די קרעציגע". זיין הויפט ווערק „אבן-זכור", וואו דער ערנסט און דער שפאס געהען האנד אין האנד. זיין בייסענדע סאטירע וועגען זיינע צייט-גענאסען.

96—86

קאפיטעל ניין :

די אידישע פילאזאפע פון דרום-פראנקרייך. ר' יוסף אבן-קספי. ר' משה נרבוני. דער „שווארצער מויט" און

די לאגע פון די אידען אין דרום־פראנקרייך און שפאניען. דער פאכט
קלעמענס דער זעקסטער. די משומדים־עפידעמיע. דער משומד
אבער פון בורגאס. זיין „אגרת הגזרה“ און ר' משה נרבוני'ס
ענטפער „כאמר בכחירה“.

107—97

קאפיטעל צעהן :

רבי לוי בן גרשון (דער רלב"ג). זיינע וויסענשאפטליכע, סאטעהי-
סאטישע און אסטראנאמישע ספרים. זיינע פירושים אויף דער
ביבעל. זיין פילאזאפישער ספר „מלחמות ה'“. זיין בעציהונג
צו די פריהערדיגע פילאזאפען און זיין אונערשראקענהייט. זיין
סייגונג וועגען אונשמערבליכקייט. זיין סייגונג וועגען גאָט'ס
וויסען און דעם מענשליכען פרייען ווילען. וואס סיינט השגחה?
איז די וועלט א כעשאפענע אָדער אן אייביגע? איז זי כעשאפען
פון נאר נישט אָדער פון א עטוואס?

143—108

די אידען אין איטאליען.

קאפיטעל עלף :

די אידען פון איטאליען. ר' שבתאי דאנאלא און זיין צייט. דער
„קליינער יוסיופון“ און זיין מחבר. דער תנא רבי עליהו. ר' נתן
בר' יהואל פון רוים און דער „ערוד“. ר' הלל בן שמואל פון ווע-
ראנא ר' זרחיה אבוהו.

153—144

קאפיטעל צוועלף :

ר' עמנואל הרומי און זיין צייט. די בעציהונגען צווישען די אידישע
און די קריסטליכע געלעהרטע. י ה ו ד ה ר א מ א נ א און ר'
ב נ י מ ין ב"ר מ ש ה. דער איינפלוס פון די אידיש שפאנישע
און פון די איטאליענישע פאעטען אויף עמנועל'ן. עמנואל'ס פאָר-
גאָראפישע ליעדער. זיינע ליעבע־ליעדער. זיינע תפילות. זיין
„ערן ותופת“ (גזען און ניהנום) אין פערגלייך מיט דאנעט'ס
געטליכע קאמעדיע.

177—154

די אידען אין דייטשלאַנד.

קאפיטעל דרייצעהן :

די קולטור פון די אידען אין דייטשלאַנד און די אידישע קולטור
פון צפון־פראנקרייך. דער פראטעסט געגען די טרוקענע הלכות פון
דעם תלמוד. דער ראציאנאליזם און דער מיסטיציזם. דער דייטשער
מיסטיציזם און זיין איינפלוס אויף די אידען. די קרייצניגע און
זייער איינפלוס אויף דעם גייסטיגען צושטאנד פון דער אייראָפּע-
אישער בעפעלקערונג. די גייסטיגע עפידעמיען. אידישע און

קריסטליכע אבערגלויבענס. ר' יהודה האלט מעהר פון „עבודה“
ווי פון תורה. ר' יהודה החסיד אלס פאעט. ר' יהודה החסיד און
זיינע תלמידים. דער „ספר הסידים“ און זיין קולטורהיסטארישע
בעדייטונג. 197—178

קאפיטעל פיערצעהן :

ר' אלעזר פון ווארמס — דער וויכטיגסטער תלמיד פון ר' יהודה
החסיד. די מארטירער פסיכאלאגיע פון דעם אידישען פאלק און
די פילאזאפיע פון ענטזאנאגנ. די דייטשע און די שפאנישע קבלה.
דער „רוקח“ און זיין מאראל. 205—198

קאפיטעל פופצעהן :

ר' מאיר פון ראטהענבערג אלס ראציאנאליסט. זיינע זלמורישע
קענטניסע און זיין שטעלונג צו דער מיסטישער ריכטונג פון ר'
יהודה החסיד. זיין ארעסט, און זיין טויט אין געפענגניס. ר' מאיר
ראטהענבערג אלס פאעט. 214—206

די אידען אין ענגלאנד.

קאפיטעל זעכצעהן :

די אידען אין ענגלאנד. זייער עקאנאמישע און פאליטישע לאגע.
די פאנראמען און די שחיטות, וועלכע האבען זיך געענדיגט מיט
דעם ארויסטרייבען פון די אידען פון ענגלאנד. ווארום די ענג'
לישע אידען אין מיטעלאטער זיינען געשטאנען קולטורעל נידר
ריגער ווי די אידען פון די אנדערע לענדער. ר' ב ר כ י ה ב"ר
נ ט ר ו נ א י ה נ ק ד ו ז. זיין „משלי שועלים“ און זיינע אנ-
דערע ספרים. 224—215

די פאלעמישע ליטעראטור.

קאפיטעל זעבעצעהן :

שפורען פון פאלעמישער ליטעראטור אין דער ביבעל. פאלעמישע
ליטעראטור אין דער נריכישער עפאכע. א ר י ס ט א ב ו ל ו ס,
פ י ל א ז ד ע ר א י ד א ו ז י א ז ע פ ו ס פ ל א ו ו י א ו ס.
דאס געבורט פון קריסטענטהום און די נייע ווענדונג פון דער פא-
לעמישער ליטעראטור. די ויכחים מיט די „מינים“ אין הלמוד
און אין די מדרשים. די פאלעמיק מיט די משומדים. „ספר
מלחמות לה' פון יעקב בן ראובן. וכוח פון ר מ ב ז. 239—225

קאפיטעל אכטצעהן :

די אידען פערפאלגונגען אין שפאניען אין פיערצעהנטען יאהרהונ-
דערט. די „אנוסים“ די משומדים להכעיס. פ א ו ל ד ע ס א נ

ט א - מ א ר י א און זיין שנאה צו אידען און יודענטהום. ר'
יהושע בן יוסף א ל י ל ו ר ק י און זיין כריעה צו פאולען.
פ ר א פ י א ט ד ו ר א ז און זיין בעדיהמטער „אל תהי כאבותיך“.
זיין „כלמת הגויים“ און אנדערע ספרים. 240—249

קאפיטעל ניינצעהן:

ר' ח ס ד א י ק ר ש ק ש. זיין קאמפף געגען דעם אריסטאטעליא
ניום, הויפטועכליד געגען די אידישע אריסטאטעליאנער ווי דער
רמב"ם און דער רלב"ג. זיין קאמפף געגען די דאגמען פון קריס'
טענטהום און זיין „בטול עקרי הנוצרים“. זיין איינפלוס אויף
שפינאזא'ן. 250—256

קאפיטעל צוואנציג:

די פאלעמישע ליטעראטור אין די דייטשע און סלאווישע לענדער.
ל י פ מ א ו מ י ל ה ו י ז ע ז און זיין „ספר הנצחון“. דער
קארטאיים י צ ח ק ב ו א ב ר ה ס ט ר א ק י און זיין קלא'
סישע ווערק „חזקת אמונה“. זיין קריטיק אויף דעם „ברית חדשה“
און זיין איינפלוס אויף די קריסטליכע פריידענקער ווי ז ו א ל י
ט ע ר און ד א ו ו י ר פ ר י ע ד ר י ר ש ט ר ו י ס .
257—264

די אידען אין צפון פראנקרייך.

I.

די אידען אין פראנקרייך. ווען זיי האבען זיך דארטען בעזעצט און פון וואנען זיי זיינען אהין געקומען. זייער עקאנאמישע און פאליטישע לאגע. דער קולטורעלער מצב פון די מערב־איראפעאישע פעלקער און ווי דאס האט זיך אפגערופען אויף די אידען. מיט וואס די אידען זיינען געשטאנען העכער פאר זייערע קריסטליכע שכנים. דער אנטפאנג פון דעם תלמוד־שטודיום אין פראנקרייך. ר' קלונימוס און זיין זוהן, ר' משה פון לוקסא. נתן הבלוי און זיין תלמיד לעאנטיז. רבינו נרשום „דער ליכט פון גלות“ און זיין ישיבה. דער גרויסער ערפאלג פון די פראנצויזיש־דייטשע אידען אויף דעם געביעט פון תלמוד. צוויי שטען אריינע פון גלענצענדע תלמודיסטען איז דער גלענצענדסטער—רש"י.

די גענויע צייט, ווען אידען האָבען זיך צום ערשטען אָנגעפאנגען צו בעזעצטען אין פראנקרייך אָדער, ווי מען האָט איהר דאמאלס גערופען, גאליען, קען מען אויף זיכער ניט בעשטימען. עס איז כמעט אָהן שום ספק, אז א קלענערע אָדער גרעסערע אידישע בעפעלקערונג האָט זיך שוין דאָרטען געפונען נאָך אין דער צייט, ווען גאליען איז בלויז געווען א טהייל אָדער א קאָלאָניע פון דער גרויסער רוימישער אימפעריע, נאָך איידער די פראנקען זיי גען דאָרטען געוואָרען די בעלי בתים. „אויב מיר גלויבען אין דעם רעכט פון דעם ערשטען איינזיערלעך“, בעמערקט מאַריס ליער, א אידיש־פראנצויזישער שריפטשטעלער:

„דאן זיינען דיא פראנצויזישע אידען מעהר פראנצויזיש ווי פיעלע פון דיא פראנצויזען גופא“.

מען דארף ניט פערגעסען, אז דער אידישער גלות האָט זיך אָנגעפאנגען נאָך איידער די צושטערונג פון דעם טעמפל און איידער די פאָלשטענדיגע פערניכטונג פון דער אידישער פאָליטישער זעלבסטשטענדיגקייט. נאָך איידער די אידען זיי-נען מיט געוואלט ארויסגעריסען געוואָרען פון זייער היים און פערטריעבען געוואָרען פון זייער לאַנד דורך די רוימער צוליעב פאָליטישע אורזאכען, זיינען שוין פיעלע פון די אידען געצוואונגען געוואָרען צו פערלאָזען זייער פאטער-לאַנד און זוכען זייער גליק אין פרעמדע לענדער צוליעב ע ק אָ נ אָ מ י ש ע אורזאכען. נאָך איידער עס איז געקומען דער פאָל י ט י ש ע ר גלות איז שוין געווען, אויב מען קען עס אַזוי אַנרופען, אז ע ק אָ נ אָ מ י ש ע ר גלות. דאָס לאַנד, א ר ז י ש ר א ל, פארנעהמט, פעהעלטניס-כעסיג, א גאנץ קליינעם שטח. און ווען די בעפעלקערונג איז פערגרעסערט געוואָרען דורך דער נאַטירליכער פערמעהרונג, איז דאָס לאַנד פשוט געוואָרען צו קליין. עס האָט ניט געדענט אויסהאלטען און שפייזען די צוגעקומענע בעפעלקערונג, בפרט דאמאָלט, ווען די אינדוסטריע איז בכלל געשטאַנען אויף אַ ניעדעריגע מדרגה. אנדערע פעלקער אונטער אזעלכע אומשטענדען פלעגען זיך אריינרייסען ווי רויבער אין די בע-נאַכבאַרטע לענדער, אויס'הרג'ענען אָדער פערקויפען אלס שקלאפען די ארטיגע בעפעלקערונג, און פערנעהמען זייערע לענדער. אויף אזא ארט זיינען אויסגעבויט געוואָרען די גרויסע מלוכות און אימפעריען. אין א געוויסער צייט פון זייער היס-טאָריע האָבען דאָס אויך געטהאָן די אידען. אָבער אין דער צייט פון וועלכער דאָ ווערט גערעדט, האָבען שוין די אידען לאנג אויפגעהערט צו זיין אַ מיליטעריש פאָלק. זייער מילי-טאָריסטישע קאריערע האָט זיך שוין לאנג צוריק געענדיגט. צו קליין און צו שוואַך, און אפשר אויך צו וועניג ברוטאַל, האָט דאָס אידישע פאָלק שוין אָנגעפאנגען צו פריידיגען ד ע כ ט אַנשטאַדט מ א כ ט, מ ע נ ש ע ן - פ י ע ב ע

אנשטאדט ברו דער-מאָרד. וועגען פּערכאָפּען
 פרעמדע לענדער האָט נאָך קיין רייד ניט געקענט זיין, ווייל
 זיין אייגען לאַנד איז שוין מעהר ניט געווען זיינס, זיין איי-
 גען-לאַנד איז געלעגען אונטער די אייזערנע נעגעל פון רוי-
 מישען אַדלער. און דער רוימישער עראָבערער האָט ניט גע-
 שאַנעוועט זיינע קרבנות : ער האָט פון דעם אָרעמען לאַנד
 אַרץ ישׂראל די לעצטע ביסעל זאפט אויסגעזויגט
 דורך די שווערע שטייערען, אזוי אז די לאַגע פון דער בע-
 פעלקערונג איז דורך דעם געוואָרען נאָך ערגער. די אידען זיי-
 גען אלזאָ געצוואונגען געוואָרען צוליעב דעם עקאָנאָמישען
 דרוק צו פּערלאָזען זייער לאַנד, און שוין אין דעם ערשטען
 יאָהרהונדערט פון דער קריסטליכער צייטדעכנונג געפינען
 מיר אירישע קהלות אין פּיעלע טהיילען פון דער רוימישער
 אימפּעריע, נאָלען ניט אויסגעשלאָסען.

די געשיכטע פון די אידען אין גאָלען אין די
 ערשט יאָהרהונדערטע איז אונז וועניג בעקאנט. עס איז אָבער
 אָנצונעמען, אז זייער עקאָנאָמישע און פּאָליטישע לאַ-
 גע איז ניט געווען שלעכט. די ערשטע פּיער יאָהרהונדערטע
 האָט דאָס קריסטענטום נאָך אליין געדארפט קעמפּען פאר
 זיין עקזיסטענץ, איז נאָך ניט געווען אנערקענט אלס די הער-
 שענדע רעליגיאָן, און האָט נאָך ניט געהאַט קיין צייט, קיין
 געלעגענהייט און קיין מעגליכקייט צו פּערפּאָלגען אַנדערע
 אמונות. די אידען זיינען דאמאָלסט געווען פּערעכענט פאר
 גלייך-בערעכטיגטע מענשען, און האָבען זיך פונקט ווי די
 איבעריגע בעפּעלקערונג געקענט אָפּגעבען מיט אירגענד
 וועלכער בעשעפטיגונג זיי האָבען געוואָלט. זייערע בעציהונג-
 גען מיט זייערע שכנים זיינען געווען גאנץ פּריינדליכע. די
 דאָזיגע פּריינדליכע בעציהונגען זיינען ניט איבערגעריסען
 געוואָרען אפילו שפעטער, אין די ערשטע יאָהרהונדערטע פון
 דער קריסטליכער הערשאַפט. נאָך אין אַכטען, ניינטען און
 צעהנטען יאָהרהונדערט האָבען די אידען אין פראַנקרייך גע-
 לעבט אַ מעהר אָדער וועניגער רוהיגען לעבען. עס איז זיי נאָך
 דאמאָלסט געווען ערלויבט זיך צו בעשעפטיגען אַ הויז מיט

האַנדעל און וואוכער אויף מיט ערד־ארבייט און אלערליי מלאכות. די אידישע בעלי מלאכות זיינען נאָך ניט אויסגע־שלאָסען געוואָרען פון די גילדען. נאָך אפילו אין רשי"ס צייטען, אין עלפטען יאהרהונדערט, האָבען זיך געפונען אירען אין פראנקרײך וואָס האָבען זיך בעשעפטיגט מיט ערד אר־בייט. רשי"אליין האָט געצויגען זיין חיונה פון ווייז־פלאַנצונג. אין איינעם פון זיינע תשובות ענטשולדיגט ער זיך, ווארום ער שרייבט אזוי קורץ, ווייל ער און די פאמיליע איז בעשעפטיגט ביין ווייז־גארטען („רשי"א, סאָרריס ליבער).

וועגען דעם קולטור־עלען לעבען און דעם נייסטיגען צו־שטאַנד פון די גאלישע אידען אין די ערשטע יאָהר־הונדערטע ווייסען מיר נאָר ניט. מעגליך, אז זיי האָבען גע־האַט צווישען זיך געלעהרטע, מעגליך אז זיי האָבען פער־מאַנט אַ ליטעראַטור, אָבער קיין שפור דערפון איז ניט גע־בליעבען. מעהר אָדער וועניגער זיכער איז, אז די גאלישע אידען זיינען אהין געקומען פון איטאליען, און אז די לעצטע, די איטאליענישע אידען, זיינען געקומען פון ארץ ישראל. דערפון האָט זיך עס גענומען, וואָס די איטאליע־נישע אידען, און צוליב זיי אויף די פראנצויזישע אידען, האָבען זיך אין די ערשטע יאָהרהונדערטע פון זייער היסטאָ־ריע געהאַלטען אן די מנהגים און אן די זיטען פון די ארץ־ישראלדיגע אידען. אונטער דעם איינפלוס פון די „גאונים" פון בבלי און די באבילאָנישע מנהגים און לעהרען זיינען זיי געקומען ערשט שפעטער (זעה דור, דור ודורשיו חלק ד').

די צייט צווישען דעם פיערטען און אכטען יאָהרהונ־דערט איז אין קולטור־עלען זינן געווען די ערנסטע פאר די פעלקער פון מעריב אייראָפּא. דאָס קריסטעננטהום האָט זיך ווי א געדיכטע כמאַרע פערשפרייט איבער די שעחנע הימלען פון איטאליען, פראנקרײך און אויף דייטשלאַנד. די פעלקער זיינען ווי פערזונקען געוואָרען אין פינסטערניס, אין טיעפען אכערגלויבען און אנוויסענהייט. די קירכע האָט אונערבא־רעמליך פערניכטעט און צושטערט אלץ וואָס איז איהר גע־

שמאנען אין וועג. די פילאָזאָפיע, וויסענשאַפט און קונסט פון דער אלטער וועלט זיינען ערקלערט געוואָרען פאר טריפה און שעדליך. די רעליגיעזע פּאַרשטעהער האָבען לאנגזאם אָבער זיכער געשמירט די שווערע קייטען פאר דעם מענשליכען שכל און זיין פרייען פארשען. די מענשען זיינען מיט געוואלט אריינגעטריעבען געוואָרען אין די דערשטיקענדע ענגשאַפט פון די גלחישע צערעמאָניען און זייערע מיסטעריען. אונזר סענהייט איז דערהויבען געוואָרען צו דער מדרגה פון א טור גענד, און מענשען האָבען דערמיט שטאַלצירט. עס איז געווען זעלטען צו געפינען איינעם, וואָס זאָל קענען אונטערשרייבען זיין נאָמען ניט בלויז צווישען דעם פּראָסטען עולם און די אריסטאָקראַטיע, נאָר אפילו אויך צווישען די העכסטע נייסטליכע, ווי די בישאָפּען. וועגען שוהלען און שטודירען, וועגען אפגעבען זיך מיט פילאָזאָפישע און וויסענשאַפטליכע פראגען האָט נאָר קיין רייד ניט געקענט זיין.

די גאַנצע ערציהונג און „בילדונג“ פון יענער צייט איז געוויי א רעליגיעזע אָבער אפילו אויך די דאָזיגע בילדונג איז געווען בלויז פאר די נייסטליכע. דער גרויסער המון איז דערפון איז גאַנצען געוויי אויסגעשלאָסען. דער המון האָט אפילו די ביבעל ניט געמאַרט לייענען: די קירכע האָט איז דעם געזעהן א געפאהר פאר איהר עקזיסטענץ. עס איז אָבער כדאי צו בעמערקען, אז אפילו צווישען די נייסטליכע האָבען זיך געפונען גאנץ וועניגע, וואָס האָבען געקענט לייענען און בערשטעהן זייערע אייגענע „הייליגע שריפטען“.

עס פערשטעהט זיך, אז דער אלגעמיינער ניעדריגער צושטאַנד פון דער קולטור האָט זיך אויך געמוזט אָפרופען ניט צום גוטען אויף דעם קולטורעלען צושטאַנד פון די דאָר טיגע אידען. עס איז אן אלטער כלל, אז „ווי עס קריסטעלט זיך אזוי אידעלט זיך“. די גאַנצע ארומיגע אטמאָספּערע איז געווען אזא, אז עס איז געווען אונמעגליך, דאָס ביי די אידען זאָל זיך ענטוויקלען א פילאָזאָפיע און א וויסענשאַפט. אין דעם מאַהאמעדאנישען שפּאַניען און אין מאַנכע אַנדערע מאהאמעדאנישע לענדער, וואו די פילאָזאָפיע, די

וויסענשאַפטען און די פּאָעזיע האָבען פּערנומען דעם „מורח“-וואַנט, האָבען אויך די אידען אַרויסגעצייגט געוואַלדיגע פּע-היגקייטען אויף די דאָזיגע געביטען. זיי האָבען נאָך אַריבער-געשטייגט זייערע שכנים און האָבען אין א פּערהעלטניס-מע-סיג קורצער צייט פון זיך אַרויסגעגעבען אַ רייהע פון גלענ-עצנדע דיינקער, וויסענשאַפטס-לייטע און פּאָעטען. אין דער קריסטליכער מערב-אייראָפּא, וואו די דאָזיגע זאכען זיינען געווען אסור, זיינען אויך די אידען געבליעבען ווייט דערפון. די איינציגע אויסנאָהמע זיינען געווען די אידען פון דרום-פראַנקרייך, וועלכע זיינען געקומען אין נאָהענטער בערייה-רונג מיט זייערע ברידער פון שפּאניען און זיינען פון די לעצ-טע בעאיינפלוסט געוואָרען, אָבער דאָס איז פאַרנעקומען אין אַ שפּעטערע צייט ווי די פון וועלכע דאָ ווערט גערעדט.

אָבער כאַטש דער קולטורעלער מצב פון די אידען איז בשום אופן ניט געווען קיין גלענצענדער, זיינען די אידען דאָך געשטאַנען אונפּערגלייכבאַר העכער אין קולטורעלען זינן. ווי זייערע קריסטליכע שכנים. עס איז אמת, אויך ביי די איר-דען פון יענע לענדער איז דאמאָלסט די איינציגע בילדונג געווען אַ דעליניעזע, דער איינציגער שטודיום געווען די תורה, און בנוגע אלגעמיינע, וועלטליכע, בילדונג האָבען די אידען פונקט אזוי וועניג געוואוסט ווי די קריסטען. אָבער צווישען די אידען און די קריסטען איז געווען איין גרויסער, וויכטיגער חלוק. וועהרענד ביי די קריסטען איז געווען זעלטען צו טרעפּען אפילו צווישען די נייסטליכע איינעם, וואָס זאָל קענען לייענען און פּערשמעהן זייערע הייליגע שריפטען, איז ביי די אידען געווען זעלטען צו געפינען איינעם, אפילו צווי-שען דעם פּראָסטען המון, וואָס זאָל ניט קענען לייענען די תורה. וועהרענד די קריסטליכע בעפעלקערונג האָט נאָך ניט געהאַט קיין אַהנונג פון פאַלקס-שוהלען און פון אלגעמיינע, גע-צוואונגענע, בילדונג, האָט שוין ביי די אידען פון לאנג צוריק עקזיסטירט אזא מיין אינסטיטוציע, — דער אידישער חדר. דער אידישער פּאָטער האָט געהאַט אויף זיך א פליכט, אַ חיוב, אָדער אליין צו לערנען זיין סיג די תורה אָדער צו דיני-

גען פאר איהם א רביו. דאס איז געווען איינע פון די וויכטיג-
סטע, אויב ניט די וויכטיגסטע פערפליכטונג פון דעם איד-
שען פאָטער צו זיין קינד. דאָס איז ניט געווען בלויז אַ מנהג,
נאָר טאַקע אַ דין, אַ וויכטיגער רעליגיעזער חיוב. די
קהלה האָט געמעגט דעם פאַטער צווינגען, און מען האָט טאַקע
גאנץ אָפּט איהם געצוואונגען, אז ער זאָל זיין קינד לערנען.
דאָס לערנען פון די קינדער איז בעטראכט געוואָרען אלס אזוי
וויכטיג, אז „די גאנצע וועלט שמעהט אויף דעם זכות פון די
„תּנוקות של בית רבן“, אויף דעם זכות פון די קליינע קינדער
וואָס לערנען. מיט דער צייט איז דער וואונש צו זעהן זיין
קינד „געלערענט“ געוואָרען ביין אידישען פאָטער אַ מין
צווייטע נאַטור. און ווען מיר זעהען נאָך היינטיגען טאָג, ווי
ארעמע אידישע עלטערען זיינען זיך פשוט מוסר נפש אום צו
געבען זייערע קינדער אן אנשטענדיגע בילדונג און זיי לאָזען
געהן אין די אוניווערזיטעטען איז עס פיעלייכט דער רעזול-
טעט פון יענע דורות-לאנגע אנשטריינגונג, וואָס דער איד-
שער פאָטער האָט געמאַכט צו זעהן זיין קינד „געלערענט“.

די דאָזיגע אלגעמיינע, געצוואונגענע בילדונג האָט גע-
האַט צוויי וויכטיגע פּאָלען. פון איין זייט האָט עס געפיהרט
דערצו, וואָס ביי אידען זיינען כמעט ניט געווען קיינע אנא-
פאלבעטען. יעדער איד האָט וועניגסטענס געקענט „אריינ-
קוקען“ אין א ספר. דער פּראָסטער מענש אין סידור און אין
תּהילים, דער למדן אין דער גמרא. פון דער צווייטער זייט
האָט עס ניט דערלאָזען, אז ביי אידען זאָל זיך בילדען אַ
פּריסטער-קלאַססע. די תורה איז געווען אָפּען פאר אלעמען
און יעדער איינער האָט ניט בלויז געמעגט און געדארפט, נאָר
טאַקע איהר געמוזט לערנען. דער לערנען פון דער
תורה איז געווען אַ חיוב פאר אלעמען. דער אידישער רב איז
ניט קיין פּריעסטער, ער איז ניט קיין פערמיטלער צווישען
דעם אידען און זיין גאָט. דער איד דארף ניט קיין פערמיטלער,
ער דארף ניט קיין פּריעסטער : ער איז אליין זיין אייגענער
פּריעסטער. דער רב איז ניט קיין גרעסערער יחסן פאר דעם
ניט-רב: דער לעצטער קען פונקט ווי דער ערשטער געפיר-

נען דעם דין אין דער תורה, אויב ער איז גענוג למדן. ער איז ניט מחויב צו פרעגען שאלות ביין רב, ווען ער ווייס אליין דעם דין. דער אידישער רב איז בלויז א פאך־מענש, ער איז א ספעציאליסט אויף פסקענען שאלות. מען געהט צום רב פרע-גען א שאלה פונקט וויא מען געהט צום אדוואָקאט פרעגען דעם געזעץ, פונקט וויא מען געהט צום דאָקטאָר זיך האל-טען אן עצה וועגען דעם געזונד.

אין דעם אכטען יאָרהונדערט האָט זיך דער קולטורע-לער מצב פון די מעריב־אייראָפּעאישע פעלקער עטוואָס דער הויבען צו פארראַנקען קארל דעם גרויסען. דער בויער פון דער „הייליגער רוימישער“ אימפעריע. ער האָט געזוכט, אויף ווי ווייט דאָס איז דאן געווען מעגליך און אויף ווי ווייט ער האָט אליין פערשטאַנען, צו פערשפרייטען צווישען זיינע אונ-טערטהאַנען מעהר וויסען. ווי עס ווייזט אויס האָט ער אויך ניט פערגעסען אָן די אירען, וואָס האָבען זיך אויפגעהאלטען אין זיינע לענדער. לויט ווי עס ווערט בעריכטעט אין אידישע סוועלען האָט ער אין יאָהר 787 אריבערגעבראַכט פון איטאַליען צוויי אידישע געלעהרטע: ר' סלוננימוס און זיין זעהן ר' ששה פון לוקא. די דאָזיגע צוויי גע-לעהרטע זאָלען זיך האָבען בעזעצט אין מאיניץ, וואו זיי האָבען געעפענט העכערע אידישע שוהלען, ישיבות, פאר דעם שטודיום פון דעם תלמוד. די תלמידים פון די דאָזיגע ישיבות זאלען זיך שפעטער האָבען פערשפרייט אין די דייט-שע רהיינישע פראָווינצען, אין „לוֹתֵי־ר“ (לאַטהערינג-נען) און אין די פערשיעדענע שטעט פון פראַנקרייך נוסא. זיי, די דאָזיגע צוויי געלעהרטע, זאָלען עס האָבען געליינט דעם פונדאמענט פאר דעם שטודיום פון תלמוד אין פראַנק-רייך און אין דייטשלאַנד, וואָס איז שפעטער אויסגעוואקסען אין א געוואלדיגען בנין.

עס איז שווער צו זאגען וויפיעל היסטארישען אמת דער דאזיגער בעריכט ענטהאַלט אין זיך. איין זאך איז אָבער זי-כער, און דאָס איז, אז אין יענער צייט זיינען שוין די אירען פון מעריב־אייראָפּא געווען בעקאַנט מיט דעם באבילאנישען

תלמוד און מיט דיא לעהרען פון די גאונים. עס איז פאראנען
א טראדיציע, אז אין א קנאפען יאָהרהונדערט שפעטער, אין
865, האָט נטרונאי גאון בעזוכט פראנקרייך.

א גייען און מעכטיגען שטויס פארווערטס האָט דער
שטודיום פון תלמוד געקראָגען אין פראנקרייך, ווען עס איז
אהין אָנגעקומען ר' נתן הבל. ער איז געווען
אינער פון די פיער יונגע געלעהרטע, וואָס די ישיבה פון
סורא האָט אין לעצטען העלפט פון צעהנטען יאָהרהונ-
דערט, אַרויסגעשיקט אלס משולחים צו קלייבען שטיצע און
וועלכע זיינען געפאנגען געוואָרען פון א מאהאמעדאנישען
אדמיראל און פערקויפט געווארען אלס שקלאפין אין פערשי-
דענע געגענדען. ר' נתן בר יצחק הבבלי איז אָנגעקומען
קיין נארבא, וואו ער איז געוואָרען ראשי ישיבה.

זיין וויכטיגסטער תלמיד איז געווען ר' יהודה בר
מאיר, וועלכער איז מעהר בעקאנט אונטער דעם נאָמען ליי-
אַטיין. ער איז געווען בעריהמט אלס גרויסער תלמודיסט
און צו זיין ישיבה זיינען געקומען תלמידים פון נאָהענטען און
ווייטען. לויט ווי מאַנכע היסטאָריקער בעהויפטען איז דער
בעריהמטער רבינו גרשום "דער ליכט פון גלות"
געווען זינער א תלמיד.

צוליעב אורזאכען, וואָס זיינען ניט בעקאנט האָט
רבינו גרשום, וועלכער איז געבאָרען געוואָרען אין
פראנקרייך אויסגעוואנדערט קיין מאינץ, וואו ער האָט
געעפענט א גרויסע ישיבה, וועלכע האָט זיך געקענט פערגליי-
כען אין איהר בעדייטונג און וויכטיגקייט מיט די גרויסע
ישיבות פון בבל. פון דיוזער ישיבה זיינען אין פערלויף פון א
פאָר צעהנדליג יאָהר אַרויסגעקומען אַ רייע פון גלענצענדע
תלמודיסטען, צווישען וועלכע עס האָבען זיך געפונען ר'
יהודה הכהן, ר' אליעזר הגדול, און
פיעלע אנדערע.

אין דעם שטודיום פון דעם תלמוד האָבען זיך די אידען
פון דייטשלאנד און פראנקרייך בכלל פיעל מעהר אויסגעציי-
כענט וויא זייערע בריער פון שפאניען. די אידען פון פראנק-

רייך און דייטשלאַנד האָבען זייער גאנצע גייסטיגע ענערניש
 און זייערע אלע פעהיגקייטען אָנגעווענדעט אויף דעם תלמוד,
 וועהרענד די אידען פון שפּאַניען, וואָס האָבען געלעבט אין א
 סביבה פון וועלטליכער בילדונג, האָבען געקענט אָפּגעבען
 בלויז א טהייל פון זייער צייט אויף דעם. די קולטור, וואָס די
 שפּאַנישע אידען האָבען געשאַפּען איז געווען איריש, אָבער
 אויך וועלטליך; די קולטור פון די פראנצויזישע און די דייט
 שע אידען איז געווען א ריין תלמודישע. די אידען פון שפּאַ
 נייען האָבען זיך געהאַט צו רעכענען מיט דעם מאַהאמע
 דאניזם און די פילאָזאָפּישע אונרוהיגקייט וואָס ער האָט
 ארויסגערופּען צווישען זיינע אָנהיינגער פון איין זייט, און
 מיט דער בייזער קריטיק פון די קאַראַאימען פון דער אַנדערער
 זייט. דאָס האָט געפיהרט דערצו, וואָס זיי זיינען פון איין זייט
 בעוועגט געוואָרען זיך אָפּצוגעבען מיט דער פילאָזאָפּיע און
 זיינען פון דער אַנדערער זייט געצוואונגען געווארען זיך אָפּ
 צוגעבען מיט דעם שטודיום פון דער העברעאישער גראמאַ
 טיק און דער העברעאישער שפראך, כדי זיך צו קענען בעשיי
 צען סאי גענען די פילאָזאָפּישע און סאי גענען די קאַראַאי
 מישע טענות. די פראנצויזיש-דייטשע אידען זיינען אין יענער
 צייט געווען פריי דערפון; דאָס קריסטענטהום איז דא
 מאַלסט געווען טוירט־פּערגליוווערט, און פון דער געפאהר פון
 די קאַראַאימען האָבען זיי אויך ניט געוואוסט. זיי האָבען זיך
 דארום אונגעשמערט געקענט אָפּגעבען מיט דעם שטודיום
 פון דעם תלמוד און דער ביבעל אָהנע זיך צו דארפּען רעכענען
 מיט די טענות פון מעגליכע געגנער. דאָס איז טאַקע די אור
 זאכע, וואָס זיי האָבען געמאַכט אזעלכע ריעזען פאַרטשרימע
 אויף דעם דאָזיגען געביט אין א פּערהעלטיסמעסיג קורצער
 צייט. איז פּערלויף פון איין קורצען יאָהרהונדערט, פון ענדע
 צעהנטען ביז ענדע עלפטען, האָבען זיי ארויסגעגעבען פון זיך
 א גרויסען צאָהל פון גרויסע תלמודיסטען, וועלכע זיינען נאָך
 עד היום דיא לייכטענדע שמערען אויפ'ן תלמודישען הימעל.
 צווישען די דאָזיגע אלע גרויסע שמערען פּערנעהמט ר'
 שלמה יצחקי, אדער רש"י, דעם מיטעל־פונקט.

II.

רש"י אין דער לעגענדע.

צו זאגען, אז רש"י איז ביי דעם אידישען פאלק דער בעליעבטסטער און געפייערטסטער פון אלע אידישע גדולים אין מיטעלאַטער איז נאך וועניג. דאָס וואָלט ניט אויסדריקען אפילו א הונדערטען טהייל פון דעם כבוד און לייעבע, מען קען זאגען פון פעהייליגונג, וואָס דאָס גאנצע פאלק, פון זיינע קליינע ביז זיינע גרויסע, פון דעם פראַס-טעסטען וואַסער-טרעגער ביז'ן נרעסטען גאון, פון דעם גאנצן פרומען ביז אפילו דעם פרייגעזאנענעם, האָבען געפיהלט צו רש"י.

רש"י איז מעהר ווי בעליעבט און געפייערט. ער איז געוואָרען אַ לעגענדע, כמעט אזא לעגענדע ווי אליהו הנביא. רש"י, ווי אן אמת'ער גאון, האָט אין זיך פערקערפערט דעם גאנצען געניוס פון דער אידישער פאלקס-נשמה. ער איז פאלקסטהימליך אין שעהנסטען און אין העכסטען זין פון וואַרט. און דאָס אידישע פאלק האָט זיך אין איהם דער קענט; עס האָט אין איהם זיך אליין דערזעהן אין אן אויס-געלייטערטען און אין אן אויסגעעדעלטען געשטאַלט. רש"י איז דורך און דורך אידיש, דער איד שבאיד, וואָס ציהט זיין יניקה פון זיין אייגענעם שורש און דארף ניט שעפען פון פרעמדע קוואַלען. ער איז אָבער ניט דער וואָכעדיגער איד; ער איז דער איד וואָס וואַרפט אַראָפּ פון זיך זיינע

בגדי חול און פוצט זיך אויס אין דער זיידענער שבת'דיגער
זופיצע, דער איד מיט די נשמה יתירה.

פיעלע לאַנגע יאהרהונדערטע האָט רש"י בעגלייט דעם
אידישען פאָלק אין אלע זיינע גלות-לענדער. וואו דאָס
פאָלק האָט געוואַנדערט איז איהם רש"י גאַכגעגאַנגען. ער
האָט בעגלייט יעדען אידען בעזונדער כמעט פון זיין וויעגעלע
ביז'ן קבר. דאָס אידישע קינד קוים האָט ער זיך נאָר אויס-
געלערענט „פרעפלען“ איז ער שוין בעקאַנט געוואָרען מיט
רש"י'ן. „חומש מיט רש"י“. דאָס איז געווען זיין ערסטע
נייסטיגע שפייז; איז ער געוואָרען עלטער, האָט ער
געלערענט „שוואַרבע“ (עשרים וארבע) מיט רש"י, און איז
ער געוואָרען נאָך עלטער און רייפער, איז געווען גמרא מיט
רש"י. אָהן רש"י איז עס ניט געגאַנגען; אָהן רש"י האָט
עס ניט געקענט זיין. עפעס דאַכט זיך, אז חומש אָהן רש"י
וואַלט נאָר ניט געווען דער זעלבער חומש: זיי מווען געהן
צוזאַמען.

עס זיינען געווען ביי אידען פיעלע אנדערע גאונים,
אין מאַנכע הינזיכטען גרעסער ווי רש"י, אבער קיינער פון
זיי האָט ניט אויסגעאיבט אזא טיעפען און דויערנדען איינ-
פלוס, קיינער פון זיי האָט ניט געהאַט אזא געוואַלדיגע
ווירקונג, וויא ער, ווייל קיינער פון זיי איז ניט געשטאַנען
אַזוי נאָהענט צום פאָלק און צו זיין נשמה ווי ער. דער
רמב"ם איז אָהן צווייפעל געווען אַ גרויסער גאון, שוין ניט
רעדענדיג אלס פילאָזאָף, אבער דעם פאָלק, דעם גרויסען
עולם, איז ער כמעט אין גאַנצען געבליבען פרעמד. פון
מיליאָנען אידען געפינען זיך בלויז טויענדע, וואָס האָבען
געהערט פון רמב"ם און וואָס ווייסען פון זיינע לעהרען.
זיין איינפלוס איז נאָר געווען אויף די לומדים און די
משכילים. צווישען די זעלבע מיליאָנען אידען געפינט זיך
כמעט קיין איינציגער ניט, וואָס האָט ניט געהערט פון
רש"י'ן. מען קען זיין אַ גוטער איד, ווען מען האָט ניט
געלערענט די „משנה תורה“ און דעם „מורה נבוכים“. עס
דוכט זיך אַבער אז מען קען נאָר ניט זיין קיין רעכטער איד,

אפילו אין נאציאנאלען זיין. ווען מען ווייס ניט פון רש"י, ווען מען האט לבל הפחות ניט געלערענט „חומש מיט רש"י". א איד וואס האט זיך אויפגעהאדעוועט אויף חומש מיט רש"י, אויף „שווארבע" מיט רש"י, אויף גמרא מיט רש"י מוז זיין א איד אפילו ווען ער וויל עס ניט; ער בלייבט א איד אפילו ווען ער פערלייקענט עס.

און דאס אידישע פאלק האט פערשטאנען ווי אזוי צו בעצאהלען זיין ליעבלינג. ער האט ארום רש"י'ס נאמען און ארום זיין לעבען אויסגעשפונען די שעהנסטע און וואונ-

רש"י'ס בית-המדרש.

דערבארסטע פאלקס-מעשה'לעך און לעגענדען. רש"י איז דער אידישער פאלקס-העלד, זיין לעגענדארער העלד. און די לעגענדען פאנגען זיך אן נאך איידער רש"י איז געבארען געווארען.

זיין פאטער, ר' יצחק, דערצעהלט די לעגענדע, איז געווען א גרויסער צדיק, א גרויסער למדן, אבער אויך א גרויסער ארעמאן. ער האט געלעבט פרום און צופריעדען אין זיין דחקות. ער האט נור געהאט איין איינציגע זארג, וואס עס איז שוין באלד צעהן יאהר זינט ער איז פערהייראט און זיין פרוי האט נאך ניט געבוירען קיין קינד. ויהי היום, דערצעהלט ווייטער די לעגענדע, ווען דער דלות האט דער-

גרייכט די העכסטע שטופע און איהם מיט זיין ווייב איז אויסגעקומען צו הונגערען האָט ר' יצחק געפונען א גרויסען דימענט, אזוי גרויס ווי א נוס. ר' יצחק האָט אוועקגעטראָג דעם דימענט צום גאלדשמיעד, וועלכער האָט איהם ערקלערט, אז ער איז ווערטה אן אוצר מיט גאלד. וועגען אַ קונה איז זיך אויך ניטא וואָס צו זאָרגען. ער, דער גאלדשמיעד, האָט אַ נומען קונה. דער בישאָף זוכט שוין לאנג אזא דימענט. איין דימענט אזא האָט ער שוין, דער בישאָף, נאָר ער מוז האָבען נאָך איינעם, כדי ער זאָל קענען מאַכען פון זיי אַ פּאָאָר אויגען פאר א הייליגען בילד. ווי ר' יצחק האָט רערהערט, אז פון זיין דימענט קען געמאכט ווערען אַן אויג פאר א „געטץ“, איז ער ארויס פון גאלדשמיעד און האָט אריינגעוואָרפען דעם דימענט אין ים. איז ארויס אַ „בת-קול“ און האָט אויסגערופען: „דערפאר וואָס דו האָסט געהייליגט גאָט'ס נאָמען, וועט ביי דיר געבוירען ווערען אַ זוהן, וואָס וועט שיינען מעהר ווי אלע דימענטען, און וועט בעלייכטען די אויגען פון דעם אידישען פּאָלק פון איין ברעג וועלט ביז דעם אַנדערען“. אין דעם זעלבען יאָהר איז געבוירען געוואָרען רש"י.

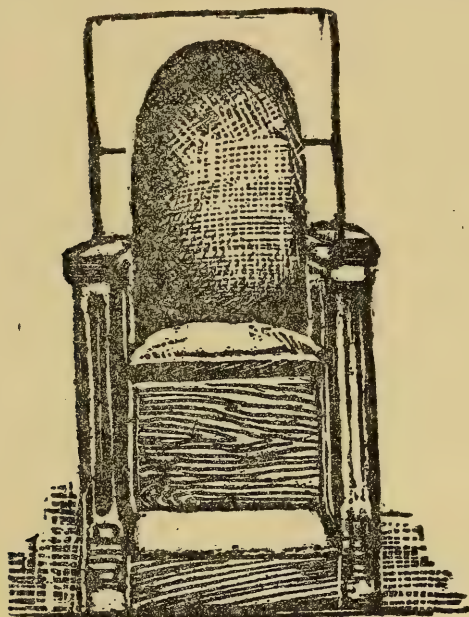
ווען זיין מוטער האָט מיט איהם געשוויינגערט דער-צעהלט אַן אנדער לעגענדע, האָבען רש"י'ס עלטערן געוואוינט אין וואָרמס. איינמאָל, ווען זי איז געגאנגען אויפ'ן מאַרק איינצוקויפען, וואָס זי האָט געדארפט פאר'ן הויז, איז איהר אויסגעקומען דורכצונגעהן איינע פון די שמאַלע געסלעך אין וואָרמס. גראַדע דאמאלס זיינען דאָרטען צוויי פוהרען דורכגעפאָהרען אין געגענגעזעצטע ריכטונגען. פאר דער שוואַנגערער פרוי איז ניט געבליבען קיין פלאץ. זי האָט זיך אָנגעשפּאַרט אָן אַ וואַנט, כדי די פוהרען זאָלען קענען דורכפּאָהרען. האָט גאָט געטהאָן אַ נס און די וואַנט האָט זיך אויסגעבויען פונקט אויף דעם פלאַץ, וואו זיא איז געשטאַנען. זי איז אויף אזא אופן גערעטעט געוואָרען פון אַ זיכערען טויט. קריסטען ווי אידען זיינען זיך צוזאַמען געלאָפען זעהען דעם וואַנדער. אבער ר' יצחק האָט

בעשלאסען צו פערלאזען ווארמס, וייל ער האט מורא געהאט אז מען זאל זיין פרוי ניט בעשולדיגען אין כשוף-מאכעריי. ער האט זיך דאן בעזעצט אין טרא (טרויש), פראנקרייך, וואו רש"י איז געבארען געווארען. די אידען פון ווארמס האבען נאך ביז מיט א קורצע צייט צוריק לייעב געהאט אנצוצייגען די אוסגעבויענע וואנט אויף וועלכער רש"י'ס מוטער זאל זיך האבען אנגעשפארט, ווען זי האט מיט איהם געשווינגערט.

רש"י'ס אויסערנעוועהנליכע פעהיגקייטען האבען זיך ארויסגעצייגט, ווען ער איז נאך געווען א קינד. פון אלע ארומיגע געגענדען זיינען מענשען געקומען אַנקוקען דעם וואונדער-קינד, וועלכער „האט די גאנצע וועלט איבערראשט מיט זיין וואונדערבארען זכרון און מיט זיין טיעפען, שארפען שכל". די לעגענדע האט איהם געמאכט פאר א גרויסען שפראך-קענער און פאר א וויסענשאפטס-מאן. ער זאל האבען געקענט א חוץ העברעאיש, פראנצויזיש און דייטש אויך לאטייניש, גריעכיש, אראביש און פערזיש. ער זאל אויך האבען געקענט מאטהעמאטיק, אסטראנאמיע, מעדיצין, קבלה און ער האט אפילו געוואוסט ווי אויסצורעדען דעם „שם המפורש".

די לעגענדע האט רש"י'ן אויף א מינוט ניט אבגעלאזען. זיין געבורט, זיין קינדהייט, זיין יוגענד, זיין פעהירדאטער לעבען, זיין עלטער און זיין טויט זיינען איינגעוויקעלט אין לעגענדען. מעהר ווי איין שטאדט האט זיך געגרויסט מיט דעם יחוס צו זיין רש"י'ס געבורט-שטאדט, צו זיין די שטאדט וואו ער האט חתונה געהאט, וואו ער איז געווען רב און וואו ער איז געשטארבען. „עס האט מיט איהם פאסירט, וואָס מיט דעם גרויסען גריעכישען פאָעט האָמער, צוליבען וועמען זיעבען שטערט האָבען זיך אַרומגעקריגט פאַר דעם כבוד, אז ער איז דאָרטען געבוירען געוואָרען". וואָרמס, טרא און לונעל זיינען אָנגעגעבען געוואָרען אלס רש"י'ס געבורטס-שטאדט. אפילו זיין נאָמען איז פּערביטען געוואָרען און אנשטאַט ר' שלמה יצחקי האָבען איהם

אנדערע גערופען ר' שלמה ירחי. ערשט אין לעצטען
 יאהרהונדערט איז געלונגען דעם געלעהרטען צונץ צו
 געבען א קלארע ביאגראפיע פון רש"י.
 רש"י האָט ניט געהאַט קיין זיהן. ער האָט בלויז געהאַט
 דריי טעכטער, אבער די לעגענדע האָט ניט גערוהט און
 האָט געטהאָן איהר בעסטעס זיי צו בעשרייבען אלס גרויסע
 געלעהרטע און תלמודיסטען.

רש"ים שטוהל.

די לעגענדע האָט געמאכט רש"י'ן פאר א נלות-אפריכ-
 טער. ניט פאר זיינע אייגענע זינד האָט ער אויף זיך גענומען
 די דאָזיגע תשובה, — רש"י קען ניט זיין זינדיג. רש"י האָט
 געוואוסט, אז זיין פאטער האָט צוליעב איהם פערלאָרען
 א גרויסען דימענט און ער האָט מורא געהאַט, אז ער האָט
 דערפון געהאַט ענמת נפש. רש"י האָט ניט געקענט פער-
 טראָגען דעם געדאַנק, אז זיין פאטער האָט זיך צוליעב איהם
 מצער געווען. צוליעב דעם מעגליכען צער, וואָס ער האָט

ניט-ווילענדיג פּעראורזאכט זיין פאטער האָט רש"י אויף זיך גענומען. עס צער פון גלות.

לאַנגע, שווערע יאהרען האָט רש"י אזוי ארומגעוואָנ-
דערט איבער דער וועלט, דערצעהלט די לעגענדע. ער איז
געווען אין אטאליען, אין גריעכענלאַנד, אין עגיפטען, אין
ארץ ישראל און אין פּערזיען. אויפ'ן וועג צוריק איז ער
אויך דורכגעגאנגען גאַנץ דייטשלאַנד. זיין נאָמען האָט ער
אין ערגעץ נישט אָנגעגעבען. וואו ער איז געקומען איז ער
ארומגעגאנגען אין די בתי מדרשים און די ישיבות, און
האָט איבעראל און פון אלעמען געלערענט תורה. די לעגענדע
האָט אפילו צונויפגעבראכט רש"י מיט'ן רמב"ם, זיי האָבען
בידע גערעדט פון תורה און חכמה, כאָטש דער לעצטער
איז געבאָרען געוואָרען דרייסיג יאהר נאָך רש"י'ס טויט. די
לעגענדע קימערט זיך נישט וועגען היסטאָרישע דאטען. פאר
איהר איז ניטאָ קיין צייט און קיין פּלאץ.

זייענדיג אין אָריענט, וועהרענד ער האָט אָבעריכט
גלות, דערצעהלט ווייטער די לעגענדע, האָט רש"י זיך
בעקענט מיט אַ קריסטליכען מאָנאָך. זיי פלעגען אָפט ביידע
דיסקוטירען און אַרומדרייסען זיך וועגען רעליגיעזע פראגען.
דער מָנאָך איז פּלוצלינג קראַנק געוואָרען אויף אַ געפּעהר-
ליכע קראַנקהייט. רש"י איז פון מאָנאָך'ס בעט נישט אָפּגעטראָ-
טען די גאַנצע צייט פון זיין קראַנקהייט ביז ער איז פּאַלשטענ-
דיג געזונד געוואָרען. רש"י האָט איהם די גאַנצע צייט בעהאַנ-
דעלט ווי אַ געטרייער, ליכער ברודער. ביים געזעגענען
זיך, האָט דער מאָנאָך, וועלכער איז געווען אַ רייכער מאַן,
געוואָלט שענקען רש"י אַ מתנה פאר זיין פריינדשאפט און
גוטסקייט. רש"י האָט זיך ענטזאָגט: „דו קומסט מיר
נאַרנישט“, האָט איהם רש"י געזאָגט. „ס'איז אמת, אונזערע
רעליגיאָנען זיינען פּערשיעדען, אבער מיר זיינען אלע גלייכע
מענשען, און מייז רעליגיאָן לערנט מיר צו העלפען יעדען
מענשען, וואָס איז אין נויט. איך בעט דיר נאָך איין זאָך.
אויב דו וועסט אַמאָל אַנטרעפען אַ אידען אין אַן אונגליק,
העלף איהם אזוי ווי איך האָב דיר געהאַלפען.“

אויף זיין צוריקוועגס, דערצעהלט די זעלבע לעגענדע
 איז רש"י דורכגעפאָהרען פֿר אַ ג. די אידישע בעפעלקער-
 רונג האָט זיך דערוואוסט פון זיין אַנקומען און די גאנצע
 שטאָרט, גרייז און קינד, איז איהם ארויסגעגאנגען אַנט-
 קעגען מקבל פנים זיין. מען האָט איהם אריינגעפיהרט אין
 שטאָרט מיט'ן גרעסטען פאראד. דאָס האָט פערדראָסען
 דעם „דוכוס“ (פרינץ) ווראטיסלאוו, וועלכער איז
 געווען אַ שרעקליכער צורר היהודים, און ער האָט געהייסען
 רש"ן ארעסטירען און איהם ברענגען צו זיך. צוזאמען
 מיט'ן פרינץ האָט זיך דאָרטען אויך געפונען דער בישאָף פון
 אַ ל מ י ט ז, וועלכער איז געווען ניט קיין אַנדערער ווי
 אונזער בעקאנטער מאנאך. דער בישאָף האָט רש"ן
 דערקענט, האָט דערצעהלט דעם פרינץ די גאנצע מעשה און
 רש"י איז באלד בעפרייט געוואָרען. די קריסטליכע בעפעל-
 קערונג, זעהענדיג אז מען האָט ארעסטירט דעם גרויסען
 אידישען רבי, האָט זיך דערווייל, ווי דער שטייגער איז,
 גענומען צו אַגראַמעווען די אידען. צו פערדראַנקען רש"ן,
 וועלכער האָט זיך געווענדעט צום פרינץ נאך הילף פאר
 זיינע ברודער. איז דער פאגראם איינגעשטעלט געוואָרען.
 פון יעמאָלט אן איז דער פרינץ געוואָרען אן אהב-ישראל
 און האָט בעהאנדעלט די אידען זעהר גוט.

דערמיט ענדיגט זיך ניט די לעגענדע. זי האָט דערצו
 צוגעשפונען אַ גאנצע ליעבעס-געשיכטע. די טאַכטער פון
 ראש-הקהל, וואו רש"י איז איינגעשטאַנען, רבקה, האָט זיך
 פערליעבט אין רש"ן. זי איז אַטירליך געווען אַ גרויסע
 פאַרשוין און נאך אַ גרעסערע צדקניות. רש"י האָט איהר
 אויך ליעב בעקומען און זיי האָבען מיט דער צושטימונג פון
 איהרע עלטערן חתונה געהאט.

די מעשה פון רש"ס צוזאמענטרעפען זיך מיט'ן מאנאך
 מעג זיך זיין אין גאנצען אן אויסגעטראכטע, אבער די
 ווערטער, וואס די לעגענדע האָט אריינגעטאָן אין זיין מויל:
 אונזערע רעליגיאנען זיינען פערשיעדען, אבער מיר זיינען
 אלע גלייכע מענשען, און מיין רעליגיאַן לערענט מיר צו

העלפען יעדען מענשען, די דאזיגע ווערטער זיינען כאראקט-
טעריסטיש פאר רש"ן. רש"י איז געווען איינער פון די
עדעלסטע, גוטמוטהיגסטע און צארטעסט מענשען ביים
אידישען פאלק, א צווייטער הלל הזקן. זיין הארץ
איז געווען גרויס און ברייט צו ליעבען אלע מענשען, אהן
אונטערשיעד פון גלויבען אדער ראסע. ער האט ניט
געוואוסט פון רעליגיעזען האס און פאנאטיזם. שנאה,
קנאה און גאווה זיינען בכלל געווען אין גאנצען פרעמד זיין
נאטור.

רש"ן איז אבער אויסגעקומען אויף זיינע עלטערע
יאהרען זיך צו איבערצייגען, אז די מניעה איז ניט פון דער
אידישער זייט, אז דער אנדערער צד, די „אנדערש-גלויביגע“,
די קריסטען, זיינען געווען הימעל-ווייט פון רש"ס לעהרען.
פון רש"ס סאלערנאני; אז זיי זיינען געווען זעהר ווייט פון
מענשען-ליעבע און מענשען-פריינדשאפט. איהם איז אויס-
געקומען דורכצולעבען, די ערשטע „קרייץ-ציגע“ (מסע הצלב).
ווען אידיש בלוט האט זיך געגאסען ווי וואסער, ווען טויזענדער
און צעהנדליגע טויזענדער אידישע „קדושים“ זיינען געפאלען
אלס קרבנות צו דעם וואוטה און ציווילעטען פאנאטיזם פון
דער ווילדער באנדע, וואס איז כלומרשט געגאנגען בעפרייען
דעם קבר פון דעם „ערלייזער“...

„מאנכע ליגענס שטארבען שווער. איינער פון די
דאזיגע איז די לעגענדע, אז די קרייץ-פאהרער זיינען געווען
אין גאנצען אינספירירט פון רעליגיעזער בעגייסטערונג.... א
גרויסע כוואליע פון גלויבען, דערצעהלט מען אונז, האט
איינגעשלאנגען די מאסען און האט זיי מיט געוואלד געטראגען
צו בעפרייען דעם הייליגען קבר. דער מעדאל האט אז אנדער
זייט—פאליטישע ציעלען און גראבער עגאאיזם אויפ-
געפלאמט פון גלויבען און פערוואנדעלט אין באנדיטעריי.
אהן צווייפעל, צווישען די קרייץ-פאהרער האבען זיך געפונען
קריסטען וואס זיינען בעוועגט געווארען פון רעליגיעזער
בעגייסטערונג. אבער וויפיעל זיינען אזעלכע געווען? שוין
ניט רעדענדיג וועגען יענע, וואס האבען זיך אָנגעשלאסען

צו די קרייץ־פּאָהרער, כדי זייערע פערברעכענס און זינד זאל זיי פערגעבען ווערען; שוין ניט רעדענדיג וועגען די ריטער און די אוואנטוריסטען, וועמען עס האָט צוגעצויגן גען דאָס אונבעוואוסטע און דאָס וואונדערליכע, — שוין ניט רעדענדיג וועגען זיי, איז די גרויסע מאַסע געטריבען געוואָרען פון דעם לוסט נאָך רויב.

נוטמוטהיגע היסטאָריקער דריקען אויס זייער בעוואונג־דערונג „אויף די הונדערטע טויזענדער מענשען, וואָס האָבען מיט זייערע אויגען געריכטע — צום הייליגען קבר, מפקיר זעווען זייער לעבען כדי איהם צו בעפרייען.“ זיי דריקען אויס זייער רחמנות „אויף די דאָזיגע נאָאיווע, גלויביגע נשמות, וואָס זיינען געשטאַרבען אין מאַסען אויפ'ן וועג קיין ירושלים, זיך וואַרפענדיג אויף דעם אונבעוואוסטען „איסלאַם“. וואַלט ניט געווען אַ יושר, אז זיי זאָלען לאַזען אַ ביסעל פון זייער בעוואונדערונג און רחמנות פאר די אונגליקליכע קרבנות פון די דאָזיגע „נאָאיווע“ מאַסען? וואַלט ניט געווען אַ יושר, אז זיי זאָלען דערצעהלען, אז די דאָזיגע „רעליגיעזע בעגייסטערונג“ איז געווען אַ געמישעכץ פון בלינדען האַס און בלוטיגען פאַנאַטיזם? נאָך יעדען זיעג פון די קרייץ־פּאָהרער פלעגען זיי אויסשלאַכטען און מאַסאַקרירען ניט בלויז די מאַהאַמעדאָנער, נאר אויך זייערע אייגענע גלויבענס־גענאָסען, די קריסטען פון „אַריענט!“ (רש"י, מאַררים ליבער).

די „קרייצציגע“ זיינען פערשריעבען מיט בלוט און טרערען אויף די בלעטער פון דער אידישער געשיכטע. צוליעב פּאָליטישע צוועקען און אינטריגעס, צוליעב דער לוסט נאָך מאַכט און עראַבערונגען, צוליעב דעם פערלאַנג צו בעהערשען דעם אַריענט, איז די נאַנצע „בעוועגונג“ אויפ־געשפּיעלט געוואָרען פון עטליכע פּאָליטיקאַנטען, וואָס האָבען געדורשט נאָך אַ טהראַן און נאָך הערשאַפט. דאָס איז אכער איינגעוויקעלט געוואָרען אין אַ רעליגיעזען מאַנטעל, פּערויסט געוואָרען מיט אלערליי שעהנע פראַזען און אידעאַ־לען, כדי אויפצוהעצען דעם עולם און מאַכען דערפון אַ

„הייליגען“ קאמפף... דער שווינדעל איז געלונגען; דער עולם איז אויפגעהעצט געווארען, און ער האט אפשר עהרליך געמיינט, אז ער קעמפט פאר אידעאלען. און קעמפפענדיג פאר „אידעאלען“, איז ער באלד פערוואנדעלט געווארען אין א ווילדגעוואָרענע, ציוושעטע באַנדע פון רויבער, פרויען-שענדער און מערדער. די אידען, ווי עס איז געוועהנליך, האבען דערפון אס מעהרסטען געליטען.

די לעגענדע, וואָס פּעראַייניגט רש"ס נאָמען מיט איינעם פון די וויכטיגסטע פיהרער פון די קרייץ־פּאַהרער, מיט נאָט פּר יעד פון בולאָן.

נאָטפריעד פון בולאָן האָט געהערט פון רש"י און פון זיין גרויסע חכמה. ער האָט זיך געוואָלט מישב זיין מיט רש"י אידער ער האָט אונטערגענומען זיין צוג. ער האָט געשיקט נאָך רש"י, וועלכער האָט זיך אבער ענטזאגט צו קומען. אין דער בעגלייטונג פון זיינע דיטער איז גאָט פּר יעד צוגעקומען צו רש"ס בית המדרש. די טהירען זיינען געווען אָפּען, אבער אינוועניג איז קיינער ניט געווען. רש"י האָט זיך געמאכט פאר א „רואה ואינו נראה“.

„וואו ביזטו, שלמה“, האָט נאָטפריעד געפרעגט. „דאָ ביז איד, וואָס פּעראַנגסטו מיון הערד“ האָט זיך געהערט רש"ס שטימע. עטליכע מאל האָט נאָטפריעד געפרעגט די זעלבע פראגע און יעדעס מאל געקראָגען דעם זעלבען ענטפער. ער האָט שוין בעשלאָסען אוועקצוגעהן, אבער דאָ האָט ער דערזעהן רש"ס א תלמיד. „זאָג דיין רבי'ן אז ער האָט זיך ניט וואָס צו שרעקען, איד שווער, אז עס וועט איהם ניט פעהלען אַ האָר אויפ'ן קאָפּ, זאָל ער זיך בעווייזען.“

רש"י האָט זיך דאָן בעווייזען. „איד זעה, אז דו ביזט אַ הייליגער מענש“, האָט נאָטפריעד געזאָגט, „זאָג מיר, וועל איד זיין זיענרייך אָדער ניט? זאָג דעם אמת, און האב קיין מורא.“

רש"י האָט געענטפערט: „דו וועסט אייננעהמען די הייליגע שטארט און וועסט דאָרטען רעגירען דריי יאהר.“

אויפ'ן פערטען יאהר וועלען דיר די מאַהאַמעדאנער ארויס-
טרייבען פון דארטען. און דו וועסט זיך צוריקהערען אהיים
מיט בלוין דריי ריטער.

„עס קען זיין, אז דו זאגסט אמת,“ האָט געזאָגט גאָט-
פריעד, וועמען די נבואה איז ניט געפעלען געוואָרען, „אבער
אויב איך וועל זיך אומקעהרען צוריק אפילו מיט איין פערד
מעהר ווי דריי, וועל איך דיין קערפער ארויסוואַרפען פאר
די הינד און אויסטויטען אַלע אידען פון פראנקרייך.“

איז עטליכע יאהר ארום איז גאָטפריעד, דער געוועזענער
קעניג פון ירושלים, געפאָהרען צוריק אין פראנקרייך,
בעגלייט פון דריי ריטער. צוזאמען מיט איהם, אלזאָ, פיער,
מיט איינעם מעהר ווי רש"י האָט געזאָגט. ער האָט זיך
דערמאָהנט אן רש"ים נבואה, און האָט בעשלאָסען צו האָבען
זיין ראכע. ווען ער איז אָבער אָנגעקומען אין ט ר ו א
און האָט געדארפט דורכגעהן דעם טויער, האָט זיך פון טויער
אבגעריסען אַ גרויסער שטיין און האָט געטויטעט איינעם
פון די ריטער מיט זיין פערד. זיינען אלזאָ געבליבען בלוין
דריי, ווי רש"י האָט פאַראויסגעזאָגט. גאָטפריעד האָט זיך
איבערצייגט, אז רש"י איז געווען גערעכט און ער האָט איהם
געוואָלט אָבעבען כבוד, אָבער ער האָט זיך דערוואוסט-
אז רש"י איז שוין טוידט.

אין דער לעגענדע זעהט זיך אַ געפיהל פון צופריעדענ-
הייט, וואָס די ערשטע קרייץ־פאָהרער האָבען געכאפט אזא
ביטערע מפלה. פאר די אלע צרות און יסורים, פאר די גאנצע
ימים פון אידיש בלוט און אידישע טרערען, וואָס די קרייץ-
פאָהרער האָבען פערגאָסען, האָט דאָס אידישע פאָלק געהאָט
זיין ראכע אין די מעשה'לע מיט די איבערגעבליבענע דריי
ריטער...

אידישע נקמה!

III.

ר"ש'ס ערציהונג. דער אידישער חדר אין מיטעלאטער. רש"י'ס רבי'ס. רש"י בעזעצט זיך אין טרוא און עפענט דארטען א ישיבה. זיינע „תשובות“ און זיין פאעזיע.

רש"י איז געבאָרען געוואָרען אין טרוא, צפון פראנקרייך, אין דעם יאָהר 1040. וועגען זיינע עלטערען און זיין יחוס ווייסען מיר גאנץ ווייניג, כאָטש די לעגענדע האָט פאר איהם אויסגעפונען א יחוס־קייט, וואָס דערגרייכט ביז דעם תנא ר' יוחנן הסנדלר. אלץ וואָס מיר וויי־טען בעשטימט איז, אז זיינער אן אָנקעל, פון דער מומער'כ צד איז געווען ר' שמעון הזקן א תלמיד פון רבינו גרשום און אליין א בעריהמטער תלמודיסט. ווער עס זיינען געווען זיינע ערשטע רבי'ס אין זיינע קינד דערשע יאָהרען איז ניט בעקאָנט. עס איז וואהרשיינליך אז ער האָט געקראָנען די זעלבע ערציהונג, וואָס די מעהרסטע אי־דישע קינדער פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד פלעגען אין יע־נער צייט קריגען, — דיא ערציהונג פון א אידישען חדר.

דער אידישער חדר איז אן אלטע איינריכטונג ביין אי־דישען פאלק. ער האָט זיך אָנגעפאָנגען נאָך איז דער צייט ווען אידען זיינען געזעסען אויף זייער אייגען לאַנד. זיין ער־שטער גרינדער זאָל געווען זיין, לויט ווי דער תלמוד דער־צעהלט, יהושע בן גמלא, איינע פון די לעצטע כוהנים גדולים. „צום גוטען זאָל דערמאָנט ווערען דער נאָמען פון יהושע בן גמלא, וועלכער האָט אין יעדער

שטאָרט און שטערטעל געעפענט שוהלען פאר קינדערלעך פון פינף און זעקס יאָהר. ווען ניט ער וואָלט די תורה פערגעסען געוואָרען ביי אידען" (בבא בתרא, כ"א).

עס פערשטעהט זיך, אז דער אידישער חדר האָט ניט אלע מאָל געהאָט דעם זעלבען פנים און איז ניט איבעראל און אין אלע צייטען געווען גלייך אין אלע פרטים. אָבער דער אידישער חדר פון פראנקרייך און דייטשלאַנד אין מיטעל־אַלטער האָט זיך גאנץ וועניג אונטערשיידעט פון דעם אידישען חדר אין רוסלאַנד פון לעצטען יאָהרהונדערט. ד.ר. גידעמאן און זיין ווערק: „די געשיכטע פון דער ערציהונג און קולטור פון די מערב־איראָפּעאישע אידען אין מיטעל־אַלטער" גיט אַ ליינגערע בעשרייבונג פון דעם דאָ-מאָלסדיגען חדר. דאָ וועט איבערגעגעבען ווערען קורצע אויס־ציגע דערפון:

ווען דאָס קינד פלעגט אלט ווערען בערך פינף יאָהר, פלעגט מען איהם פיהרען אין חדר. שבוועות פלעגט גער-וועהנליך אויסגעקליעבען ווערען אלס דער ערשטער חדר-טאָג, ווייל דאָס איז דער יום־טוב ווען די תורה איז געגעבען געוואָרען. איינגעוויקעלט אין א טלית פלעגט מען דעם קינד בריינגען אין בית המדרש און איהם אוועקשטעלען אויף דער בימה, ווען מ'האט געלייענט די „עשרת הדברות". דאז האט מען איהם איבערגעגעבען דעם מלמד. צוריק פון בית המדרש פלעגט איהם דער רבי טראָגען אויף די הענד צו זיך אין הויז. דאָרטען האָט זיך געפינען א קליין ברעטעל אויף וועלכע עס זיינען געווען אויפגעשריעבען די ערשטע און די לעצטע פיער בוכשטאָבען פון דעם „אלף־בית", דער פסוק: „די תורה וואָס משה האָט אונז פערזאָגט, א ירושה פאר די געמיינדע פון יעקב" (תורה „ויקרא", דער טהייל פון חומש וואו עס ווערט גערעדט פון קרבנות, ווייל „די קינדערלעך זיינען רייניקע און די קרבנות זיינען ריינע; זאָלען קומען די ריינע און זיך בעשעפטיגען מיט ריינע". אויף דעם ברעטעל האָט זיך אויך געפונען האַניג, און נאָכדעם ווי דער רבי פלעגט פאר דעם קינד דורכליענען די

בוכשטאבען און די פסוקים, פלעגט ער איהם נעבען די האָר
 ניג, „כדי דאָס קינד זאָל פּערזוכען די זיסקייט פון דער תורה“.
 א חוץ דעם פלעגט דאָס קינד קריגען א לעקאָף מיט א געקאָכ-
 טע איי. א יונגע מיידעל פלעגט באקען דעם לעקאָף און ער
 פלעגט געמאכט ווערען פון זעמיל-מעהל, האָניג, מילך און
 בוימאויל. אויפ'ן לעקאָף פלעגט אויסגעקנאָטען ווערען פּער-
 שיעדענע פסוקים, ווי צום ביישפּיעל : „און דו האָסט איהם
 געגעבען צו זויגען האָניג פון שטיין און בוימאויל פון פעלז“
 (ויניקהו דבש מסלע ושמן מחלמיש צור). און „האָניג און מילך
 זיינען אונטער דיין צונג“ (דבש וחלב תחת לשונך). אויף אויף
 דער איי זיינען געווען אויפגעשריעבען פּאסענדע פסוקים,
 וואָס האָבען געהאָט א שייכות מיט'ן יום טוב. נאָכ'ן עסען
 פלעגט מען דעם קינד נעהמען שפּאציערען ביין טייך „ווייל
 די תורה איז געגליכען צו א פליסענדען וואסער“.

אין פּעדאָגאָגישען זינן איז דער אידישער חדר געשטאָ-
 נען פיעל העכער ווי די דאָמאָלסדיגע קריסטליכע שוהלען. א
 מלמד האָט ניט געטאָרט האָבען מעהר ווי פיערציג תלמידים,
 און ניט מעהר ווי צעהן אין א „כתה“. דאָס קינד האָט ניט גע-
 טאָרט שווער בעשטראָפט ווערען : קיין אַנדער זאָך ווי א
 קליינעם רימען האָט מען ניט געטאָרט געברויכען. דאָס לערנען
 איז פאָרגעקומען סיסטעמאַטיש. דאָס קינד האָט פריהער גע-
 לערענט „עברי“, דאן „חומש“, שפּעטער תנ"ך, דאן די לייכ-
 טערע שטעלען פון דער גמרא און ערשט שפּעטער די גמרא.
 דער נאנצער קורס איז איינגעטהיילט געוואָרען אין פיער-
 צעהן יאָהר : צוויי יאָהר עברי און חומש, צוויי יאָהר תנ"ך,
 דריי יאָהר די לייכטערע מסכתות פון דעם תלמוד, און זיעבען
 יאָהר אויף דעם שטודיום פון דעם תלמוד אין א העכערע שוהל,
 א ישיבה, ערנעץ אין א פרעמדער שטאָדט.

ווי לאנג רש"י האָט זיך אויפגעהאלטען אין אזא מין
 חדר איז ניט בעוואוסט, אָבער אויף זיין פופצעהנטען יאָהר
 טרעפען מיר איהם אלס „ישיבה-בחור“ אין וו א ר מ ס,
 וואו דער ראש ישיבה איז געווען ר' יעקב בר יקר.
 רש"י דערמאָנט איהם אָפּט אין רופּט איהם „רבי הזקן“. ער

רעדט וועגען איהם מיט דעם גרעסטען דרך-ארץ ניט בלויז פאן זיינע גרויסע לומדות, נאָר אויך פאר זיין פרומקייט, גור מע מדות און בעשיידענהייט. גרויס וויא דער דאָזיגער ר' יעקב איז געווען אלס למדן איז ער נאָך געווען גרעסער אין זיין בעשיידענהייט. ער האָט ניט ליעב געהאט צו שטעלען אויף זיך און זיינע מיינונגען. מיט זיינע תלמידים פלעגט ער ארומגעהן ווי א גלייכער מיט א גלייכען. אויף איהם ווערט דערצעהלט, אז ער פלעגט מיט זיין באָרד אויסקעהרען דעם בית-המדרש. רש"י זאָגט וועגען איהם: „ער האָט זיך בע-טראכט ווי א ווארים, וואָס לאָזט זיך טרעטען מיט די פיס און האָט זיך קיינמאָל ניט גענומען דעם כבוד איינצופיהרען א נייען מנהג אָדער תקנה, כאָטש ער איז געווען גרויס גענוג אויף דעם.“ דער ביישפיעל פון זיין רבי'ן האָט אָהן שום ספק געהאט א ווירקונג אויף דער אויסבילדונג פון רש"י'ס כאַ-ראַקטער.

נאָך ר' יעקב'ס טויט איז געוואָרען דער ראשי-שיבה אין ווארמס ר' יצחק הלוי. אויך ביי איהם האָט רש"י געלערענט, אָבער ער איז שוין דאמאָלסט געווען אליין א גרוי-סער למדן און איז געווען מעהר חבר ווי תלמיד פון ר' יצחק הלוי. פון ווארמס איז רש"י אריבערגעגאנגען אין מאינץ, וואו דער ראש ישיבה איז געווען ר' יצחק בריהודה. ביידע האָבען פון רש"י'ן געהאט די העכסטע מיינונג און האָבען איהם בעטראכט אלס חבר און ניט אלס תלמיד. דער ערשטער שרייבט וועגען רש"י: „געבענשט זאָל זיין גאָט'ס נאָמען, וואָס ער האָט ניט פער'יתום'ט אונזער דור און האט אונז געגעבען אזעלכע גרויסע חכמים, ווי מיין טהייערער און געהערטער פריינד, מיין קרוב ר' שלמה. זאָלען זיך פיעלע ווי ער מעהרען צווישען די אידען.“ דער צווייטער בעגריסט איהם אין א בריעה מיט די פאָלגענדע ווערטער: „צו איהם, וואָס איז בעליעבט אין הימעל און געהרט אויף דער ערד, וואָס בעזיצט די אוצרות פון דער תורה“ און אזוי ווייטער. רש"י דערמאָנט אויך א פיערטען רבי זיינעם, ר' אליקים פון שפיער.

דאס רוב פון די גרויסע תלמודישע ישיבות פון יענער צייט האָבען זיך געפונען אין לאַטערינגען אָדער „לוֹתֵיר“, ווי דער פראַווינץ ווערט אָנגערופען אין די אַלטע רבנישע ספרים. די אורזאכע דערפון איז געווען אַריין עקאָנאָמישע. לאַטערינגען איז געווען די הויפּט־וועג דורך וועלכער דער האַנדעל איז פאַרנעקומען צווישען אי־טאַליען און דייטשלאַנד, און צווישען פראַנק־רייך און דייטשלאַנד. די אידען האָבען דאָרטען געקענט לייכטער קריעגען זייער פרנסה, און זיי האָבען זיך דאָרום דאָרטען בעזעצט אין מאַסען, בילדענדיג גרויסע אי־דישע קהלות און דיא גרויסע ישיבות. די אידען פון איטאַליען, פראַנק־רייך און דייטשלאַנד זיינען צוליעב דעם געשטאַנען איינע מיט די אנדערע אין נאָהענטע בעציהונגען. אזוי איז עס געקומען, וואָס רש"י, א גע־באָרענער אין פראַנק־רייך, האָט געקראָגען זיינע תלמודישע קענטניסע הויפּטזעכליך אין דייטשלאַנד. דערפאַר האָט זיך וועגען רש"י אויסגעבילדעט דער ווערטיל: „פראַנק־רייך האָט איהם געשוויינגערט און געבוירען; דייטשלאַנד האָט ערצויגען איהר ליעב־קינד“ (אריז צרפת הרה וילדה, ואריז אישכנו גדלה שעשויה).

חתונה געהאַט האָט רש"י, ווען ער איז נאָך געווען יונג, אָבער א קורצע צייט נאָך דער חתונה איז ער מיט זיין ווייב'ס צושטימונג געוואָרען א „פרוש“. ער איז ארומגעגאנגען פון ישיבה צו ישיבה, אלץ זוכענדיג, און פאַרשענדיג, און לערענ־דיג. ער האָט געלערענט תורה אין דחקות און אין צער. אין אַ פלאַטץ דערמאָנט ער פערבייגעהענדיג, אז ער האָט דאמאָלסט געליטען הונגער, גענאָגען „קרוע־בלוע“ און געהאַט א ווייב אויפ'ן האַלז.

בערך צעהן יאָהר האָט ער אזוי ארומגעוואנדערט פון ישיבה צו ישיבה, וואו ער האָט זיך ערוואָרבען דעם גרויסען וויסען, וואָס איז איהם שפעטער צוניטץ געקומען פאַר זיין לע־בענס־ארבייט. איינע פון די וויכטיגסטע ארבייטען, וואָס ער האָט אין יענער צייט אָנגעפאַנגען איז בעשטאַנען אין נאכ־

זוכען און צו פערגלייכען די אלע פערשיעדענע „נוסחאות“ פון דעם תלמודישען טעקסט. דאמאָלסט האָט מען נאָך פון קיין דרוק ניט געוואוסט, און די אלע ספרים פלעגען קאָפירט ווערען פון פערשיעדענע איבערשרייבער. ביי דעם איבערשרייבען פלעגען גאנץ אָפט אריינפאלען טעות'ן. ניט שטענדיג האָבען דיא איבערשרייבער פערשטאנען דעם טעקסט און פלעגען אָפט פערבייטען אָדער איבערשמעלען ווערטער; מאַנכעס מאָל פלעגען זיי זאָגאר צושטעלען עטוואָס פון זיך, מיינענדיג דערמיט קלהערער צו מאַכען דעם ענין. דאָס אלץ האָט געדארפט אויסגעבעסערט ווערען, און די ארבייט איז געווען א שווערע, א לאנגזאמע און ניט קיין אינטערעסאנטע, אָבער פון גרויס וויסענשאפטליכען ווערטה און בעדייטונג. דער ריכטיגער „נוסח“ האָט דאָך איינמאָל פאַר אלע מאָל געמוזט ווערען פעסטגעשטעלט. דאָס האָט געהאַט ניט בלויז א וויסענשאפטליכע בעדייטונג, נאָך אויך א פראקטישען ווערטה, וואו רום אויב דער „נוסח“ ווערט געענדערט, קען דאָך אַמאָל אויך דער דין ווערען אנדערש. עס איז אמת, אז ר ב י נ ג ר ש ו ם „דער ליכט פון גלות“ האָט שוין געטהאָן די דאָזיגע ארבייט איידער רש"י. ער האָט אליין, מיט זיין אייגענער האַנדשריפט, אָנגעשריבען אַ קאָרעגירטען תלמוד. ר ב י נ ג ר ש ו ם האָט אפילו ארויסגעלאָזען א מין חרם, אז קיינער זאָל זיך מעהר ניט ערלויבען צו קאָרעגירען דעם תלמוד, אָבער רש"י האָט זיך צוליעב דעם ניט צוריקגעהאַלטען פון זיין ניצליכער און וויכטיגער ארבייט. דער תלמוד ווי מיר האָבען איהם איצטער איז לויט די „גרסא“ אָדער „נוסח“ פון רש"י, לויט וויא ער האָט איהם געקארעגירט (זעה דור, דור ודרושיו, חלק ד' פרק כ"ה). א מענש מיט אַ גלייכען און טיעפערן שכל, פינקטליך און פארויכטיג, מיט אַ טעמפעראמענט פון א וויסענשאפטס-מאַן, איז רש"י געווען די פאסענדסטע פערזאָן פאַר אזא מין ארבייט, וואו עס פאָדערט זיך אַ חוץ אַ גרויסען וויסען אין דעם פאך אויך געדולד און אויס-דויער.

אויף זיין דרייסיגסטען יאָהר איז ער אָנגעקומען צוריק

אין זיין געבורטס־שטאָרט, אין ט ר ו א, וואו ער האָט גע־
עפענט זיין ישיבה, וועלכע איז אין א קורצער צייט שפעטער,
נאָך דעם טויט פון ר' יצחק הלוי, געוואָרען די גרעסטע און
אנערקענטעסטע פון יענער צייט. ט ר ו א איז געוואָרען
דער צענטער פון דעם תלמודישען שטודיום, און צו רש"ן זיי־
נען געקומען תלמידים ניט בלויז פון פראנקרייך נור אויך פון
לאטהארינגען און אנדערע דייטשע פראווינצען. דאָרטען האָט
רש"י אָנגעפאנגען און דאָרטען האָט ער אויך געענדיגט זיין
גרויסע לעבענס־ארבייט.

ווי עס איז שוין בעמערקט געוואָרען, האָט די לעגענדע
נעמאכט פון רש"ן אויך א גרויסען געלעהרטען און שפראך־
קענער. ער זאָל האָבען געקענט אלע „זיעבען חכמות“ און
שיעור ניט אלע „זיעבעציג לשונות“. עס איז אָבער ניטאָ קיין
גרונד אָנצונעהמען, אז ער זאָל זיך האָבען אויסגעצייכענט
אויף דיא דאָזיגע געביטען. ער איז געווען א קינד פון זיין
צייט און זיין לאַנד, און זיין וועלטליכער וויססען איז וואהר־
שיינליך ניט געווען פיעל גרעסער ווי פון די אנדערע אידישע
געלעהרטע אין פראנקרייך און אין דייטשלאַנד אין יענער
צייט. א חוץ העברעאיש האָט ער אויך געקענט גוט דיא דא־
מאָלסטדיגע פראנצויזישע שפראך, וויא מען זעהט עס ארויס
פון זיינע ב ל ע ז' ע ן. א אידיש־פראנצויזישער געלעהר־
טער, ד א ר מ ש ט ע ד ט ע ר, האָט אָנגעפאנגען שרייבען א
ווערק, אין וועלכע ער האָט געהאָט ברעה פון די דאָזיגע
„ל ע ז' ן“ צוריקשמעלען די אַלטע פראנצויזישע שפראך
אָבער ער האָט איהר ניט דערענדיגט. רש"י האָט אויך געקענט
דייטש און האָט, וויא עס ווייזט אויס, אויך געהאָט א ידיעה
וועגען אראביש. ער האָט אָבער א פנים ניט געקענט גענוג די
אראבישע שפראך, אז ער זאָל קענען לייענען די גרויסע אי־
דישע ליטעראטור, וואָס איז אין איהר געשאפען געוואָרען.
פון די אידיש־אראבישע שרייבער איז ער געווען גוט בעקאנט
מיט די גראמאטישע ספרים פון מ נ ח ם ב ן ס ר ו ק און
ד ו נ ש ב ן ל א ב ר א ט, וועמען ער ציטירט גאנץ
אָפּט.

רשי'ס מאַטעהמאָטישע און אסטראָנאָמישע קענטניסע זיינען געווען זעהר בעגרענצט. ער האָט ניט געהאַט קיין רביים פון וועמען דאָס צו לערנען. אין אייראָפּא, א חוץ שפּאַניען, האָט מען נאָך דאָמאָלסט איבערהויפּט וועניג געוואוסט פון די וויסענשאַפטען. דיא איינציגע קוועלען פון וואנען ער האָט געקענט שעפען אזעלכע ידיעות זיינען געווען די העברעאישע ספרים פון מאַנכע אידיש-איטאַליענישע געלעהרטע, און אזעלכע ספרים זיינען אויך געווען וועניג און פון גאַנץ צוויי פעלהאפטען ווערטת. ער האָט אָבער געוואוסט גענוג פון די דאָזיגע וויסענשאַפטען, אום צו קענען ערקלעהרען געוויסע שטעלען אין תלמוד, וואָס בעשעפטיגען זיך מיט אזעלכע פראג-גען. אויך זיינע ידיעות וועגען דער היסטאָריע זיינען ניט גע-ווען פאָלקאָמען. ער מאַכט צייטענווייז א טעות אין דער כראָנאָלאָגיע, אָבער דערפאר ווייס ער צו דערצעהלען פון גע-וויסע פאסירונגען און טראַדיציאָנען, וועלכע וואָלטען אונז אהז איהם אין גאַנצען געבליבען פרעמד.

אויב זיין וועלטליכע בילדונג איז ניט געווען קיין גלענ-צענדע, האָט ער אָבער צו זיך כמעט קיין גלייכען ניט אין זיין וויסען פון דער ביבלישער און תלמודישער ליטעראטור. דאָר-מען איז ער דער אונבעשטרייבארער מייסטער, און אלע פערבאָרגענעסען זיינען אָפען פאר איהם. א חוץ דעם תנ"ך, וועלכען ער האָט געוואוסט ווי זעהר וועניגע פאַר און נאָך איהם, איז כמעט ניטאָ קיין זאך פון דער גרויסער תלמודישער ליטעראטור, וואָס ער האָט ניט געוואוסט. אָנפאנגענדיג פון דעם „תלמוד בבלי“ און „ירושלמי“, האָט ער אויך געוואוסט דעם „מכלתא“, ספרא“, „ספרי“, די אלערליי מדרשים, ווי די „מדרש רבות“, דער „מדרש שיר השירים“, „מדרש תהלים“, „מדרש איכה“, פסקתא, „תנחומא“, און „פרקי דברי אליעזר“. ער איז אויך געווען בעקאַנט מיט די שריפטען פון די נאונים און זייערע „הלכות“, מיט די ווערק און פירושים פון רבינו גרשום, מיט די ווערק פון ר' משה הדרשן פון נאראבא און פון פיעלע אַנדערע פראנצויזישע און דייטשע געלעהרטע. דיא דאָזיגע אלע

ספרים און מחברים ווערען דערמאָנט אין זיינע פירושים אויף דעם תנ"ך און אויף דעם תלמוד.

זיינע בעציהונגען צו זיינע פיעלע תלמידים זיינען געווען דיא פריינדליכסטע, וויא פון א פאָטער צו א קינד. זיינע תלמידים האָבען אויף איהם געקוקט וויא אויף א הייליגען, און האָבען פערצייכענט און פערשריעבען יעדען וואָרט וואָס ער האָט ארויסגעזאָגט. זאמלונגען פון זיינע „תשובות“ צו פערשיעדענע רבנים אויף רעליגיעזע פראגען, ווי אויף זיינע דינים און מנהגים, זיינען צוזאמענגעשטעלט געוואָרען פון זיינע תלמידים. ניט לאנג צוריק איז אָפגעדרוקט געוואָרען א גרויסע זאמלונג אונטער דעם נאָמען „מחזור וויטרי“ און א צווייטע זאמלונג אונטער דעם נאָמען „סידור של רש"י“, וואו די מעהרסטע פון זיינע דינים און תשובות זיינען אריינגע-
קומען.

זיינע „תשובות“ זיינען געשריעבען אין א בעשיידענעם און מילדען טאָן : רש"י האָט אַליין ניט געוואוסט ווי גרויס ער איז. ער האלט זעהר שטאַרק פון אן אנגענומענעם מנהג. „א מנהג פון די אידען איז ווי די תורה; אויב זיי זיינען ניט קיין נביאים, זיינען זיי די קינדער פון נביאים“, זיינען זיינע געוועהנליכע ווערטלעך. ער טרעט כמעט קיינמאָל ניט ארויס געגען א מנהג, סיידען ווען ער איז אויסדריקליך געגען א דין. רש"י איז ניט קיין „מקיל“; ער פיהלט זיך ניט גרויס גענוג און אויטאָריטעט גענוג צו פסק'ענען עטוואָס. וואָס זאָל זיין אין וויעדערשפרוך מיט דעם דין, אָבער מען זעהט אין איהם אַ מענשען מיט אַ געזונדען פערשטאַנד, וואָס געהט אין אנבעטראַכט דיא אומשטענדען. אזוי צום ביי- שפיעל פסק'ענט ער : „אז אידישע וויין וואָס א גוי האָט אָנגעגאַסען, כאָטש ריא חכמים האָבען גע'אסרט דערפון הנאה צו האָבען, זיינען מיר זיך נוהג עס צו פערקויפען צו א ניט אידען, ווייל היינטיגע צייטען איז ניט שייך קיין ייזנסד.*) אזוי

(* „יין של ישראל שנסכו גוי אעפ"י שהחכמים אסרוהו בהנאה און נהניו לזבניו לגוים משום דבזמן הזה אין מנסכין.)

ווערט אויף פון איהם דערצעהלט, אז זיינע תלמידים האָבען איהם אַמאָל געפרעגט : א איד האָט געטראָגען אַ קרוג מיט וויין. האָט איהם א גוי אַ שמוּס געטהאָן און א טהייל פון די וויין האָט זיך אויסגעגאָסען. מעג מען די וויין טרינקען אָדער ניט ? רש"י האָט געענטפערט מיט אַ וויטץ : „די אויסגע- גאָסענע וויין טאָר מען ניט טרינקען; די וואָס איז געבליעבען מעג מען“.

זיין האלטונג צו דיא אידען, וועלכע האָבען זיך געטויפט צוליעב די גזרות פון דיא קרייז-פאהרער און האָבען זיך שפע- טער צוריקגעקעהרט צום יודענטהום, איז געווען זעהר א מיל- דע און א מענשען-פריינדליכע. עס האָבען זיך געפונען אידען, און צווישען זיי אויף רבנים, וואָס האָבען די דאָזיגע אונגליק- ליכע ניט געוואָלט ארייננעהמען צוריק צו זיך. רש"י האָט זיך פאר זיי אַנגענומען : „צוליעב די מורא פון דעם טוידט האָ- בען זיי דאָך עס געטהאָן. זאָלען מיר חס ושלום, זיין אזוי שלעכט און זיי צוריקשמויסען פון זיך ?“ רש"י האָט אויף געשריעבען פאָעזיע; עס געפינען זיך פון איהם אייניגע חפלות וואָס זיינען אריינגענומען איז די סליחות און אין מחזור. איז דעם שטעהט ער פיעל נידעריגער ווי אפילו די מיטעלמעסיגע שפאנישע אידישע פאָעמען. די שפראך איז ארעם און אָהן בילדער, כאַטש די פארמע וועלכע ער געברויכט איז פשוט'ער און איינפאכער :

„אונזער אונגליק האָסטו לאנג צוריק פאראויסגעזע- הען, — איז נאָך דיין פייערדיגער גרימצאָרו אלץ ניט בערר- היגט ? מיר האָבען געזינדיגט אין די פערגאנגענע טעג, מיר ליידען איצטער. אונזערע וואונדערן בלוטיגען, מקוים געוואָרען איז דיין שבועה, ערפילט געוואָרען דיין קללה. לאנג האָבען מיר געבלאָנדזשעט, פול מיט פחד און מיט ציטערנים קומען מיר איצטער צו דיר, מיר אָרעמע איז גוטע טהאָמען. איידער מיר געהען אונטער בעווייז זיך נאָך אַ מאָל צו דייןע קינדער“.

דער זעלבער טרויער און דערזעלבער בעקלאָגען זיך גע- פינט זיך אין די איבעריגע סליחות פון רש"י אַ חוץ אין איינע,

וואָס איז אַ מין הימנע וועגען דער איינהייט פון גאָט. „דאָס
 כאַראַקטעריסטישע פון רש"ס תפילות זאָגט צו נ צ, „איז
 דער טיעפער טרויער; זיי זיינען אלע פול מיט ביטערע
 טענות“.

אַבער רש"ס גרויסקייט ליגט ניט אין זיין פאָעזיע, אפילו
 ניט אין זיינע „תשובות“ און דינים. זיין גרויסע בעדייטונג
 ליגט אין זיינע פירושים אויף דעם תנ"ך און אויף דעם
 תלמוד.

IV.

רש"י אלס קאמענטאטאר.

„ווען רש"י האָט פּערענדיגט זיין פּירוש אויף דער תורה איז משה רבינו צו איהם געקומען, האָט איהם אַ קוש געטהאָן אויפ'ן קאָפּ און האָט געזאָגט: שלמה, דו ביזט דער ערשטער וואָס האָט ריכטיג פּערשטאַנען מיין כּונה, אזוי דערצעהלט די לעגענדע אויף איהר נאַטיווען שטייגער.

אין דער דאָזיגער שעהנער לעגענדע ליגט אין דער אמת'ען אַ טיעפע קריטישע אבשאַצונג פון רש"י אלס קאָ-מענטאטאר, אן אבשאַצונג וועלכע איז ניט זעהר ווייט פון דעם אמת. דער ערשטער וואס האָט ריכטיג פּערשטאַנען די כּונה, איז דער גרעסטער קאָמפּלימענט וואָס קען געגעבען ווערען אַ קאָמענטאטאר, וועמעס אויפנאבע עם דארף זיין ניט ארויסצוזאָגען זיינע א י י ג ע נ ע מיינונגען און גע-דאנקען, נאָר ארויסצובריינגען די כּונה פון דעם שרייבער, וועמעס ווערק עם ווערט קאָמענטירט.

אויב רש"י איז ניט געווען דער ערשטער, איז ער וועניג-סטענס געווען איינער פון די ערשטע, וואָס האָבען געזוכט צו געבען דעם פשוט'ען זינן פון דער ביבעל, איהר פּראָסטען פּשט. רש"י זוכט ניט „אריינצוטייטשען" און אריינצו'פּשט'לען אין די ביבלישע ווערטער זיינע אייגענע געדאנקען און פיר לאָזאָפּערייען, ווי עם האָבען געטהאָן אנדערע מפורשים סאָי פאר איהם, סאָי נאָך איהם. ער זוכט ארויסצובריינגען און

קלאָר צו מאַכען דעם מיין פון דער ביבעל גופא, אזוי ווי זי איז. דערפאר איז מען דערעלס זאָהן גערעכט, ווען ער בעמערקט: „ווען רש“י האַלט זיך אָן פּשט קען איהם קיי־נער ניט איבערשטייגען.“

צו טהאָן אזא ארבייט געוויסענהאַפּט און מיט ערפאַלג, ווען עס האַנדעלט זיך וועגען קאַמענטאַרען אויף דער ביבעל, מוז מען זיין איינס פון די צוויי: ענטוועדער א פרייער וויסענ־שאַפּטליכער פאַרשער אָדער א נאַאיווער גלויביגער. דער פרייער וויסענשאַפּטליכער פאַרשער בעטראַכט די ביבעל ווי אַ פּראָדוקט פון מענשליכען דענקען און שאַפען, ווי א וויכטי־גער טהייל פון דער מענשליכער ליטעראַטור און קולטור. ער ווערט ניט נתפעל, אויב ער געפינט דאָרטען געדאַנקען און מעשיות וואָס לייגען זיך ניט אויף זיין שכל, וואָס זיינען ניט אין איינקלאַנג מיט זיינע אייגענע מיינונגען און איבערציי־גונגען. ער ווייס גאַנץ גוט, אַז מענשען מיט צוויי צו מיט דריי טויזענד יאָהר צוריק האָבען אַנדערש געטראַכט און אַנ־דערש געפיהלט ווי מיר טהוען עס איצטער. זאכען, וואָס ציי־גען אונז אויס היינטיגען טאַג צו זיין נאַריש און אונוויסענד, זיינען דאָן געווען די העכסטע חכמה און דער אמת'ער וויסען; זאכען, וואָס זיינען ביי אונז איצטער מיאום, זיינען דאָן גע־ווען שעהן. ער, דער דאָזיגער פרייער פאַרשער, בעשולדיגט ניט און פערענטפערט ניט. ער פערשטעהט, אַז עס איז א פשוט'ער אונזין צו בעשולדיגען יענע מענשען פאר וואָס זיי האָבען, למשל, געגלויבט, אַז די זון און ניט די ערד דרעהט זיך. דאמאלס האָבען אלע אזוי געמיינט און זיי האָבען בע־סער ניט געוואוסט, — דאָס איז דער תירוץ אויף אלע קשיות. ער געהמט די ביבעל ווי זי איז, ער זוכט צו פערשטעהן, וואָס זי האָט געמיינט. איהם וועט בשום אופן ניט איינפאלען אויסצומייטשען די פסוקים אזוי, אַז זיי זאָלען זיך פאַסען מיט זיינע פערזענליכע איבערצייגונגען. פאר איהם זיינען דאָר־טען ניטאָ קיין סודות און קיינע רמזים, כאָטש עס קען טרעפען גאַנץ אַפּט, אַז געוויסע שטעלען פערשטעהט ער ניט. דאָס געהמט זיך דערפון, וואָס געוויסע אויסדריקע און געוויסע אַנ־

דייטונגען, וועלכע זיינען געווען קלאָר און פערשטענדליך פאר די מענשען פון יענער צייט, זיינען פאר אונז איצטער אין גאַנצן צען פרעמד.

פונקט אין אזא גינסטיגע לאגע געפינט זיך דער נאָאיווער גלויביגער. אויך ער דארף ניט „אריינטייטשען“ און אויס-טייטשען. פאר איהם איז אלץ קלאָר און פשוט, נאָטירליך און פערשטענדליך. ער דארף זיך פאר קיינעם ניט ענטשול-דיגען און ער האָט זיך ניט וואָס און פאר וועמען צו פערענט-פערען. זיינע אייגענע מיינונגען און אנויכטען קומען ניט אין צוזאמענשטויס מיט די מיינונגען און אנויכטען פון דער ביי-בעל: זיי זיינען די זעלביגע. ער קען אויך, ווי דער ערשטער, און אפשר נאָך מעהר, זיך פערגיגען צו האַלטען אָן פראָסטען פשט.

רש"י בעלאנגט צום צווייטען קלאַס. ער איז צום גליק ניט געווען בעקאנט מיט דער גריכישער און דער אראבישער פילאָזאָפיע, און ער האָט דאָרום ניט געדארפט זוכען קיין תירוצים, ניט געדארפט זיך פערענטפערען. ער איז געווען ווייט פון די ספיקות און די קשיות, וועלכע האָבען ניט געלאָזט רוהען די אבן-עזרא'ס און די רמב"ם'ס. די לעצטע, גלויב-בענדיג איז דער געטליכקייט פון דער ביבעל פון איין זייט, און אין דער אונפעהלבראָקייט פון זייערע אייגענע פילאָזאָפיע-רייען פון דעם אַנדערען זייט, האָבען זיך ווי געפונען צווישען פייער און וואסער. ווען זייערע פילאָזאָפישע איבערצייגונג-גען האָבען ניט איינגעשטימט מיט דעם פראָסטען פשט פון דער ביבעל, האָבען זיי זיך געפונען אין א פערלעגענהייט. זיי האָבען דאמאלס געזוכט צו מאַכען פשרות, געזוכט צו פער-אייניגען דאָס אונפעהראיינבארע. איבער געוואלט, מיט אלער-ליי קונצען און דורך אלעגאָריען, האָבען זיי געזוכט צו מאַכען שלום, וואו קיין שלום האָט ניט געקענט זיין. מען קען בע-וואונדערען זייער חריפות, זייערע שאַרפע המצאות, אָבער נאָך אלעם זיינען עס געווען ניט מעהר ווי המצאות: דער פסוק האָט ניט געמיינט דאָס, וואָס זיי האָבען אין איהם אריינגע-לייגט. פאר דער וויסענשאַפט פון ביבעל-פאָרשונג און ביבעל-

פערשטענדרנים האָבען זיי ניט בלויז נאָרנישט אויפגעטהאָן,
 נאָר זיי זיינען זאָנאַר געווען שעדליך. גאַנץ אנדערש איז עס
 אָבער געווען מיט רש"י: קלאָר און ליכטיג זיינען איהם גע-
 ווען זיינע אויגען; גלייך און ברײט איז איהם געלענען זיין
 וועג. קיינע הינדערניסע, קיינע שטערונגען אין זוכען דעם
 פראָסטען פשט. מאַנכע ביבלישע אויסדריקע, וואו עס ווערט
 גערעדט פון גאָט אַלס קערפער, זיינען שוין לאַנג צוריק אויס-
 געטייטשט געוואָרען פון אונקולס און פון די תלמודיסטען.
 „די תורה רעדט מיט דער שפראך פון דעם מענשען, כדי צו
 מאַכען עס פערשטענדליך פאר דעם מענשליכען אויער“, דאָס
 איז שוין געווען אן אלטער כלל, וועלכען רש"י האָט גאַנץ אָפּט
 בענוצט. דער רעזולטאַט איז געווען, אז רש"ים פירושים
 שטעהען אין וויסענשאַפטליכען זינן אונפערגלייכבאַר העכער
 ווי די אלע פירושים פון די פערשיעדענע אלעגאָריסטען און
 „בעלי הסוד“ צוזאַמענגענומען. דארום האָט רש"י מיט רעכט
 פערדיענט דעם נאָמען „פרשן-דתא“, דער ערקלערער פון דער
 תורה, וואָס ער האָט געקראָגען. רש"י מיט זיינע קאמענטאַ-
 רען אויף דער ביבעל האָט ניט בלויז אויסגעאיבט א גרויסען
 איינפלוס אויף די שפעטערע אידישע מפורשים, נאָר אויף אויף
 די קריסטליכע. דער בעריהמטער קריסטליכער ביבעלקאָ-
 מענטשאַטאַר ניקאָלאַי דע-ליראַ איז געווען א
 שטאַרקער נאכאהמער פון רש"י. פון דעם דאָזיגען דע-
 ליראַ, וויעדער, איז שטאַרק בעאיינפלוסט געוואָרען
 לוטהער (צונץ).

ניט אלע מאָל האלט זיך רש"י אן פראסטען פשט, ער
 ברענגט גאַנץ אָפּט אריין דרשות. ניט זעלטען מערקט ער דער-
 ביי אָן: „זאָל זיך די דרשה דרש'ענען, דער פסוק אבער געהט
 ניט ארויס פון זיין פשט“. ביי רש"י איז דער דרש ניט אָנ-
 שטאָט דעם פשט, נאָר א מין בעפוצונג צום פשט.
 אויף דער עלטער, ווערט דערצעהלט, זאָל רש"י האָבען
 הרטה געהאַט אויף די דרשות וואָס ער האָט אריינגענומען אין
 זיינע קאמענטאַרען. ער זאָל האָבען געזאָגט זיין אייניקעל
 און תלמיד, דעם רשב"ם, אז ווען עס וואָלט געווען מעגליך,

וואָלט ער אָנגעשריעבען א נייען פירוש אָהן די אלע דרשות. דאָס האָט שפּעטער געטהאָן דער רש"ב, כאַטש ווייט ניט מיט אזא טאלאַנט ווי רש"י.

עס איז גוט, וואָס רש"י האָט די דרשות ניט ארויסגעלאָזט זען. צו געברויכען מען דעלעסזאָה נ'ס אויסדרוק, קען מען זאָגען: „ווען רש"י געברויכט דרש, קען איהם קיינער ניט איבערשטייגען.“ רש"י'ס דרשות זיינען ניט „גראב ווי זעק. זיי זיינען ערעל ווי זייד.“ רש"י'ס דרשות פאָסען זיך כמעט שמענדיג אריין אין פסוק, אזוי ווי זיי וואָלטען געווען דער פראָסטער פשט. רש"י בעזיצט א וואונדערבארען חוש אין אויסקלייבען פון דער גרויסער מדרשים-ליטעראטור דוקא די שעהנסטע, די ערעלסטע און די פאכענדסטע מדרשים. רש"י צייגט ארויס ניט בלויז א גוואלדיגע בקיאות, נאָר א זעלטענע צארטקייט, אן אמת'ען פאָעטישען טאלאַנט, אין דעם אויס-וואהל פון זיינע דרשות. עס פאסירט אָפט, אז ער שמעלט צו-זאמען עטליכע מדרשים און מאַכט פון זיי איינס, און עס קומט דערפון ארויס אזוי ווי א נייע שאַפונג, עטוואָס שעהנעס און אנציהענדעס. דער פראָסטער פשט בעפוצט מיט רש"י'ס דרשות, ווערט דער חומש אן א נגענעהמער לעזער-בוך אפילו פאר קינדער.

רש"י'ס דרשות זיינען אייגענטליך ניט זיינע: ער האָט זיי בלויז צוזאמענגעקליבען פון תלמוד און פון די פערשיעדענע מדרשים און ער צייגט יעדעס מאָל אָן די קוועלע פון וואנען ער האָט זיי גענומען. און פונקט ווי די תלמודישע דרשות דארט-פען אויף זיי איינגעטהיילט ווערען אין „מדרש-הלכה“ און „מדרש אנדה“.

דער „מדרש הלכה“ בעשעפטיגט זיך מיט דעם ארויס-דינגען דעם דין פון דעם פסוק. אן איבריגער וואָרט אין טעקסט אדער א ניטגעוועהנליכער אויסדרוק איז גענוג אום זערפון ארויסצוקריגען די נויטיגע הלכה. רש"י, וועלכער איז געווען איבערצייגט, אז די אלע שפּעטערע תלמודישע דינים געפינען זיך שוין אין דעם פשוט'ען זינן פון דעם פסוק, בעווייזט זעהר אָפט אין זיינע פרושים ווי אזוי דער דין ווערט

פון דעם בעשטימטען פסוק ארויסגעדראנגען אין תלמוד. דער-
 ביי דארף מען ניט פערגעסען, אז דער „מדרש-הלכה“ איז על
 פי רוב געוויסער-מאסען א מיז ביבעל-פארשונג: ער זוכט צו
 בעגרינדען דעם דין אויף די גראמאטישע כללים און די איי-
 גענטהימליכקייטען פון דער שפראך פון דער ביבעל.

דער „מדרש-אגדה“ האָט ניט דירעקט צו טהאָן מיט דעם
 דין. די אויפגאבע פון דעם „מדרש-אגדה“ איז אן ערציהערישע
 אין מאַראַלען זינן. אַלערליי היסטארישע אָדער לעגענדארע
 טראַדיציאָנען, פאַלקס-מעשה'לעך, פאַלקס-ווערטלעך, שפּירד-
 ווערטלעך און פראַקטישע לעבענס-וויזוהייטען, וואָס האָבען
 געוואוינליך א מוסר השכל און א געוויסע עטהישע אויפ-
 גאָבע, בעלאנגען צום „מדרש-אגדה“. רש"י בענוצט זיך מיט
 ביידע מינים דרוש, און אין זיין געברויכען זיי זעהט מען
 ארויס ניט בלויז דעם גרויסען וויסען זיינעם, נאָר אויך א
 קינסטלערישען טאַלאַנט און אן אויסגעדעלטען געשמאַק.

רש"י בעזיצט נאָך אַ מעלה, אפשר זיין גרעסטע מעלה,
 וואָס קיינער פון די מפורשים פאר איהם און קיינער פון זיי
 נאָך איהם האָט ניט בעזעסען אין אזא הויכע מדרגה. דאָס איז
 די קורצקייט און די קלאַרקייט פון זיין שפראך, זיין פשוט'ער
 און איינפאכער סטיל. רש"י זוכט ניט קיינע שפראך-עפּפּעק-
 טען, ער שפּיעלט זיך ניט מיט ווערטער. ער פערשווענדעט
 ניט אומזיסט קיין ווערטער, א וואָרט איז ביי איהם א רענדיל.
 ביי איהם איז קיינמאָל ניטאָ קיין איבריגער וואָרט פונקט ווי
 עס פעהלט קיינמאָל ביי איהם קיין וואָרט ניט. יעדער וואָרט
 געפינט זיך אויף זיין פּלאַץ, ער געפינט זיך דאָרטען, וואו ער
 האָט געמוזט זיין. אַלץ איז ווי געוואויגען און געמאַסטען, אן
 עהרליכע וואָג און אן עהרליכע מאָס: ניט צו וועניג, אָבער
 אויך ניט צו פיעל. רש"י געפינט אלע מאָל דעם פאַסענדר-
 כּמען וואָרט אויסצודריקען דעם געדאנק וואָס ער וויל. דאָר-
 מען, וואו אנדערע דארפען האָבען גאַנצע שורות צו אפילו
 עמודים, איז פאר רש"י'ן גענוג א וואָרט צו צוויי. דער ריכטי-
 גער וואָרט אויפ'ן ריכטיגען פּלאַטץ, און אַלץ ווערט פאר אייך
 קלאָר און פערשטענדליך.

דאס איז א טאלאנט וועלכען נור „יהידי סגולה“ בעזיצען.
 דאס איז א חוש פאר דער שפראך, מיט וועלכע איינער ווערט
 געבוירען. דערצו איז אָבער אויך נויטיג א קלאָרער מוח און
 א גרינדליכער וויסען פון דעם ענין, וועלכער ווערט בעשפראַך
 כען. ווען איינער ווייס אַליין ניט וואָס ער וויל אָדער ער רעדט
 ווענען אָן ענין, וואָס איז איהם אונבעקאַנט, וואָס עס פאסירט
 זעהר אָפט, וועט ער ממילא מוזען שטאַמלען מיט זיין פּעדער,
 וועט ער ממילא מוזען פלוידערען און קריכען אויף די גלייכע
 ווענט. א קלאָרע שפראַך געהט מיט א קלאָרען קאָפּ. די
 שפראַך איז דאָך, נאָך אלעמען, בלויז אן אינסטרומענט פאר
 די געדאַנקען און די געפיהלען, און זיינען זיי ניטאָ, איז די
 בעסטע שפראַך ניט בעסער ווי די בעסטע פיעדעל אין די הענדר
 פון א שוסטער. די שפראַך אַליין קען אזוי וועניג אויפטאַן
 ווי די פיעדעל אַליין: אין די הענדר פון דעם פארטאטש ווע-
 לען זיי ביידע גלייך בלויז גרילצען אין אויער.

רש"י האָט בעזעסען ביידע מעלות: א פאָלשטענדיג ענט-
 וויקעלטען חוש פאר דער שפראַך און דעם גרינדליכסטען ווי-
 סען פון דעם ענין, וועלכען ער האָט בעהאַנדעלט. און האָט
 ווען-ניט-ווען פאסירט, אז ער האָט א געוויסע זאך ניט גע-
 וואוסט, האָט ער ניט געפרובירט פערדעקען זיין ניט-וויסען
 מיט ווערטער און פראזען. ער פלעגט פשוט זאָגען: „לא
 ידעתי פירושו“; „לא שמעתי“ — איך ווייס ניט וואָס דאָס
 מיינט; איך פערשטעה ניט.

רש"י איז דער פאָפולערסטער און דער קלעהרסטער פון
 אלע מפורשים, איבערהויפט אין זיינע פירושים אויף דעם
 תלמוד. רש"י שעחמט זיך ניט צו זיין פאָפולער, ער פלפול'ט
 זיך ניט און חקירה'ט זיך ניט, ווי ער וואָלט נאָר גערעדט פאר
 לומדים און קענער. ער רעדט צום גרויסען עולם, צו דעם יונג-
 גען תלמיד וואָס האָט נאָך אַקאָרסט געעפענט זיינע אויגען,
 פונקט ווי צו דעם אַלטען למדן, און ער לאַזט קיין זאך ניט
 דורך, וואָס נויטהיגט זיך אין אן ערקלעהרונג.

רש"י האָט אָבער זיין אייגענע וועג, ווי פאָפולער צו מאַכ-

כען א פערוויקעלטען ענין. עס זיינען דאָ פּאַפּולאַריזאַ-
טאָרס, וואָס מיינען, אז דערמיט וואָס זיי ריידען א סך, מאַכען
זיי קלעהרער דעם ענין. רש"י האַלט ניט פון צוקייען און איר-
בערקייען א געדאַנק אָבער און וויעדער אַמאָל, פון ברענגען
משלים און משלים צו די משלים, פון ברענגען ראיות און
ראיות צו די ראיות, ביז וואנען דער לעזער ווערט צוטומעלט און
ווייס אין גאַנצען ניט וועגען וואָס דאָ האַנדעלט זיך. רש"י
העלפט דעם לעזער, ער צייגט איהם די וועג, ער פיהרט איהם
אַפילו פאר דער האַנד, אָבער ער לאָזט איהם אַליין געהן, ער
לאָזט איהם געברויכען זיין אייגענעם שכל, ער ערלויבט איהם
זיך אַליין אָנצושטויסען.

רש"י ניט ניט דעם לעזער צו פיעל אויף א מאָל, ווי דאָס
האָבען געטהאָן אנדערע מפורשים פון דעם תלמוד. ער זוכט
ניט צו דערקלעהרען די גאַנצע „סוגיא“ מיט א מאָל איידער
דער לעזער האָט נאָך אפילו א בעגריעה וועגען דעם. ער פאנגט
ניט אָן פון ענדע, ער כאַפט ניט די פיש פאר דער נעטץ. לאַנג-
זאַם און בהדרגה, טריט ביי טריט, געהט ער מיט דעם לעזער,
דאָ פערטייטשט ער א וואָרט און דאָרטען ערקלערט ער א צו-
פלאַנטערטען זאַטץ, און ווען עס קומט צום ענדע ווייס דער
לעזער די גאַנצע „סוגיא“, כאַטש רש"י האָט עס איהם ניט גע-
זאָגט. איהר קומט אריין אין א גרויסע, פרעמדע שטאַדט און
איהר דארפט אויסגעפינען א בעשטימטען פלאַטץ. איהר
פאנגט זיך אָן נאָכצופרעגען. יעדער איינער וויל אייך זאָגען
וואו דער פלאַטץ איז, אָבער זיי מאַלען עס אזוי אָפּ, אז איהר
ווייסט אַלץ ניט וואוהין צו געהן: „געהט צוויי גאַסען רעכטס,
דאן פערדרעהט זיך לינקס און געהט נאָך דריי גאַסען, דאן
פערקירעוועט זיך וויעדער רעכטס, דאן וויעדער לינקס און
דאָרטען וועט איהר מוחל זיין פרעגען.“ נאָך אזא מין ער-
קלערונג בלייבט איהר אין גאַנצען א צוטומעלטער און איהר
ווייסט ערשט רעכט ניט, וואוהין און ווי צו געהן. שטעהט
דערביי א גוטער אלטיטשקער, וועלכער געהט אייך ביי דער
האַנד און מיט א שמייכל אויפ'ן פנים פיהרט ער אייך צו דעם
פלאַטץ, וואָס איהר דארפט. ער ערקלעהרט אייך גאַרניט, ער

פיהרט אייך פשוט צו. אַט דער דאזיגער גוטער אלטימשקער
 איז פאר אונז רש"י, ווען מען פערגלייכט איהם מיט די אנ-
 דערע מפורשים פון תלמוד. רש"י פיהרט אייך צו, וואו איהר
 בעדארפט, כמעט אָהן ווערטער. עס ווערט דערצעהלט, אז
 ווען רש"י איז איינמאָל קראַנק געווען, האָט ער געבעטען זיין
 אייניקעל און תלמיד, דעם רש"ב, אז ער זאָל פאר איהם ענ-
 דיגען שרייבען דעם פירוש אויף א געוויסען „פרק“. ווען
 רש"י איז געזונד געוואָרען, האָט איהם דער אייניקעל גע-
 בראַכט דעם מאַנסקריפט. עס איז געווען א גאַנצער פאק מיט
 אָנגעשריבענע פאפיער. „אויב דו וועסט אויף אזא ארט שריי-
 בען א פירוש אויפ'ן גאַנצען תלמוד“, האָט רש"י בעמערקט
 גוטמוטהיג, „וועט ער זיין אזוי שווער, אז מען וועט איהם דאר-
 פען פיהרען אויף א רייט-וואָגען“. רש"י שרייבט קורץ, און
 דערפאר זאָגט אַ פאָלקס-ווערטל: „אין רש"י'ס צייטען איז
 טינט געווען טייערער ווי גאָלד.“

דער תלמוד איז אַן אונגעהויער גרויסער בוך, ריכטיגער,
 אַ גאַנצע ענציקלאָפּעדיע, וועלכער בעהאַנדעלט אלע מעגליכע
 און אונמעגליכע פראגען וועגען געזעץ, וועגען וויסענשאפט,
 וועגען היסטאָריע וכדומה. געשריבען איז ער אין א שפראך,
 וועלכע איז אייך כמעט אין גאַנצען פרעמד און אונפער-
 שטענרליך. קיין פונקטאַציע איז אויך ניטאָ, און איהר ווייסט
 אפילו ניט, וואו עס פאנגט זיך אָן און וואו עס ענדיגט זיך דער
 זאַטץ. און אָט דעם דאָזיגען שווערען, אונפערשטענרליכען
 בוך מאַכט רש"י אזוי קלאַר, אז אפילו אַכט, ניין יעהריגע
 קינדער קענען עס „לייענען“. מען דארף דערצו ניט זיין קיין
 „עלוי“: א געווענהליכער אינגעל פון דעם דערמאָנטען על-
 טער קען מיט רש"י'ס הילף „לייענען א בלאַט גמרא“. רש"י
 טהוט א דאָפּעלטע ארבייט: ער איז אַן איבערזעצער און
 אַ קאָמענטאַטאָר, און ער טהוט ביידע זאַכען צוזאַמען
 אויפ'ן קירצעסטען און קלאַרסטען אופן.

דאָס וואָרט „לייענען“, וועלכען דאָס פאָלק געברויכט,
 דריקט אַם בעסטען אויס דעם דאָזיגען געדאַנק. אָהן רש"י
 איז דער תלמוד א פער'חתם'טער בוך; מיט רש"י איז עס אַ

„לייענעס“, קען מען „לייענען“. אָהן רש"י'ן וואָלט דער תלמוד געווען א פער'חתם'טער בוך, זאָגט דער ריב"ש. „אָהן רש"י“, זאָגט אן אנדער בעריהמטער תלמודיסט (דער „צדה לדרך“) „וואָלט דער תלמוד בבלי פּערגעסען געוואָרען ביי אידען.“

די שפראך, מיט וועלכע רש"י בענוצט זיך, איז ניט די ריינע ביבעלשע העברעאיש, וועלכע די „משכילים“ האָבען פון דאָס נייע איינגעפיהרט אין אָנפאַנג פון לעצטען יאהר-הונדערט. די דאָזיגע משכילים האָבען געמאַכט א מין געטץ פון דער „ריינקייט“ פון דער שפראך (טהרת לשון הקדש), נאָר פּערגעסענדיג, אַז ריין ביבעלשע ווערטער זיינען פּערהעלטניס-מעסיג פאַראַנען וועניג און זיי זיינען ניט שטענדיג גענוג אויסצודריקען איינעם געדאַנקען. דער רעזולטאַט איז גע-ווען, אַז אַנשטאַט מיט געדאַנקען פּלעגען זיך די דאָזיגע משכילים בענוגען מיט מליצות... רש"י'ס שפראך איז וואָס מען רופט „די רבנישע“, וועלכע די משכילים פּלעגען מיט שפּאַט בעצייכענען אלס א „שפת-עלנים“, א זשאַנגאַן. די דאָ-זיגע שפראך איז צוואַמענגעשטעלט פון דעם ביבעלשען העברעאיש, פון דעם „נייען העברעאיש“ פון דער משנה און דעם מדרש מיט א געמישעכץ פון מאַנכע פּרעמדע ווערטער, וואָס זיינען אריין אין דער גמרא. צוואַמען שטעלט עס מיט זיך פאָר א ציעמליך רייכע און בויגיגע שפראך מיט גענוג ווערטער אויסצודריקען אירגענדר וועלכען געדאַנקען. דאָס איז די זעלבע שפראך, וואָס די בעסערע העברעאישע שרייבער פון די לעצטע פּאָר צעהנדיג יאָהר האָבען אָנגעפאַנגען צו געברוי-כען. און ווען רש"י געפינט ניט דעם פּאַסענדען העברעאישע וואָרט, שעהמט ער זיך ניט אריינצונעהמען א פּרעמדען וואָרט. אין זיינע ביבעלשע און תלמודישע פירושים געפינען זיך קנאָ-פּע דריי טויזענד „בלע"ז'ן, דאָס רוב פּראַנציוזישע ווערטער. רש"י'ס שפראך איז ניט אזוי ריין, ווי די „משכילים" שע, דערפאַר איז זי אָבער זאפטיגער און לעבעדיגער, רייה אין ווערטער און אין אויסדריקע.

רש"י'ס שפראך איז ניט אין גאַנצען אַריגינעל זיינע,

פונקט ווי זיין מעטהאָדע אין זיינע פירושים איז ניט דורכ־
 אויס זיינע. רש"י איז אין ביידען בעאיינפלוסט געוואָרען פון
 זיינע פאָרגינגער אין אײַטאָליען, פראַנקרייך
 און דײַטשלאַנד. די אידען פון די דאָזיגע לענדער זײ-
 נען אַ לאַנגע צײַט געשטאַנען אונטער דעם אײַנפלוס פון די
 ארץ־ישׂראל־דיגע אידען און זײנען דאָרום געקומען אין ענגערע
 און נעהענטערע בעריהרונגען מיט דער נײער לעבעדיגער
 העברעאישער שפראך. מיט דער שפראך פון דער משנה און
 די מדרשים. די אידען פון שפּאַניען, דאָנעגען, וואָס זײנען
 מעהר געווען אונטער דעם אײַנפלוס פון די גאונים אין בבל,
 וואו די פאָלקס־שפראך איז געווען אַן אראמיש־פערזיש־כאַל-
 דיאישער דיאלעקט. זײנען געווען ווײטער פון דעם נײ־העב-
 רעאיש. די אידיש־שפּאַנישע פּאָעטען, וואָס האָבען געשרי-
 בען העברעאיש, האָבען זיך דאָרום בענוצט כמעט אויסשליס-
 ליך מיט דער ביבלישער שפראך. זײערע געלעהרטע און פּי-
 לאָזאָפּען האָבען זיך בענוצט מיט דער אראבישער שפראך,
 ווייל אין איהר האָבען זיי בעסער און פרייער געקענט אויס-
 דריקען זײערע געדאַנקען. די אײַנציגע אויסנאַהמע צווישען
 די גרויסע שפּאַנישע דענקער איז דער רמב"ם, וועלכער האָט
 זיך בענוצט מיט דער רײכער נײ־העברעאישער שפראך און
 האָט בעזעסען אַ וואונדערבאַרען סטיל. אָבער אפילו ער האָט
 געשריעבען דעם „מורה נבוכים“ אין אראביש.

צווישען די פאָרגינגער פון רש"י און אויף דעם תלמודי-
 שען געביעט דארף אַ הויז רש"י'ס דירעקטע רביים אויך צוגע-
 רעכענט ווערען „רבינו גרשום מאור הגולה“. צווישען זײנע
 פאָרגינגער אויף דעם ביבעלשען געביעט זײנען געווען ר'
 משה הדרשן פון נארבאנא; ר' שמעון הדרשן,
 דער צוזאַמענשטעלער פון „ילקוט שמעוני“; ר' יוסף טוב
 עלם און אנדערע. זיי זײנען געווען די גרינדער פון דער
 פראנצויזיש־דייטשער שוהלע פון ביבעל און תלמוד פאָרשונג;
 רש"י איז געווען דער גלענצענדסטער תלמיד פון דער שוהלע.
 רש"י איז ניט געווען דער ערשטער גרינדער פון דער דאָזיגער
 שוהלע, אָבער דערפאר האָט ער איהר אויסגעבעסערט און

ענטוויקעלט צו דער העכסטער מדרגה. זיין ארכייט איז וויי-
טער פאָרטגעזעצט געוואָרען פון זיינע תלמידים, די בעלי
התוספות."

V.

דער איינפלוס פון רש"י. די „בעלי התוספות“. ווארום רש"י'ס פירוש הייסט „קונטרס“. דער חלוק צווישען רש"י און די „בעלי התוספות“. ר' יוסף בר' שמעון קרא און ר' יוסף בר' יצחק בכור שור און זייערע פירושים און דער ביבעל. דער רשב"ם אלס קאמענטאר. רבינו תם און זיינע קתנות. די ערשטע „עלילת דם" בעשול' דינגונג. די רידפות געגען די אידען און זייער ווירקונג אויף דער ווייטערער ענטוויקלונג פון די פראנצויזישדייטשע אידען.

רש"י איז געווען גליקליך מיט זיינע תלמידים: דער רבי און די תלמידים זיינען זיך איינע די אנדערע ווערטה געווען. רש"י האט פערדיענט אז ע'לכע תלמידים און די תלמידים האבען פערדיענט אז א רבי'ן. זיינע תלמידים זיינען גע'ווען פאר רש"י'ן מעהר ווי תלמידים: זיי זיינען געווען זיינע מיטארבייטער און זיינע חברים. זיי האבען איהם געהאלפען אין זיין ארבייט ביי זיין לעבען און האבען דיא דאזיגע אר'בייט פארטגעזעצט און ווייטער ענטוויקעלט נאך זיין טויט. מיט רש"י'ס טויט, אין יאָהר 1105, איז די ארבייט וואָס ער האט אנגעפאנגען ניט אפגעשטעלט געווארען. זיינע פיעלע תלמידים און די תלמידים פון די תלמידים, וועלכע האָבען זיך פערשפרייט און בעזעצט אין די פערשיעדענע קהלות פון צפון פראנקרייך און דייטשלאַנד, וואו זיי האָבען געעפענט זייערע אייגענע ישיבות, האָבען זיך געהאלטען אַז די ווע'גען און אַז דיא מעטהאדען פון רש"י'ן.

דער איינפלוס פון רש"י'ס גרויסע פערזענליכקייט האט זיך געצויגען אויף עטליכע דורות נאך איהם, ביז וואנען עס

האבען זיך אנגעהויבען די שווערע פערפאלגונגען און רדיפות געגען די אידען אין פראנקרייך, וואס האבען זיך געענדיגט מיט דעם גירוש פון 1306. אויף אזא ארט איז די גרויסע קול-טורעלע בעוועגונג פון די דארטיגע אידען איבערגעריסען גע-ווארען מיט געוואלד. עס זיינען חרוב געווארען דיא אידישע קהלות און צוזאמען מיט זיי זיינען אונטערגעאנגען די גרוי-סע ישיבות, וואו די ביבעל און תלמוד פארשונג איז גע-בראכט געווארען צו דער העכסטער מדרגה. אויף וויפיעל דיא אידישע ביבעל-פארשונג פון עלפטען און צוועלפטען יאהרהונדערט האט געווירקט אויף דיא קריסטען איז ניט זי-כער, אבער עטוואס שפעטער האט זיך אויך ביי דיא קריסטען אין פראנקרייך בעוועזען א ניינונג צו א נאטירליכער ביבעל-פארשונג און צום פראסטען פשט. דאס האט געפיהרט צו אַלערליי „אפיקורסישע“ בעוועגונגען און סעקטעס ביי דיא קריסטען, וועלכע זיינען מעהר אדער וועניגער „יודאאיזרט“ געווארען. עס פערשטעהט זיך, אז אזא מיז בעוועגונג האט ניט געקענט געפינען קיין גרויסען חז אין די אויגען פון דעם פאכסט און די העכערע גייסטליכע, וועלכע האבען אין איהר געמוזט זעהן א געפאהר פאר זייער גדולה און זייער ממשלה. זיי האבען זיך דארום גענומען צום אלטען מיטעל: צו פרע-דיגען און העצען געגען די אידען. דאס איז אהן צווייפעל געווען איינע פון די אורזאכען, וואס האבען ארויסגערופען די אידען-פערפאלגונגען און שפעטער דעם גירוש.

רש"י'ס תלמידים און נאכפאלגער זיינען בעקאנט אונ-טער דעם נאמען די „בעלי תוספות“, די צוגעבער, די תוספות-שרייבער. די היסטאריקער זיינען ניט אייניג צווישען זיך, ווארום רש"י'ס נאכפאלגער האבען זייערע פירושים און קא-מענטארען צום תלמוד אנגערופען „תוספות“. ו ו ו י ס, ג י ע ד ע מ א ז און אנדערע פארשער זיינען מיט דער מיי-נונג, אז דער נאמען איז געגעבען געווארען דערפאר, ווייל זיי האבען עס בעטראכט אלס תוספות צום תלמוד גופא. פונקט ווי די גמרא איז א פירוש און א תוספה צו דער משנה, אזוי זיינען זייערע פירושים געווען תוספות צו דער גמרא; אזוי

ווי די גמרא מאכט קלעהרער די משנה, אזוי האָבען זייערע פירושים געמאכט קלעהרער די גמרא. די מעהרסטע היסטאָריקער, צווישען זיי אויך גרעטז, דענקען, אז דער נאָמען שטאמט דערפון, וואס זיי האָבען בעטראכט זייערע פירושים בלויז אלס הוספות, צולייגונגען. צו דעם פירוש פון רש"י, וועלכער איז פון זיי אלעמען אנערקענט געווארען אלס דער פירוש. צוליעב דעם גרויסען כבוד, וואס זיי האָבען געפיהלט צו רש"י'ן האָבען זיי זייערע אייגענע פירושים בעצייכענט בלויז אלס „תוספות“, אלס הוספות.

די וויכטיגסטע פון רש"י'ס תלמידים און נאכפאלגער זיינען געווען זיינע איידעמס און אייניקלאר, וועלכע האָבען מיט זיך געבילדעט א מין רש"ידינאָסטיע. רש"י האָט ניט געהאט קיין זיהן, אבער זיינע טעכטער זיינען אלע געווען פעהריראטה צו גרויסע תלמודיסטען. איינער פון זיי איז געווען ר' יהודה בר נתן, דער ריב"ן, איינער פון די ערשטע בעלי התוספות. א צווייטער איז געווען ר' מאיר בר' שמואל פון ראמערא, א קליין שטעטלעל ניט ווייט פון טרא. וועלכע איז שפעטער אליין געווארען א צענטער פאר דעם שטודיום פון דעם תלמוד. דער לעצטער האָט געהאט פיער זיהן, דריי פון וועלכע עם זיינען געווען פון די בעריהמטעסטע בעלי תוספות: דער רשב"ם, דער ריב"ם און רבינו תם. א חוץ זיי האָט רש"י געהאט אויך אנדערע וויכטיגע תלמידים, וואס רעכענען זיך צווישען די בעלי-התוספות.

די „בעלי התוספות“ האָבען זיך געצויגען א גאנץ לאַנגע צייט נאך רש"י'ס טויט. צווישען זיי געפינען זיך אזעלכע, וואס האָבען געלעבט אין ערשטען, אין צווייטען און זאנאר אין דריטען דור נאך רש"י. דאָס רוב פון זיי זיינען געווען פון פראנקרייך, אבער אויך דייטשלאַנד האָט ארויסגעגעבען א היבשע צאהל בעלי התוספות.

רש"י'ס פירוש אויף דער גמרא ווערט פון די תוספות שרייבער בעצייכענט מיט דעם נאָמען „קונטרס“. דער וואָרט „קונטרס“, לויט ווי צוזאָנערט, ערקלעהרט, געהמט

זיד פון ווארט „קומנטרס“ (קאמענטארס). וועלכער בעדיי-טעט ערקלעהרונגען. אין תלמוד געפינט זיד דער דאזיגער ווארט אין זיין מעהר-צאהל „קומנטרסים“. קאמענטארען. דער „מ“ איז ארויסגעפאלען און עס איז געבליבען „קומנטרס“. קומנטרס מיינט. אלזא. קאמענטארען, און איז געלייגט געווארן רען אויף די נאטיץ ביכלאך, וואו די תלמידים פלעגען פער-שרייבען די ערקלעהרונגען פון דעם רבי. פונקט ווי די סטור-דענטען איצטער נעהמען נאטיצען פון דעם פראפעסאר'ס לעקציעס. אזוי ווי קיין דרוק איז נאך דאמאלס ניט געווען, האבען דיעזע קומנטרסים געשפיעלט א וויכטיגע ראָלע אין די ישיבות. אזעלכע „קומנטרסים“ זיינען וואהרשיינליך געווען אויך פון די אנדערע גרוסע ראשי ישיבות, אבער אזוי וויא רש"י'ס קאמענטארען האבען ארויסגעשטופט די אלע איב-ריגע, איז דער נאָמען „קומנטרס“ געלייגט געוואָרען בלויז אויף זיינע פירושים.

ניט קוקענדיג אויף די גרויסע ליעבע און דעם גרויסען כבוד, וואס רש"י'ס נאכפאלגער און זיינע תלמידים האבען געפיהלט צו רש"י'ן, זיינען זיי פון דעסטוועגען ניט געווען זיינע בלינדע חסידים. זיי האבען ליעב געהאט רש"י'ן, אבער דעם אמת האבען זיי מעהר ליעב געהאט, און עס טרעפט צייטענווייז, אז זיי טרעטען ארויס געגען איהם, אמת, זעהר עדעל, אבער דערפאר ניט וועניגער ענטשיידען.

די דאזיגע ארויסטרעטונגען געגען רש"י'ן זיינען אָבער פעהרעלטניסמעסיג וועניג אין צאהל. טהיילווייז איז עס דערפאר, וואס זיי האבען ניט געהאט וואס אויסצוועצען גע-גען איהם און טהיילווייז דערפאר, וואָס זיי האָבען זיד בער שפעטיגט מיט אן אנדער צווייג פון דער תלמוד-פארשונג. רש"י איז פריהער פאר אלץ א קאמענטאטאר; ער זוכט צו ער-קלעהרען און פערשטענדליך צו מאַכען דעם טעקסט ווי ער איז. די „בעלי התוספות“ זיינען קריטיקער. זיי אנאליזירען דעם טעקסט, צוגליעדערען איהם און שטרענגען זיד אן צו בעווייזען, ווען דאס איז נויטיג, אז ער איז ניט אין וויעדער-שפרוד מיט א צווייטען טעקסט, וועלכער ווייזט אויגענשיינ-

ליד אויס ווי א סתירה צום ערשטען. רש"י'ס פירושים זיי-
נען גוט פאר דעם אנפאנגער ווי פאר דעם למדן; צו פער-
שטעהן דעם „תוספות“ מוז מען שוין זיין א למדן. רש"י
גיט דעם פשט פון דעם טעקסט; די „בעלי התוספות“ זיינען
זיך שוין מפלפל, אבער דאס איז ניט דער פלפול, וואס פיהרט
צונויף א וואנד מיט א בוידעם, ווי ער האט זיך שפעטער ענט-
וויקעלט, נאר על פי רוב א טיעפער אנאליז פון דעם ענין,
וואס ווערט בעהאנדעלט.

אויך אויף דעם געביעט פון דער ביבעל-ערקלעהרונג און
ביבעל-פארשונג זיינען רש"י'ס תלמידים גענאנגען ווייטער
פון איהם, כאַטש קיינער פון זיי האָט ניט בעזעסען זיין קורצ-
קייט, קלאַהרקייט און געשמאק. דאס רוב פון די דאָזיגע
ביבעל-ערקלעהרער זיינען אויך געווען פון די בעלי התוספות.

ר' יוסף בר' שמואל קראָז איז געווען א
אינגערער צייט-גענאָסע און וואהרשיינליך א תלמיד פון
רש"י'ן. ער איז געבאָרען געוואָרען צווישען 1060 און 1070,
און האָט געוואָהנט אין טראָאָ. איז זיינע פירושים אויף
דער ביבעל האָלט ער זיך שטרענג אָן פשט. ער קומט ארויס
מיט דער בעהויפטונג, אז „שמואל“ איז ניט געשריבען גע-
וואָרען פון דעם נביא שמואל, נאר פון אן אנדערען.

ר' יוסף בן יצחק בכור שור איז געווען
א צווייטער ביבעל-קאמענטאטאר, וואס האָט זיך געהאַלטען
שטרענג אן פשט. ער איז געווען א תלמיד פון רשב"ם,
רבינו תם און דעם אויבענדערמאָנטען ר' יוסף
קראָא. ער איז דער ערשטער, וואס מאַכט אויפמערקזאם, אז
איז „בראשית“ געפינען זיך צווייערליי ערצעהלונגען וועגען
דער שעפפונג, א זאך וואָס די מאָדערנע ביבעל-קריטיקער האָבן
בען נאָר פון דאָס ניי „ענטדעקט“. די ניסים זוכט ער צו ער-
קלעהרען אויף א נאטירליכען וועג. דער „עץ החיים“, מיינט
ער, איז געווען א בוים פון רפואות. ער זוכט אויך צו ערקלעה-
רען די מעשה מיט לוט'ס ווייב, וואס איז געוואָרען א
שטיק זאַלץ, אויף א נאטירליכען וועג. ער איז אויך איינער
פון די בעלי התוספות.

רבי שמואל בר' מאיר, דער רש"ב"ם, איז געבאָרען געוואָרען אין ראַמעראַ אין יאָהר 1085 און איז געשטאַרבען אין 1174. ער איז געווען דער עלטסטער און איז פיעלע הינ-זיכטען דער בעדייטענדסטער פון ר' מאיר'ס פיער זיהן. כאטש ער איז ווייט ניט געווען אזוי בעריהמט ווי זיין אינגערער ברודער, רבינו ת.ם.

פון רש"ב"ם'ס לעבען איז אונז וועניג בעקאנט. ער איז געווען א שטילער, צוריקגעהאלטענער מענש און שטענדיג פערטיעפט אין זיינע מחשבות. עס ווערט פון איהם דער-צעהלט אן אנעקדאט, אז ער האט זיך איינמאל פערטראכטער-הייט אוועקגעזעצט אפרוהען אויף א וואגען, אויף וועלכען מען האט געפיהרט בהמות, און האט גאר ניט בעמערקט ווי דער וואגען איז אפגעפאהרען און האט איהם פערפיהרט א גרויסע שטרעקע פון שטאדט.

ער האט געשריעבען קאמענטארען אי אויף דער ביבעל און אי אויף דעם תלמוד. א טהייל פון זיי זיינען אפגעדרוקט געוואָרען אין דער גמרא אנשטאָט רש"י, ווי צום ביישפיעל, פון עמוד כ"ט „בבא בתרא" ביז'ן ענדע. ער צייגט זיך ארויס צו זיין א גוטער קאמענטאטאר, אבער ווייט ניט אזוי קלאהר און קורץ ווי זיין זיידע רש"י.

דער רשב"ם איז געווען פאר זיין צייט א העכסט געביל-דעטער מענש. ער האט בעזעסען גרינדליך די העברעאישע שפראך און איז פעררעכענט אלס איינער פון דיא בעסטע העברעאישע גראמאטיקער אין פראנקרייך פון יענער צייט. דערצו האט ער אויך געקענט פראנצויזיש און זאגאר לא-טייניש.

אין זיינע פירושים אויף דער ביבעל האלט ער זיך שטריינג אן פשט. אין מאנכע פלעצער ווייזט ער ארויס א געניגענדע בעקאנטשאפט מיט די וויסענשאפטען פון זיין צייט. ווי עס ווייזט אויס איז איהם אויסגעקומען צו הא-צען ויכוחים מיט קריסטליכע געלעהרטע וועגען דער ביבעל און ער האט זיי איבערצייגט אין זייער טעות. דער זוכען פון פראסטען פשט איז פאר פיעלע פון די אידישע ביבעל-

ערקלעהרער דאמאלס געווען א מין וואפע געגען די קריי-
סטען. וועלכע פלעגען צודרעהען די פסוקים און אריינ-
טייטשען אין זיי אלערליי כונות, כדי זיי זאלען זיך צופאסען
צו די קריסטליכע לעהרען.

דער רשב"ם בעזיצט א שארפען קריטישען קוק, און ער
ערלויבט זיך צו מאכען בעהויפטונגען, וועלכע זיינען גאנץ
מאדערנע. אזוי צום ביישפיעל, זאגט ער, אז דער ספר
„קהלת“ פאנגט זיך אז פון דריטען פסוק. די ערשטע צוויי
פסוקים זיינען א מין הקדמה צוגעשטעלט פון דעם רע-
דאקטאר. דעם „שיר השירים“ בעטראכט ער אלס א ליע-
בעס-ליעד. פון דעם פסוק „ויהי ערב, ויהי בקר יום אחד“
(עס איז געווען אבענד און עס איז געווען מארגענס, איין
טאג) וויל ער אויסדרינגען, אז דער טאג פאנגט זיך אז
פון פריהמארגענס, ניט פון דעם פריהערדיגען אבענד. אויף
אזא אופן וואלט דארפען אויסקומען, אז דער שבת דארף
זיך אנפאנגען ניט פרייטאג צורנאכטס, נאר שבת אין דער
פריה, און שבת-נאכטס דארף ניט זיין קיין וואכערדיגער
אבענד, נאר דער אבענד פון רוה. די דאזיגע אויסטיי-
טשונג איז שוין געווען צופיעל אפילו פאר דעם אבן-עזרא,
וועלכער האט דעם רשב"ם שטארק אטאקירט דערפאר אין
זיין „אגרת השבת“.

זיין אינגערער ברודער, ר' יעקב ב"ר מאיר, אדער
„רבינו תם“, איז געבאָרען געווארען אין ראַמעראָ אין 1110
און איז געשטארבען אין טרוא אין יאהר 1171. אחוץ רש"י
ווערט ער בעטראכט אלס דער גרעסטער תלמודיסט, וואס
דאס פראנצויזישע יודענטהום האָט פון זיך ארויסגעגעבען.
ער ווערט גערעכענט אלס דער וויכטיגסטער פון אלע בעלי-
התוספות, און אלס דער גרינדער פון דער דאזיגער שוהלע.
ער האָט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין שארפען קאָפּ, און
ער זאל זיך האָבען בעריהמט, אז עס איז ניטאָ קיין סתירה
אין תלמוד, וואס ער זאל ניט קענען פערענטפערען. דער-
פאר איז ער געווען געגען דעם, אז מען זאל קארענירען

די נוסחאות פון דעם תלמוד, ווייל מען קען זיי אלע פער-
ענטפערען.

א חוץ אין תלמוד האט ער זיך אויך אויסגעצייכענט
מיט זיינע גראמאטישע קענטניסע, און ער איז געווען דער
ערשטער צווישען די פראנצויזישע אידען, וואס האט גע-
שריבען לייערער אויף דעם שטויגער פון די אידיש-שפא-
נישע געטען.

ביים פאלק האבען זיך אויסגעארבייט פערשיעדענע
לעגענדען וועגען איהם. לויט איין לעגענדע האט ער אמאל
געהאט א ויכוח מיט משה רבינו, וועמען ער האט געזאגט
אז ער האט א טעות.

אין זיינע דינים איז ער געווען א מקיל און האט
געזוכט ווי ווייט מעגליך צו פערליכטערען די פערשיע-
דענע חומרות.

נאך זיין פאטער'ס טויט איז „רבינו תם“ געווארען דער
ראש - ישיבה אין ראמער און שפעטער איז ער געווארען
דער הויפט פון דער ישיבה אין טרוא, וועלכע רש"י האט
געגרינדעט. רבינו תם האט געהאט פיעל תלמידים, וועלכע
האבען אויך בעלאנגט צו די „בעלי-התוספות“.

אין רבינו תם'ס צייטען האט זיך די לאגע פון די אידען
אין פראנקרייך אנגעפאנגען צו פערערגערען, איהם אליין
איז אויסגעקומען צו ליידען דערפון. ווען ער איז נאך געווען
א יונגער מאן זיינען איהם די קרייז-פאהרער, פון דעם צוויי-
טען קרייז-צוג, בעפאלען, בערויכט פון אלס וואס ער האט
פערמאגט און שיעור ניט ערמארדעט. זיי האבען איהם גע-
מאכט פינף שווערע וואונדען פאר די פינף וואונדען, וועלכע
יעצום זאל לויט דער טראדיציע האבען געמאכט. ער איז
גערעטעט געווארען פון טויט דורך זיינעם א בעקאנטען
ריטטער, וועלכער האט זיך, מעשה אמת'ער ריטטער, גע-
לאזט דערפאר נאניץ פיין בעצאהלען.

די בעציהונגען צווישען די אידישע און די קריסטלי-
כע בעפעלקערונג האבען אנגעפאנגען צו ווערען אלץ ער-
גער און ערגער. די סאמע שוידערליכסטע פאגראמען האבען

גענומען ווערען טעגליכע פּאסירונגען. אײדישעס לעבען און אײדישעס בלוט זיינען געוואָרען הפּקר. די אויפגעהעצטע און צווישעטע באַנדעס האַבען גערויבט מיט דער צושטימונג פון די בעאַמטע און אונטער דער פּיהרונג פון די גלחים.

די אידען זיינען געווען מאַכטלאַז און האַבען זיך ניט געקענט העלפּען. פּלעגט זיך טרעפּען א „נוטער“ פּירסט אָדער א „נוטער“ בישאָף, פּלעגט ער גנעדיגסט צונעהמען זייערע פּערמעגענס און זיי שענקען זייערע לעבענס. דאָס רוב אַבער פּלעגען זיי זיך מיט דאָס געלד אליין ניט בענוֹר גענען. און פּלעגען אויך וועלען די נפשות. אום אויסצומייִדען אירגענד וועלכע צוזאַמענשטויסען מיט דער קריסטליִכער בעפּעלקערונג. האַבען זיך די אידען אלץ מעהר גענומען אַפּזונדערען פון דעם ארומיגען אַלגעמיינעם לעבען און זיך פּערבאַרגען אין די ענגע טויערען פון זייערע געהעטאַס. ר ב י נ ו ת ם מיט זיין עלטערען ברודער, דער רשב"ם, האַבען פּעררופּען א גרויסע אסיפה פון די רבנים אין צפון פּראַנקרייך און אין די רהינישע פּראָווינצען. די דאָזיגע אסיפה, אין וועלכער עס האַבען זיך בעטהייליגט הונדערט און פּופּציג רבנים, האָט געמאַכט פּערשיעדענע תקנות, וועמעס אויפגאַבײַס'אין געווען צו פּערהיטען. אויף ווי ווייט עס אין מעגליך. די אויפרייצונג פון די קריסטען געגען די אידען. צווישען די איבעריגע תקנות זיינען אויך איינגע־פּיהרט געוואָרען די פּאַלגענדע צוויי : 1) אידען טאַרען ניט נעהמען אַלס משכנות אָדער קויפּען פון די גלחים אירגענד וועלכע „הייליגע“ ציערונג אָדער חפּצים פון דער קירכע. 2) אידען טאַרען זיך ניט קלאַגען איינע די אַנדערע אין די קריסטליכע געריכטהייזער. אַלע סכסוכים וואָס אידען האַבען צווישען זיך, דאַרפּען פּאַרגעבראַכט ווערען פאַר א אײדישען בית דין און דער פּסק דין זאָל דורכגעפּיהרט ווערען פון די טבעה־טובי־העיר, פון די זיעבען שענהנסטע בעלי־בתים פון שטאָדט. א חרם אין ארויפגעלעגט געוואָרען אויף די יענינע, וועלכע וועלען די דאָזיגע תקנות ניט אָפּהיטען. פּראַנקרייך אין דאָס לאַנד, וואָס האָט צום ערשטען

ארויסגעבראכט געגען די אידען די שמוציגע „עלילת דם“. די דאזיגע מיאוס'ע בעשולדיגונג, וועלכע די רוימער האבען בעשולדיגט די ערשטע קריסטען צוליעב זייערע מיסטע-ריען פון „גאט'ס בלוט און גאט'ס פלויש“, האבען די פראנץ צוויזשע קריסטען צום ערשטען ארויפגעווארפען אויף די אידען. איז ב ל ו א האט מען געפונען דעם טוידטען קער-פער פון א קריסטליכען אינגעל אין וואסער. באלד האט זיך געפונען א קריסטליכער בעל עגלה, וואס האט געזאגט, אז ער האט אליין געזעהן, ווי א אידישער בעל-עגלד האט דעם קערפער אהין אריינגעווארפען. עס האט זיך פער-שפרייט דער קלאנג, אז די אידען האבען איהם פריהער געקרייצט, דאן אויסגעצאפט דאס בלוט און דאס פער-ברויכט צום סדר.

עס האט זיך אנגעפאנגען א פראצעס. עס זיינען נאך טירליך ניט געווען קיינע בעווייזע א חוץ די עדות פון דעם קריסטליכען בעל עגלה, און עס האט געהאלטען דערביי, אז די אידישן זאלען בעפרייט ווערען, כפרט אז די אידען זיינען געווען פארטיג צו אוועקגעבען זייער גאנצען פער-מעגען. דא האט זיך אבער אריינגעמישט א פרומער גלח און האט גענעבען די פאלגענדע קלוגע עצה : מען זאל דעם בעשולדיגער אריינלייגען אין א שיפעל מיט הייליגע וואסער און אריינארפען אין טייך. אויב די שיפעל וועט זינקען אין א סימן, אז ער זאגט ליגען ; אויב זי וועט שווימען אין א סימן, אז ער האט געזאגט דעם אמת. די שיפעל האט נאטיר-ליך ניט געזונקען, און פופציג אידען, מענער, פרויען און קינדער, זיינען הינגעריכטעט געווארען. דאס רוב פון זיי דורך פערברענען.

ווען דער רבינו תם, וועלכער האט, ווי זיין זיידע רש"י, געפריידיגט לייעבע און טאלעראנץ צו אלע אנדערש-גלויב-ביגע, האט זיך דערפון דערוואוסט, איז ער פון עגמת נפש און הארץ-וועהטאג שטארק קראנק געווארען. ער האט ארויסגעשיקט בריעה צו אלע רבנים פון פראנקרייך און די רהינישע פראווינצען, אין וועלכע ער האט זיי אויפ-

נעפאדערט, אז זיי זאלען דעם טאג, ווען די הינריכטונג פון די מארטירער איז פאָרגעקומען, פּעראייביגען אלס תענית און טרויער-טאג. דאָס איז געווען אין כ' סיון. רבינו תם האָט דעם קלאַפּ ניט געקענט אריבערטראַגן און איז צוויי וואָכען שפּעטער, אין דעם ניינטען יוני, (דעם פיערטען תמוז) 1171 איז ער געשטאָרבען.

מיט דעם טויט פון רבינו תם איז נאָך דיא טהעטיג-קייט פון רש"י'ס שוהל ניט אין גאנצען אָנגעשטאָרבען. אָבער זי האָט שוין אָנגעפאנגען צו פּערליערען איהר גלאַנץ. די רויסיי קולטורעלע בעוועגונג פון די פראנצויזיש-דייטשע אידען איז איבערגעריסען געווארען מיט געוואלט, איידער זי האָט נאָך געהאט צייט אין גאנצען זיך צו ענטוויקלען. דורך די רדיפות וואָס די אידען האָבען געהאט אויסצושטעהן, אַנשטאָט די געזונדע, ראַציאָנאַלע און נאַטירליכע ביבעל-א, תלמוד-פאַרשונג, מיט וועלכע רש"י און זיינע תלמידים האָבען זיך אויסגעצייכענט, האָבען זיך גענומען בעווייזען אַלערליי מיסטישע שטרעמונגען און אויסטייטשונגען. דאָס לעבען איז געווארען פאר די אידען א שווערע, אונערטרעג-ליכע משא, און זיי האָבען גענומען אַנטלויפען פון דער ווירק-ליכקייט אין די פאַנטאַסטישע וועלטען, וואָס זיי האָבען זיך אליין געשאַפּען.

די אידען אין דרום־פראַנקרייך.

VI.

די אידען פון דרום־פראַנקרייך אלס די פערמיטלער צווישען דער אידיש אראבישער קולטור און די אידישע קולטור פון די אנדערע אייראָפּעאישע לענדער. די פאמיליע קמחי : ר' יוסף קמחי און זיין זוהן דוד קמחי (דער רד"ק). די פאמיליע אבו־תבון, די פאטער פון די איבערזעצער, ר' יהודה אבו־תבון, ר' משה אבו־תבון און די ספרים וואָס זיי האָבען איבער־זעצט פון אראביש און היברעאיש. די קולטורעלע בעדייטונג פון זייערע איבערזעצונגען. אנדערע מיטגליעדער פון דער אבו־תבון פאמיליע.

אין דעם קולטורעלען לעבען פון דעם אידישען פאלק אין עלפטען, צוועלפטען און דרייצעהנטען יאָרהונדערט זיינען צו בעמערקען צוויי שטרעמונגען. וועלכע זיינען זיך גענאנגען אין פערשיעדענע ריכטונגען, כאטש זיי זיינען ביידע ארויס פון דעם זעלבען קוואַל. די אידען פון שפּאַניע, ווערענדיג בעאיינפלוסט פון די אַראַבער, האָבען נאָך אַריבערגעשטייגט זייערע רביים און האָבען געשאפען די גרויסאַרטיגע אידיש־שפּאַנישע קולטור מיט איהר פילאָזאָפיע, וויסענשאַפט און פּאָעזיע. אין די אנדערע אייראָפּעאישע לענדער ווי איטאַליע, פראַנקרייך און דייטשלאַנד, וואו די אַרטיגע קריסטליכע בעפעלקערונג אין געווען פערזונקען אין פינסטערנים און אין אונוויסענהייט, זיינען די אידען געבליבען פרעמד צו דער פילאָזאָפיע און די וויסענשאַפטען. די קולטור פון זייערע ברידער אין שפּאַניען איז זיי פאַר אַ געוויסער צייט כמעט אין גאַנצען געבליבען

אונבעקאנט. ווייל די מעהרסטע פון די אידיש-שפּאַנישע פּילאָזאָפּישע און וויסענשאַפּטליכע ספרים זיינען געשריבען געוואָרען אין אַראַביש. די אידען פון די אויבענדערמאָהנטע לענדער האָבען זיך אויסגעאַרבייט אָן אייגענע קולטור, וועלכע איז הויפּטזעכליך בעשטאַנען אין ביבעל און תּלמוד פּאַרשונג.

די דאָזיגע ביידע שטרעמונגען זיינען אבער פּעראייניגט געוואָרען דורך דער הילף פון די אידען אין דרום־אַפֿיקאַ-רייך, וועלכע זיינען געווען נאָהענטע שכנים מיט זייערע שפּאַנישע ברידער און זיינען געקומען אונטער זייער איינפּלוס. אין דרום־פּראַנקרייך האָבען זיך בעגעגענט די ביידע קולטורען און זיינען איינע פון דער אַנדערער בעאיינפּלוסט געוואָרען. די אידען פון דרום־פּראַנקרייך, צווישען וועלכע עס האָבען זיך געפונען מאַנכע פּליכטלינגע פון שפּאַניען, האָבען בעקאנט געמאַכט די אידען פון די אַנדערע אייראָ-פּעאַישע לענדער מיט דער אידיש-שפּאַנישער ליטעראַטור דורך דעם, וואָס זיי האָבען די וויכטיגסטע ווערק פון די שפּאַניער איבערזעצט פון אַראַביש אין העברעאיש, אין אַ שפּראַך וואָס איז געווען פּערשטענדליך פאַר די מייסטע אידען פון אלע לענדער. די אידען פון דרום־פּראַנקרייך, אַ חוץ וואָס זיי האָבען שפּעטער אַרויסגעגעבען זייערע אייגענע פּילאָ-זאָפען און געלעהרטע, האָבען זיך פּערדיענט געמאַכט דערמיט, וואָס זיי זיינען געווען די פּרמיטלער צווישען דער אידיש-שפּאַנישער קולטור און די אידישע קולטור אין די אַנדערע אייראָפּעאַישע לענדער.

די וויכטיגסטע צווישען די דאָזיגע פּערמיטלער זיינען די אַבן-תּבּוֹז'ים און די קמחי'ם.

ר' יוסף קמחי איז געבאָרען געוואָרען אין שפּאַניען בערך אין יאָהר 1105. צוליעב דיא פּערפּאָלגונגען פון די אַלמאָהאַדען איז ער געצוואונגען געוואָרען צו פּערלאָזען שפּאַניען און האָט זיך בעזעצט אין נאַרבּאָן, פּראַווענס, פון דרום־פּראַנקרייך. דאַרטען האָט ער געעפּענט אַ שוהל, וואו ער האָט זיינע תּלמידים געלערענט

העברעאישע גראמאטיק, תנ"ד מיט'ן פראסטען פשט און וואהרשיינליך אויך פילאזאפיע.

ר' יוסף קמחי איז בעריהמט אלס קאמענטאטאר אויף דער ביבעל, כאטש די מעהרסטע פון זיינע קאמענטארען זיינען פערלארען געגאנגען.

צווישען די ספרים, וואס ער האט איבערזעצט פון אראביש געפינען זיך דער „חובות הלבבות“ פון בחיי אבן-פאקוד און א ווערק איבער עטהיק פון ר' שלמה אבן-נבירול, וועלכען ער האט א נאמען געגעבען „שקל הקדש“. אין זיינע איבערזעצונגען האלט ער זיך נישט אן דעם טעקסט פון דעם מחבר, ער נישט וואס מען רופט א פרייע איבערזעצונג. דאס איז געווען די אורזאכע, וואס זיין צייט גענאסע ר' יהודה אבן-תבון האט געפונען פאר נויטיג צו געבען אן אנדערע איבערזעצונג פון די דערמאנטע צוויי ביכער, וועלכע איז געווען מעהר טריי צום טעקסט.

עס געפינען זיך פראגענטען פון זיינעם א בוך „ספר הברית“, וועלכער שטעלט פאר א זוכה צווישען א אידען און א קריסט. דער מחבר זוכט צו בעווייזען, אז דיא אידישע אמונה איז שוין דערפאר אליין די בעסערע און די אמת'ע, ווייל די אידען זיינען בעסערע מענשען ווי די קריסטען. די אידען היטען אב די „עשרת הדברות“, זיי בוקען זיך נישט צו איקאנען, זיי מארדען נישט, זיי שווערען נישט פאלש, זיי היטען זיך פון זנות. עס זיינען ביי אידען נישט קיין רויבער. די אידען ערציהען זייערע קינדער אין גוטע מדות, אין דרד-ארץ פאר עלטערע; די אידישע טעכטער זיינען צנועות, פער-לאזען נישט זייערע היימען און פיהרען נישט קיין זייטיגע ליעבעס מיט „רייטער“. די אידען העלפען זיך איינע די אנדערע; זיי זעטיגען דעם הונגעריגען; בעקליידען דעם נאקעטען; לייזען אויס דעם געפאנגענעם; האדעווען יתומים און ער-ציהען זיי אין די וועגען פון דער תורה. — אלץ אזעלכע מדות, וואס מען געפינט נישט ביי די קריסטען. דער קריסט איז אין דעם זוכה מודה, אז די אידען זיינען העכער אין די דאזיגע מדות פאר די קריסטען, אבער ער בעשולדיגט די אידען אין

זייער לייעבע צו נעלד, וואָס זיי נעהמען אזעלכע שווערע פראַ-
צענטען פון די קריסטען. דער איד פערענטפערט זיך, אז די
קריסטען נעהמען אויך פראַצענט און זיי רייסען די הויט
ניט בלויז פון פּרעמד-גלויביגע נאָר אויך פון זייערע אייגענע
ברידער, וועהרענר די אידען לייגען זייערע אייגענע ברידער
נעלד אהן פראַצענט.

ר' יוסף קמחי האָט נעהאט צוויי זיהן: ר' משה
און ר' דוד קמחי. ביידע זיינען געווען געלעהרטע גראַ-
מאַטיקער און קאָמענטאַטארס, נאָר דער לעצטער איז דער
וויכטיגסטער צווישען זיי.

ר' דוד קמחי (דער רד"ק) איז געבאָרען געוואָרען
אין נאַרבאָן אין יאהר 1160 און איז געשטאַרבען אין
1235.

איינער פון זיינע וויכטיגסטע ספרים איז דער „מכלול“,
וועלכער בעשטעהט פון צוויי טייל. דער ערשטער טייל איז
אן אבהאַנדלונג איבער דער העברעאישער גראַמאַטיק; דער
צווייטער טייל איז אַ לעקסיקאָן פון די וואָרצלען פון די העבר-
עאישע ווערטער און הייסט „אוצר השרשים“.

ער האָט געשריעבען פירושים אויפ'ן ספר „בראשית“,
אויף דיא נביאים, אויפ'ן תהלים און אויף דברי
הימים. בכלל האַלט ער זיך אין זיינע
פירושים אן דעם פראַסטען פשט פון דיא
ווערטער, נאָר מאַנכע שטעלען זוכט ער אויסצומייטשען אויף
אַ פילאָזאָפישען וועג, זייענדיג בעאייפלוסט פון רמב"ם. אין
זיין פירוש אויף תהלים געפינען זיך וכוחים געגען די
קריסטען, וועלכע זוכען אויסצומייטשען געוויסע פסוקים און
נאָנצע קאָפיטלען אויף אזא אופן, אז זיי זאָלען זיך פאַסען
מיט זייער אמונה. די דאָזיגע שטעלען זיינען ארויסגעוואָר-
פען געוואָרען פון די צענזארס, אבער זיי זיינען שפעטער
אבגעדרוקט געוואָרען בעזונדער אונטער דעם טיטעל „תשובות
לנוצרים“.

דעם רד"ק'ס פירושים זיינען אויך איבערגעזעצט
געוואָרען אין לאַטייניש, און ווי דער אידיש-ענגלישער

געלעהרטער אברהאמס וויל האבען. איז די אפיציעלע
ענגלישע איבערזעצונג פון דער ביבעל שטארק בעאיינפלוסט
געווארען פון זיינע קאמענטארען.

איז דער ערסטער מהלוקה וואס האט אויסגעבראכען ווע-
גען דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים" איז דער ר"ד ק געווען
דער אנפיהרער פון דעם רמב"ם'ס פערטהידיגער.

ר' יהודה אבן-תכוון איז געבארען געווארען אין
גראנאדא. שפאניע, אין יאהר 1120 און איז געשטארבען
אין יאהר 1190. אין יאהר 1150 האט ער פערלאזען שפא-
ניען צוליעב די פערפאלגונגען פון די אלמאה אדען און
האט זיך בעזעצט אין לונעל, דרום פראנקרייך. דארטען
האט ער אנגעפאנגען צו פראקטיצירען מעדיצין און האט זיך
שנעל ערווארבען א גרויסען נאמען. ער איז באַלד בעפריינט
דעם געווארען מיט ר' משולם ב"ר יעקב, וועלכער
האט געשפיעלט אין דרום פראנקרייך די זעלבע ראַלע פון
מעצענאט און שטיצער פון געלעהרטע, וואס הסדאי
אבן שאפרוט האט געשפיעלט אין זיין צייט אין
שפאניע.

אויף דעם פערלאנג פון דעם דאזיגען ר' משולם האט
זיך יהודה אבן-תכוון גענומען צו איבערזעצען פון אראביש
אין העברעאיש די ספרים פון די אידיש-אראבישע געלעהרטע
און פילאזאפען.

צווישען די וויכטיגסטע ספרים, וואס ער האט איבער-
זעצט געפינען זיך:

דער „האמונות והדעות" פון רב סעדיה גאון.
דער „חובות הלבבות" פון בחיי אבן-פאקורא.
די גראמאטישע ווערק פון ר' יונה אבן-גאנת.
דער „מבחר הפנינים" פון ר' שלמה אבן-גבירול.
דער „כוזרי" פון ר' יהודה הלוי.

ר' יהודה אבן-תכוון האלט זיך אין זיינע איבערזעצונגען
טריי אן דעם טעקסט, און דערפאר זיינען זיי גאנץ אַפּט
שווער. ער פערענטפערט זיך, אז דאס איז די שולד פון דער

העברעאישער שפראך, וועלכע איז אַרעם אין ווערטער און אויסדריקע.

ר' יהודה אבן-תבון איז געווען צופיעל פערנומען מיט זיין ארבייט אלס איבערזעצער און מיט זיין מעדיצינישער פראקטיק, אז ער זאל זיך אויך האבען געקענט אבגעבען מיט שרייבען אייגענע ווערק. אין זיין „צואה“, וואס ער האט געלאזען פאר זיין זוהן, ר' שמואל אבן-תבון, דער מאַנט ער זיין ספר „סוד צחות הלשון“ איבער העברעאישער גראַמאַטיק, וועלכער איז אַבער פערלאָרען געגאנגען.

אינטערעסאַנט איז זיין צואה, וואו ער פערזאָגט זיין זוהן, אז ער זאל היטען די ביבליאָטעק, וואס ער האט פון זיינטוועגען אָנגעזאַמעלט. „איד האָב אָנגעזאַמעלט אַ גרויסע ביבליאָטעק, כדי דו זאַלסט ניט דאַרפֿען אַרומלויפֿען באַרנען ביכער... קוק איבער דייע העברעאישע ביכער איינמאַל אַ מאַנאַט; דייע אַראַבישע איינמאַל אין צוויי מאַנאַטען... האַלט דיין ביבליאָטעק אין אַרדנונג, כדי דו זאַלסט צו יעדער צייט געפינען דעם בוך וואָס דו דאַרפֿסט... האַלט זיי אין שראַנקען און מאַך דיר לײַטען פון די ביכער פון יעדער פּאַליצע. היט זיי פון פּײַכטקײַט, פון שטײַב און פון מײַז, פּערדעק זיי מיט שעהנע גאַרדינען, ווייל ביכער זײַנען דער בעסטער אױצר.“ אין דער זעלבער צואה גיט ער דעם זוהן עצות און כללים, ווי אזוי צו מאַכען איבערזעצונגען. אין פאַל איהם וועט זיך געלױסטען צו טהאַן די דאַזיגע ארבייט.

ר' שמואל אבן-תבון איז געבאָרען געוואָרען אין לונעל בערד אין יאהר 1150 און איז געשטאַרבען אין מאַרסעל אין יאהר 1230. זיין פאטער, ר' יהודה, האט איהם געגעבען אַ נוטע ערציהונג. אַ הויך העברעאיש און אַראַביש, וואָס ער האַט גרינדליך געקענט איז ער אויך געווען בעקאַנט מיט דער מעדיצינישער וויסענשאַפט, וועלכע ער האַט אַבער, ווי עס ווייזט אויס, ניט פראַקטיצירט.

ר' שמואל אבן-תבון איז געווען אַ שטאַרקער אנהענגער פון רמב"ם'ס פּילאָזאָפּיע. אין מאַנכע הינזיכטען איז ער גאָר געגאַנגען ווייטער ווי דער רמב"ם. לױט איהם זײַנען

די אלע ערצעהלונגען פון דער ביבעל ניט מעהר ווי משלים
און אלעגאריען, וועלכע האבען א טיעפערען זין און א פער-
בארגענע בעדייטונג.

ער אליון האט אויך געשריבען אריגינעלע ווערק, צווישען
וועלכע עס געפינט זיך זיין „מאמר יקוו המים“, און אבי-
האנדלונג איבער פילאזאפיע אין צוויי און צוואנציג קאפיטל-
לען; א פילאזאפישע אבהאנדלונג איבער „קהלת“ און
מאנכע אנדערע. בעריהמט איז ער אבער גווארען הויפט-
זעכליך צוליב זיינע איבערזעצונגען, צווישען וועלכע דעם
רמב"ם'ס „מורה נבוכים“ פערנעהמט דעם ערשטען פלאץ.

זיין איבערזעצונג פון דעם „מורה נבוכים“ איז אין
מאנכע שטעלען שווער און ניט אין גאנצען קלאר, אבער דאס
געהמט זיך דערפון, וואס ער, פונקט ווי זיין פאטער, האלט
זיך שטרענג אן טעקסט און זוכט צו געבען א ווערטערליכע
איבערזעצונג. בכלל איז אבער זיין איבערזעצונג זעהר א
גוטע, בפרט וועמען מען נהמט אין אנבעטראכט, אז זיין
פאטער און ער זיינען געווען די ערשטע צו איבערזעצען פילא-
זאפישע ווערק אין העברעאיש. זיי האבען ניט בלויז גע-
דארפט איבערזעצען, נאר זיי האבען אויך געדארפט שאפען
א שפראך. איינע פון די גרויסע פערדיענסטען און אויפ-
טהועכצען פון די אבן-תבון'ס בעשטעהט אהן ספק אין
דעם, וואס זיי האבען בעשאפען א פילאזאפישע שפראך, א
פילאזאפישע טערמינאלאגיע, אין העברעאיש. ביז זיי איז
די העברעאישע שפראך געווען רייך גענוג פאר פאעזיע, פאר
פראנען פון געזעץ, אפשר אויך פאר'ן טעגליכען געברויך,
אבער זי האט ניט בעזעסען קיינע פילאזאפישע אויסדריקע,
קיינע ווערטער וואס זאלען אויסדריקען גענוי און פינקטליך
יענע אבסטראקטע און הויכע ענינים. די אבן-תבון'ס,
פאטער און זוהן, הויפטזעכליך דער לעצטער, האבען געשא-
פען די דאזיגע ווערטער און אויסדריקע, וועלכע האבען אפשר
די ערשטע צייט געקלונגען פרעמד, אבער וועלכע האבען אין
פערלויף פון דער צייט געקראגען בירגער-רעכטע און זיינען
איצטער פונקט אזא טייל פון דער העברעאישער שפראך

ווי די אלע אנדערע ווערטער, ווי די ווערטער פון דער ביבעל גופא. ר' שמואל אב־תבון האָט גאנץ גוט געוואוסט, אז ער טהוט אויף אַ נייעס און ער האָט דאָרום ביים ענדע פון דעם „מורה נבוכים“ צוגעשריבען אַ „ביאור מהמלות הזרות“ (אז ערקלערונג איבער די פרעמדע ווערטער).

ניט קוקענדיג אויף די שוועריגקייטען וואָס שמואל אב־תבון האָט געהאט צוליעב דער ארעמקייט פון דער העברע-אישער שפראך אין פילאָזאָפישע אויסדריקע, איז איהם דאָ געלונגען איבערצוגעבען דעם רמב"ם'ס געדאַנקען מיט אללע איינצעלהייטען און שאַטירונגען. ניט אומזיסט האָט מען איהם און זיין פאטער בעטיטעלט מיט דעם נאָמען „אבות המעתיקים“. די פאָטערס פון די איבערזעצער. דער רמב"ם אליין איז געווען צופריעדען מיט אב־תבון'ס איבערזעצונג. ער דריקט אויס זיין צופריעדענהייט אין אַ בריעף, וואָס ער האָט געשריבען צו ר' שמואל אב־תבון: „דו ביזט זיכער דער יעניגער, וועמען גאָט האָט געבענשט מיט דער פעהיג-קייט צו איבערזעצען פון איין שפראך אין דער אנדערער. ווייל ער האָט דיר בעשאַנקען מיט אַ שכל צו פערשטעהן די משלים און די מליצות, די רייד פון חכמים און זייערע רעטע-ניסען. איד האָב דערקענט אין דייע ווערטער, אז דו ביזט אַריינגעדונגען אין די טיעפעניסען פון דעם ענין, און די פערבאַרגענע סודות (פון דעם מורה נבוכים) זיינען פאר דיר ענטדעקט געוואָרען.“

אַ חוץ דעם „מורה נבוכים“ האָט ר' שמואל אב־תבון איבערזעצט פיעלע אנדערע פון דעם רמב"ם'ס שריפטען, ווי זיין „מאמר תחית המתים“, „אגרת תימן“, „שמונה פרקים“ און אַ טייל פון זיין פירוש אויף דער משנה. ער האָט אויך איבערזעצט אין העברעאיש מאַנכע שריפטען פון אַראַבישע פילאָזאָפּען און אַ ווערק פון אַריסטאָטעלס (אותות השמים). די קולטורעלע בעדייטונג פון די דאָזיגע איבערזעצונגען קען ניט איבערשאַצט ווערען. די איבערזעצונגען האָבען געגעבען די מעגליכקייט פאַר די אידען פון די אנדערע אייראָ-פעאישע לענדער זיך צו בעקענען מיט די בעסטע און די

וויכטיגסטע ספרים פון דער אידיש־אַראַבישער פילאָזאָפֿיע. וועלכע האָבען אויסגעאיכט אזא געוואַלדיגען איינפֿלוס אויף דעם גייסטיגען לעבען פֿון דעם אידישען פֿאָלק. ווער סען וויסען, אויב אזעלכע ספרים ווי דער „האמונות והדעות“, דער „חובות הלכות“, דער „כוזרי“ און דער „מורה נבוכים“ וואַלטען איז גאנצען ניט פֿערלאָרען געגאנגען, ווען זיי וואַלטען ניט איבערזעצט געוואָרען אין העברעאיש? זיינען דאָ פֿיעלע פֿון די אידיש־אַראַבישע שריפטען ווירקליך פֿערלאָרען געגאנגען, צווישען זיי אזעלכע גרויסע ווערק ווי אַבֿן־גבירול'ס „מקור חיים“. די דאָזיגע איבערזעצונגען האָבען געהאט אַ גרויסע בעדייטונג ניט בלויז פֿאַר זייער צייט און פֿאַר זייער אַרט, נאָר אויך פֿאַר פֿיעלע דורות שפעטער און אין די אַלע פֿערשיעדענע לענדער, וואו דאָס אידישע פֿאָלק איז געווען צו זייעט און צושפּרייט. די אידען אין די אַלע נלֿות־לענדער האָבען זיך אַלס אומגאַנגס־שפּראַך בענוצט מיט די שפּראַכען פֿון די פֿעלקער צווישען וועלכע זיי האָבען זיך געפֿונען: דיא אידען פֿון שפּאַניען האָבען געברויכט אַראַביש; דיא פֿראַנצויזישע אידען—פֿראַנצויזיש, די איטאַליענישע—איטאַליעניש, און די דייטשע אידען—דייטש. אַ ווערק געשרעבען אויף אַראַביש איז דאָרום געבליבען אונפֿערשטענדי־ליך פֿאַר די אידען פֿון פֿראַנקרייך, למשל, פֿונקט ווי אַ ווערק געשריעבען אויף פֿראַנצויזיש וואַלט געבליבען פֿרעמד פֿאַר די אידען אין שפּאַניען. אָבער די אַלע פֿערשיעדענע טיילען פֿון דעם אידישען פֿאָלק, וואו זיי זאָלען זיך ניט האָבען געפֿונען, האָבען בעזעסען איין אַלגעמיינע שפּראַך, וואָס האָט זיי אַלעמען צוזאַמענגעבונדען אין איין גאַנצעם—דאָס איז געווען די העברעאישע שפּראַך. זי איז געווען די שפּראַך פֿון דעם אידישען גייסטיגען לעבען; דיא שפּראַך פֿון זייער תּוֹרָה, פֿון זייערע תּפֿילות און פֿון זייער לייט ער אַ טוֹר. די גרעסטע ווערק געשריעבען אין אַראַביש, אפילו דער „מורה נבוכים“, האָט ניט געקענט האָבען מעהר ווי אַ לאַקאַלע און צייטליכע בעדייטונג, בלויז פֿאַר די אידען וואָס האָבען פֿערשטאַנען אַראַביש און נור אויף דער צייט ווען זיי האָבען

איהר פערשטאָנען. דער רמב"ם אַליוו האָט עס אַינגעזעהען און האָט חרטה געהאט פארוואָס ער האָט געשריבען אראביש. דורך אבן-תבון'ס העברעאישער איבערזעצונג האָט ערשט דער „מורה נבוכים" געקראַגען זיין פערדיענטען ווערט און אַיינפלוס פאַר אַללע אידען פון אַלע לענדער און אויף אַ גאנץ לאַנגער צייט. ביז היינטיגען טאָג.

ר' משה אבן-תבון איז געווען א זון פון ר' שמואל אבן-תבון. ער איז געווען א געלעהרטער דאָקטאָר, מאַטעמאַטיקער און פּילאָזאָף. ער איז דער פערפאַסער פון אַייניגע אַריגינעלע ספרים, אָבער ער האָט זיך, וויא זיין פאַ-טער און זיידע, הויפטזעכליך אָפּגעגעבען מיט איבערזעצונג-גען. ער האָט איבערזעצט דעם רמב"ם'ס „ספר מלות ההגיון" איבער לאַטייניש און מאַנכע פון זיינע מעדיצינישע שריפטען. אַ הויז דעם האָט ער איבערזעצט אין העברעאיש מאַנכע פון דיא ווערק פון דיא בעריהמטע אראבישע פּילאָזאָפּען אַל-פאַראַבי, אבן-סינא און אבן-ראשד.*). ער האָט אויך איבערזעצט טהיילען פון יוסף קאריד'ס גע-אַמעטריע און אן אכהאַנדלונג איבער אַרופּמעטיק. עס געפינט זיך אויך זיינע אַן איבערזעצונג איבער אַסטראָנאָמיע „חכמת הכוכבים" אָדער „חכמת תכונה". מיט זיינע איבערזעצונגען האָט ער געמאַכט, אז די העברעאישע ליטעראַטור פון יענער צייט איז, אַ הויז דיא אַראַבישע, געוואָרען דיא רייכסטע אין פּילאָזאָפּישע און וויסענשאַפּטליכע ספרים.

די פאַמיליע אבן-תבון האָט אַרויסגעגעבען פון זיך אַ גאַנצע רייע פון געלעהרטע און פּילאָזאָפּען, וועלכע האָבען געשפּיעלט אַ גרויסע ראָלע אין דעם לעבען פון די אי-דען אין דרום-פראַנקרייך און האָבען אויך געהאַט זייער אַיינ-פלוס אויף דיא אידען פון דיא אַנדערע אייראָפּעאישע לענ-דער. פאַר אַ געוויסער צייט האָבען דיא אידען פון דרום-

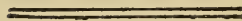
(* „התחלת הנמצאים הטבעיים" פון אַלפאַראַבי; „הסדר הקטן" פון אבן-סינא; „כללי השמים והעולם"; „ספר ההויה וההפסד"; „כללי ספר הנפש"; „החוש והמיתוש"; „מה שאחר הטבע", פון אבן-ראשד.

פראנקרייך געטראָגען דעם פאקעל פון וויסען, וועלכען דיא שפאנישע אידען האָבען צוליעב דיא רדיפות פון דיא אלמא-האדען געמוזט ארויסלאָזען פון זייערע הענד.

יעקב בן מכיר אבן-תבון, און אייניקעל פון ר' שמואל אבן-תבון, האָט געלעבט אין דרום פראנקרייך אין ענדע דרייצעהנטען און אָנפאנג פערצעהנטען יאָהרהונדערט. ער איז געווען א בעריהמטער אסטראנאָם און מאַטהעמאטי-הער, און זיינע ספרים איבער אסטראָנאָמיע זיינען איבער-זעצט געוואָרען אין לאטייניש. ער און זיין קאָזין, ר' יהודה בר' משה אבן-תבון, האָבען זיך געשטעלט אויף דער זייט פון דיא פערטהיידיקער פון רמב"ם, ווען דער קריעג צו-ליעב דעם „מורה נבוכים" האָט אויסגעבראָכען צום צווייטען מאָל אין דיא צייטען פון דעם רשב"א. ער איז דאמאָלסט גע-ווען אַ קאמפף ניט גאָר געגען דעם רמב"ם ספרים אַליין. נאָר געגען דעם שטודיום פון פילאָזאָפיע און וויסענשאפט בכלל.

דיא קולטורעלע טהעטיגקייט פון די אידען אין דרום פראנקרייך, וועלכע האָט אויסגעוועזען צו ווערען א ווירדיגע נאָכפאלגערין פון דער אידיש-אראבישער קולטור פון שפא-רען איז איבערגעריסען געוואָרען מיט געוואלט דורך דיא שוידערליכע רדיפות, וואָס האָבען זיך אָנגעפאָנגען געגען אַלע אידען פון פראנקרייך.

ביז דעם אַלגעמיינעם לעצטען גירוש פון דיא פראַנצויז-זישע אידען ביין ענדע פון פיערצעהנטען יאָהרהונדערט, האָ-בען דיא אידען פון דרום פראַנקרייך אַרויסגעגעבען אַ רייע געלעהרטע, פילאָזאָפיע און פאָעטען.

VII.

די אידישע פאָעזיע אין דרום פראנקרייך. אברהם בעדארעשי
(בדרשי) און זיין זוהן ר' ידעיה הפניני. די נייע מחלוקה
וועגען דעם רמב"ם, איהרע אורזאכען און איהרע פיהרער. די שטעלונג פון
דעם „פניני“ צו דער מחלוקה און זיין „אגרת ההתנצלות“, זיין ספר
„כחינת עולם“.

די אידען פון דרום פראנקרייך האָבען ארויסגעגעבען פון
זיך א היבשע צאהל פאָעמען. וועלכע שמעהען אָבער פיעל
נידריגער. סאי אין זייער אינהאַלט, סאי אין זייער פאָרם, ווי
די גרויסע אידישע פאָעטען פון שפאניע, וועמעס תלמידים
און נאכפאלגער זיי האָבען געזאָלט זיין. על פי רוב זיינען
זיי געווען פשוט'ע גראמען־מאכער און „מליצים“, מענשען
וואס האָבען געזוכט צו מאַכען אַלערליי „קונצען“ מיט דער
שפראך, וועלכע זיי האָבען פאַלקאָמען און גרינדליך באַזעסען.
איינער האָט געמאַכט א תפלה, וואו יעדער ווארט פאנגט זיך
אן מיט אן „א“; א צווייטער האָט געמאַכט א תפלה, וואו
יעדער ווארט פאנגט זיך אן מיט א „מם“ און עהנליכע אזעלכע
שפראך־קונצען. זיי זיינען ניכער געווען שפראך־פאָקוסני־
קעס ווי פאָעמען. אין זייערע ליעדער געפינט זיך מעהר
„קונצשטיק“ ווי פאָעזיע. זייער שפראך איז מליצה־דיגע
באַמבאַסטיק, רייד אין ווערטער און אַרים אין געדאַנקען און
בילדער.

די וויכטיגסטע פון די אידישע פאָעטען אין דרום פראנק־
רייך זיינען די בעדארעשי'ס, פאטער און זוהן.

דער פאטער, א כד ה ס כעד אר ע שי (כדרשי), האט געלעבט אין מיטען פון דרייצעהנטען יאהרהונדערט. און האט זיך אויפגעהאלטען אין א שטעדטעל פון דרום פראנקרייך, בעדזיער. אין בריטישען מוזעאום געפינט זיך א זאמלונג פון זיינע ניגערדוקטע פאעמען. א פאעמא אונטער דעם נאמען „חרב המתהפכת“ און א ספר איבער די סינאנימען און העברעאיש „חותם תכנית“ זיינען אפגעדרוקט געווארען. עס געפינט זיך פון איהם אויך א תפלה, וואס הייסט „בקשת הלמדים“, וואו יעדער ווארט פאנגט זיך אן מיט א „ל“.

פיעל וויכטיגער און א בעדייטענד גרעסערער פאעט פאר איהם איז געווען זיין זוהר ר' ידעיה בעדארע-שי, וועלכער איז מעהר בעקאנט אונטער זיין ליטערארישען נאמען ידעיה הפניני. דער פערל-קלייבער.

ר' ידעיה הפניני איז געבארען געווארען אין בעדזיער אין יאהר 1270 און איז געשטארבען אין יאהר 1340. זיין פאטער האט איהם געגעבען א גוטע ערציהונג, האט איהם בעקאנט געמאכט מיט דער דאמאלסדיגער העברעאישער ליטעראטור און האט איהם געלאזט לערנען מעדיצין און פילאזאפיע.

שוין אין זיינע קינדערשע יאהרען האט ער זיך אויסגע-צייכענט מיט זיינע ברייטע קענטניסע אין דער העברעאישער שפראך, איז וועלכע ער האט אריברגעשטיגען זיין פאטער. צו פופצעהן יאהר האט ער אנגעשריבען די „בקשת הממים“, א תפלה פון טויזענד ווערטער, וואו יעדער ווארט פאנגט זיך אן מיט א „מ“ (*). פון וועלכע זיין פאטער איז שטארק נתפעל

(* „מרום מראשון, מקום מקדשנו, ממציא מצואים מאין, מחולל משמרות מרומו מאפס, מעמיד מחברת מערכות מבחילות מתוהו מוחלט, מתאר מגלי מה מחונה מזלות, מכוננות מקבילות...“ — דאס איז דער צני פאנג פון יענער קונציגער תפילה, וועלכע לאזט זיך כמעט ניט איבער זעען

געווארען. ווערענדיג עלטער האט ער אבער אוועקגעווארפען די דאזיגע קונצען מאכעריי, און האט זיך גענומען בעציהען ערנסטער צו דער פאָעזיע.

צו זיבעצעהן יאהר האט ער אנגעשריבען זיין „ספר „הפרדס“, וואו ער בעהאנדעלט אלערליי פראגען. ער רעדט דארטען וועגען דער נישטיגקייט פון דער וועלט און איהרע פערנעניגענס; ווי א מענש דארף זיך אויפפיהרען, און וועלכע וויסענשאפטען א מענש דארף לערנען נאכדעם ווי ער האט געקראגען זיין רעליגיעזע בילדונג. ער שרייבט דארטען אויך וועגען גראמאטיק, אסטראנאמיע, פאָעזיע און מליצה.

עס געפינט זיך פון איהם א פאָעמא אונטער דעם נאָמען „אוהב נשים“ (דער ליעבהאבער פון פרויען), וועלכע איז אן ענטפער אויף א פאָעמא „שונא נשים“ (דער פינד פון פרויען), וואס איז געשריבען געווארען פון אן אנדער פאָעט.

י ה ו ד ה ב ז ש ב ת י.

ער האט אויך געשריבען פילאָזאפישע פירושים איבער די „אגדות“ פון תלמוד און איבער די מדרשים.

צו פינף און דרייסיג יאהר האט ער אנגעשריבען צום רשב"א זיין „אגרת ההתנצלות“ (דער בריעף פון פערטהיי דיגונג). ער האט שוין דאמאלס געמוזט זיין א בעריהמטע פערזענליכקייט. ווען ער האט זיך ערלויבט אריינצומישען אין דעם קריעג און זיך שטעלען געגען דעם רשב"א.

דער קאמפף געגען דעם רמב"ם און דעם „מורה נבוכים“, וועלכער איז פאר א לאנגע צייט שטיל געווען, האט ביים אנפאנג פון פיערצעהנטען יאהר־הונדערט (1303—1306) אויסגעבראכען פון דאס ניי. דער קאמפף האט שוין אבער דעם מאל געטראגען אן אנדער כאַראַקטער. ער איז געווען געריכטעט ניט אזוי געגען דעם רמב"ם, וועמען ביידע צדדים איז דער מחלוקה האבען רעספעקטירט; אפילו ניט געגען דעם „מורה נבוכים“, צו וועלכען מען האט זיך שוין צוגע־וועהנט. דער קאמפף איז הויפטזעכליך געווען געפיהרט גע־גען דער פרייער ריכטונג, געגען דעם לינקעל פליגעל, פון דעם רמב"ם'ס תלמידים. זיי, די דאזיגע תלמידים, זיינען געגאנג־

גען פיעל ווייטער ווי זייער רבי האט ווען גע'חלום'ט, און האבען געזוכט צו ערקלעהרען די גאנצע תורה, אפילו דעם טהייל וואס האט צו טהאן מיט די מצוות, אויף אן אללעגא-רישען שטייגער. ניט בלויז די ערצעהלונגען פון דער תורה זיינען משלים, ווי דאס האבען בעהויפטעט ר' יעקב אנאטאלי און ר' לוי בן אברהם בן חיים, וועלכע זיינען געווען די פא-טערס פון דעם „לינסען פליגעל“, נאך די גאנצע תורה האט אן אינערליכע כונה. די אלע מצוות זיינען אנדייטונגען און משלים, כדי דער מענש זאל זיך קענען בעהעפטען מיט גאט, ערהויבען זיין גייסט און לייטערען זיין הארץ; אן און פיר זיך האבען זיי קיין שום בעדייטונג ניט. דערפון איז גע-דרונגען, אז א מענש, וואס פערשמעהט שוין דאס אלץ איז ניט מחויב צו היטען די תורה. עס האבען זיך געפונען אזעל-כע, וואס האבען זאגאר בעהויפטעט, אז משה רבינו איז ניט מעהר ווי א גרויסער געזעצגעבער. דאס עסען פון חזיר-פלייש האט משה פארבאטען, ווייל ער האט געמיינט, אז דאס איז שעדליך צום געזונד, אבער די דאקטוירים האבען בע-וויצען, אז ער האט געהאט א טעות. (מנחת קנאות).

די דאזיגע געדאנקען זייערע האבען זיי געפריידיגט איז די שוהלעזן און געלערענט פאר תלמידים. עס פערשמעהט זיך, אז דער קאנסערוואטיווער עלעמענט האט אין דעם גע-זעהן א געפאהר פאר דעם יודענטהום; ער האט אין דעם, ניט מיט אונרעכט, געזעהן א דערנעהענטערונג צום קריסטענ-טהום, וועלכער האט אויך געפריידיגט, אמת, פון אן אנדער שטאנדפונקט, אז די תורה, די פראקטישע מצוות פון איהר, איז בטל געווארען.

דער ערשטער, וואס איז ארויסגעטראגען געגען די דא-זיגע עקסטרעמע אללעגאריסטען איז געווען ר' אבא מרי (מארי) בן משה, בן יוסף דון אשתירוק פון מאנפעליע. אבא מרי איז בשום אופן ניט געווען קיין „פינסטערלינג“. ער איז אליין געווען גוט בע-קאנט מיט דער פילאזאפיע בכלל און אויך מיט דעם „מורה נבוכים“. דעם רמר"ם האט ער שטארק דעספעקטירט, כאטש

ער איז ניט געווען אײנפערשטאנען מיט איהם אין אלע אײנ-
צעלהייטען.. א ב א מ ר י האלט ניט, צום ביישפּיעל, פון
דעם רמב"ם'ס דרייצעהן „עקרים“. ער בעהויפטעט, אז אין
דער אײדישער אמונה זײנען פאראן נאָך דריי עקרים :
(1) די עקזיסטענץ פון אז אײנציגען, אונקערפערליכען, אל-
מעכטיגען גאט; (2) ער האט בעשאפען די וועלט פון גאר ניט;
(3) די וועלט ווערט געפיהרט מיט גאט'ס השגחה. פון די דאָ-
זינע דריי עקרים קומען ממילא ארויס די אלע אנדערע.

ניט פיהלענדיג זיך אויטאָריטעט גענוג און שטארק גע-
נוג, האָט א ב א מ ר י געזוכט צו געווינען אויף זײן זײַט
דעם „ר ש ב“ א, דער רב פון באַרצעלאַנא, שפּאניען, דער
גרעסטער תלמודיטישער אויטאָריטעט פון זײן צײַט. דאָס
איז איהם אויך געלונגען. דער ר ש ב“ א, וועלכער האָט
א חוץ זײנע גרויסע תלמודישע קענטניסע אויך בעזעסען א
בעדייטענדע ידיעה אין דער פילאָזאָפיע און אין די וויסענ-
שאפטען, ווי עס איז צו זעהן פון זײנע דיספוטען מיט די
קריסטען און מאהאמעדאנער, האָט באלד זיך געשטעלט אויף
דער זײט פון אבא מרי. דער רשב"א האָט געשיקט א בריעה
צו דער געמײנדע פון מאנפעליע, גע'חתם'עט פון נאָך פופצעהן
רבנים, אין וועלכען ער האָט פארגעשלאָגען, אז מען זאָל
אריינלעגען אין חרם אלע די וואָס וועלען לערנען פילאָזאָפיע
און די וויסענשאפטען, אײדער זײ האָבען געקראַגען א געני-
גענדע תלמודישע און רעליגיעזע בילדונג און אײדער זײ
האָבען דערגרייכט א בעשטימטען עלטער.

דער רשב"א האָט ערוואַרטעט, אז אלע וועלען אויף דעם
אײנגעהן, אבער ער האָט געמאכט א טעות אין חשבון. עס
האָט זיך באלד געבילדעט א פארטיי, וואָס איז געפיהרט גע-
ווארען פון ר' יעקב בן מכיר אבן תבון, וועל-
כע איז שטאַרק ארויסגעטראַטען געגען דעם, ר' יעקב בן מכיר
איז אַלײן ניט געווען פון די עקסטרעמע אללעגאָריסטען,
אָבער ער האָט אין דער דאָזיגער בעוועגונג פון אבא מרי גע-
זעהן א בעליידיגונג פאר דער גאנצער אבן תבון פאמיליע,
איבערהויפט אויף ר' שמואל אבן-תבון, דעה איבערזעצער

פון מורה נבוכים און אליון און אללעגאריסט. די מחלוקה, ווי אלע מחלוקות, איז אלץ געווארען פארביטערטער און פער'עקשו'טער. ביידע צדדים זיינען געווארען פארכיסען, און דער קאמפף געגען די עקסטרעמע אללעגאריסטען איז פערוואנדעלט געווארען אין א קאמפף געגען דער פילאזאפיע און די וויסענשאפטען בכלל. ביידע צדדים האבען צוגעקראגטען נייע כוחות, און די אידישע געמיינדען פון דרום פראנקרייך און שפאניען זיינען פארנאנדערגעטמהיילט געווארען אין צוויי פיינדליכע לאגערען. דער רשב"א איז געווען דער ערשטער, וואס האט זיך בענוצט מיט דער וואפע פון דעם חרם, און אום „שבת חזון“ פון יאהר 1305, האט ער אין זיין שוהל ארויפ־געלעגט א חרם אויף אלע וואס וועלען לערנען פילאזאפיע און וויסענשאפטען איידער זיי וועלען ווערען פינף און צוואנציג יאהר. ער האט אויך ארויפגעלעגט דעם חרם אויף די יעניגע, וואס וועלען זוכען צו דערקלעהרען די תורה אויף א פילאזא־פישען שטייגער. ר' יעקב בן מכיאל אבן־תבון און זיין פארטיי האבען אויך ניט געשוויגען. ווי זיי האבען דערהערט פון דעם רשב"א'ס חרם, האבען זיי פון זייער זייט ארויפגעלעגט א חרם אויף דעם אנדערען צד, אויף אלע די יעניגע, וואס וועלען שטערען די אידישע יוגענד אין שטור־דירען די וויסענשאפטען און די פילאזאפיע, און אויף אלע די יעניגע, וואס וועלען וואנען צו ריידען געגען דעם רמב"ם. רבי ידעיה הפניני האט דאן אנגעשריבען צום רשב"א זיין „אגרת ההתנצלות“, וואו ער פערטהיידעט די משכילים. דער בריעה איז זעהר לאנג און געפינט זיך אין די „תשובות הרשב"א. אין דעם דאזיגען בריעה, וועלכער איז פול מיט מליצות און אונגעהערטע שבחים צום רשב"א, מאכט איהם ר' ידעיה הפניני פארווירפע פאר זיין שמעלונג, פאר וואס ער האט זיך געלאזען פארפיהרען פון אבא מרי און האט אריינגעלעגט נאנצע אידישע קהלות אין חרם. ער זוכט איהם צו בעווייזען, אז אידישקייט געהט האנד אין האנד מיט דער וויסענשאפט און מיט חכמה. אונז פארדריסט ניט, שרייבט ער אין דעם בריעה, וואס דו האסט די חכמה אריינ־

געלעגט אין חרם. וואס קען דער חרם שאדען די חכמה?
 אויב זי איז גאט'ס ווארט, דער אמת, קען איהר קיינער ניט
 פערניכטען. אונז פערדריסט אבער, וואס דו האסט זיך גע-
 איילט און צוגעהערט צו די רייד פון א ב א מ ר י און
 האסט פערשעהמט די אידישע קהלות פון פ ר א ו ו ע נ ס.
 צווישען וועלכע עם געפינען זיך צדיקים, חכמים און לומדים.
 וואס זיינען זיי שולדיג, אויב עם געפינט זיך צווישען זיי
 איינער, וואס האט אפילו געזינדיגט. ביים ענדע בעט ער
 דעם רשב"א, אז ער זאל צוריקציהען דעם חרם צוליעב דעם
 כבוד פון רמב"ם און צוליעב זיין אייגענעם כבוד.

* * *

די וויכטיגסטע פון דעם „פניני'ס“ ווערק איז דער
 בעריהמטער „בחינת עולם“ (א בעטראכטונג פון דער וועלט).
 דאס איז א גרויסע פאעמא אין זיעבען און דרייסיג קליינע
 קאפיטלען. וועלכע איז דורכגעדרונגען מיט'ן וועלט-שמערץ,
 אבער וועלכע ענדיגט זיך ניט אין פערצווייפלונג נאר אין
 טיעפען גלויבען און בטחון צו גאט. דערפאר טאקע האט די
 דאזיגע פאעמא געהאט אזא גרויסען ערפאלג ביים אידישען
 פאלק, און ווערט נאך ביז היינט בעטראכט אלס איינער פון
 די בעסטע מוסר-ספרים. די שפראך איז רייד און שעהן.
 כאטש איז מאנכע פלעצער עטוואס באמבאסטיש. גאנץ
 אפט זעהט מען אין זיינע בילדער און אין זיינע פערגלייכונג-
 גען דעם אמת'ן פאעט:

„די וועלט איז א טיעפער און ברייטער שטורעמדיגער
 ים. די צייט איז א שוואכער בריק אריבערגעווארפען
 איבער איהם. איהר אנהויב איז דער ניט-זיין, און זי
 ענדיגט זיך מיט דעם טויט. וואו עם פאנגט זיך אן דער
 אמת'ער גליק. שמאל איז דער בריק, ניט מעהר ווי אן
 אייל, און קיין פארענטשעם זיינען אויך ניטא. און דו,
 מענשען-קינד, וועלכער לעבסט איבער געוואלד, מוזט
 איהם דורכגעהן. שמאל איז דער שטעג, ניטא וואו צו
 קעהרען זיך. רעכטס אדער לינקס. פון ביידע זייטען

ערווארטעט דיר אונטערגאנג און טויט. האסטו דען מיט וואס צו שטאלצירען? קענסטו דען זיך בעריהמען מיט דייןע רייכטהימער און מיט דיין ערווערב? ... און וואס וועסטו טהאן. ווען דער ים וועט זיך צושטורמען און וועט איז גאנצען פערניכטען דיין ארימע אכסניא? ...
 ..וועלט, דו וועלט, דו קוואל פון פערדארבען און פער-
 ניכטונג, זאלען מיר פון דיר ערווארטען גליק און האפנונג? ..."

דער פאעט בעטראכט די וועלט און איהר אויפפיהרונג; ער זעהט ווי די שלעכטע און די גארען פארנעהמען דעם אוי- בער-און וועהרענד די גוטע און די קלוגע ווערען פערטויבען פון טיש. ער קעהרט זיך צו דער וועלט און זאגט:
 ..דיינע געליעבטע זיינען די ערנסטע; די גוטע האסטו פיינט. דו קלייבסט די שאלעכץ און ווארפט אוועק די יאדרעס; דו נעהמסט צו זיך די ליידיגע און שטויסט אפ די פולע". און ער ענדיגט מיט אז עצה, אז מען זאל זיך ניט לאזען פארפיהרען פון דער מרשעת ..וועלכע פרעסט אויף איהרע אייגענע קינדער".

גרויס איז דער מענש, און גרויס איז זיין שכל. עס זיינען פאר איהם ניטא קיינע געהיימיניסע, איבעראל קען ער אריינ- דרינגען און דורכדרינגען. ..אפילו צו גאט אליין שפארט ער זיך ארויף". און אט ער, דער מענש, דארף שטארבען און פוילען אין דער ערד. זיין גאנצער וועזען פראטעסטירט אין דעם פאעט געגען דער דאזיגער גרויסער עולה:

..מען קען מעסטען די הויך פון די הימלען; מען קען דערגרונטעווען די טיעפקייט פון דער ערד, — דער מענשליכער שכל אליין איז אונערפארשבאר... צי קען די גאנצע וועלט ארומנעהמען איין געדאנק, וואס געפינט זיך אין דעם קליינעם אויבערשטען געזעלט, וואס איז גרויס בלויז ווי א מענשליכע האנד? ... צי איז עס גוט, אז אזא סאפירעזשטיין זאל זיין א ציעל פאר אלע פוילען פון צופאל, פאר אלע אונגליקען? ווארום זאל דער מענש שטארבען און פערשווינדען, ווי די בהמות פון פעלד און

די תיות פון וואַלד? וואַרום זאַלען די הייליגע שטיינער
זיך בעהעפטען מיט דער ערד? ... איד האָב בעטראַכט דעם
מענשען, ווי אזוי ער איז בעשאַפען געוואָרען, אַלץ איז
איז איהם גוט א חוץ דער טויט."

נאָריש איז די מענשליכע האַפנונג. דער מענש וואַרט
אַלץ אויף מאַרגען און אויף שפּעטער, ווען בעסערע צייטען
וועלען קומען. ער פּערגעסט אז א פאַרשוואַנדענער טאָג איז
א פּערשטאַרבענער טאָג, אז מיט יעדען טאָג ווערט ער נעהענ-
טער צום טויט. עס קומט אויס, אז וואַרטענדיג אויף דעם
מאַרגען וואַרט ער אייגענטליך אויף דעם טויט:

..ווי קען ער געלויבטען, אז עס זאַל אַריבער די נאַכט,
ווען אין דער נאַכט ווערט ער פּערלאָרען? ווי קען ער ער-
וואַרטען דעם אַכענד, ווען איז איהם ווערט ער פּערטרי-
קענט און פּערשניטען? ווי קען ער זיך יאַגען נאָך א פּלי-
הענדען שאַטען, ווען צוזאַמען מיט דעם שאַטען פּער-
פּליהט אויך זיין לעבען?

און אַט די דאַזיגע מורא פאַר דעם טויט, דער שרעק פאַר
דעם ניט זיין, אַט דער גרויסער וועלט־שמערץ, טרייבט איהם
צום געדאַנק פון אונשטערבליכקייט. ער קומט צום זעלבען
אַלטען, אַלטען תירוץ וואָס כמעט אלע רעליגיאַנען און פּילא-
זאָפּישע סיסטעמען האָבען אויף אזא אַדער אז אנדער אופן
געגעבען די זוכענדע, פאַרשענדע, בלאַנדזשענדע מענשהייט,
וועלכע האַט אימער געזוכט א שכל און א תכלית אין דעם
גרויסען סוד פון אונזער לעבען, וועלכער איז אפשר אין נאָר-
צען נאָר קיין סוד ניט....

און א קוואַל פון לעבען האַט אונז די נאַטור גע-
שאַנקען, דורך דער חכמה פון דעם בורא, וואָס אונזערע
נשמות בלייבען לעבען. דערמיט קענען מיר זיך טרייס-
טען פון די צרות פון דער וועלט און פון דעם צער פון
ויט, וואָס ביזטו, מענש, טרויעריג, ווען אַנשטאַט די
נאָרישע וועלט בלייבסטו אונשטערבליך אין דער קעניג-
ליכער הויז?"

דער תירוץ איז דא, און אלץ איז שוין רעכט. די וועלט
איז ניט מעהר ווי א פרוודור, ווי א פארהויז. דער עיקר איז
„יענע וועלט“. צו וועלכע דער מענש דארף זיך צוגרייטען מיט
זיינע גוטע מעשים און מיט זיין גוטער אויפפיהרונג. דער
פאעט י ד ע י ה ה פ נ י נ י ווערט מיט אמאל א פשוט'ער
מוסר-זאגער...

און קען מען דען איהם פערדענקען ? קען מען דען הא-
בען גו איהם טענות? האט דען ווער-עס-איז ווען-עס-איז גע-
פונען אז אנדערען, א בעסערען אדער א אמת'ערען תירוץ ?
קען דען זיין א תירוץ אויף א קשיא, וואס איז אייגענטליך
גאר קיין קשיא ניט ? מיר, מענשען, אין אונזער שוואכקייט
און אין אונזער הילפלאזיגקייט און אויס רחמנות צו זיך אליין,
האבען זיי אויסגעטראכט א קשיא.

VIII.

קלױנימוס בן קלױנימוס — א אײדישער סאטיריקער פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט. די אײדישע לאגע אין פראנקרייך. די „גזרה פון די פאסטוכער“ און די „גזרה פון די קרעציגע“. זיין הויפט־ווערק „אבן בוחז“, וואו דער ערנסט און דער שפאס געהען האנד ביי האנד. זיין ביי־סענדע סאטירע וועגען זיינע צייטיגענאָסען.

קלױנימוס (קאלאָנימוס) בן קלױנימוס איז געווען אַ עטוואָס אינגערער צייט גענאָסע פון ידעיה ה פניני. ווי דער לעצטער אזוי איז ער אויך געווען א געברטיגער פון דרום פראנקרייך. ער איז געבאָרען געווארען אין ארל, בערך אין יאהר 1286, און איז געשטארבען אין צווייטען פערטעל פון פיערצעהנטען יאהר־הונדערט.

זיין פאָטער. וועלכער איז געווען אַ רייכער מאַן, אַ גרוי־סער יחסן און האָט געטראָגען דעם טיטל „נשיא“. האָט איהם געגעבען א גוטע ערציהונג. א חוץ תלמוד און דיא אַנדערע אײדישע למודים האָט ער אויך געשטודירט פילאַזאָפיע, מעדיצין און דיא אַנדערע וויססענשאַפטען.

זיין ליטעראַרישע אַרבייט האָט ער אָנגעפאַנגען, ווען ער איז נאָך געווען אַ יונגער מאַן פון צוואַנציג יאהר. דיא ערשטע צייט האָט ער זיך בלוין אָפגעגעבען מיט איבערזעצן צונגען. ער האָט איבערזעצט אַ גאַנצע רייע פון ביכער איבער מעדיצין, אַסטראָנאָמיע, מאטעמאַטיק, פיזיק און פילאָזאָפיע. דאָס רוב פון דיא דאָזיגע איבערזעצונגען גע־פינען זיך נאָך אין מאָנוסקריפֿטען אין דיא פערשיעדענע

גרויסע אייראפעאישע ביבליאטעקען. בלויז איינע פון זיי האט זוכה געווען געדרוקט צו ווערען אזוי שנעל וויא עס האבען זיך געפונען אידישע דרוקען. דאס איז זיין „אגרת בעלי חיים“, וועלכע איז צום ערשטען געדרוקט געווארען אין יאהר 1557, איז מאנטוא. א פערקירצטע און א שלעכטע איבערזעצונג דערפון איז אויך געמאכט געווארען אין אידיש פון אייזיק מאיר דיק. דער „אגרת בעלי חיים“ שטעלט פאר א ויכוח צווישען דיא חיות און מענשען. דיא חיות בעקלאגען זיך אויף דעם מענשען, פאר וואס ער בעהאנדעלט זיי אזוי שלעכט. דער מענש פרוכירט זיך פערענטפערען און זוכט צו בעווייזען, אז ער האט א רעכט אויף דעם, אבער דיא מענשליכע תירוצים זיינען דארטען גאנץ שוואכע. דער „אגרת בעלי חיים“ איז אריגינעל געשריבען געווארען אין אראביש און איז א טהייל פון דער ענציקלאפעדיע פון די „לויטערע ברידער“. א חוץ זיינע איבערזעצונגען פון אראביש אין העברייאיש, האט ער געמאכט איבערזעצונגען אויך פון אראביש אין לאטייניש.

זיין רעפוטאציע אלס געלעהרטער און איבערזעצער, און וואהרשיינליך אויך זיין הויכע שטעלונג אין דער געזעלשאפט, האט איהם געבראכט אין נאהענטע בעציהונגען מיט דעם קעניג ראבערט, וועלכער האט איהם געגעבען רעקאמענדאציען קיין רוים, וואו ער האט זיך בעזעצט.

וויא לאנג ער האט זיך אויפגעהאלטען אין רוים איז ניט זיכער, אבער ער איז דארטען יעדענפאלס געווען לאנג גענוג אום צו ווערען בעאיינפלוסט פון דער דארטיגער אטמאספערע, וועלכע איז געווען וויא דורכגעדרונגען מיט סאטירע און בייסענדען הומאר. איז דעם לאנד פון באקאמשיא און דאנטע האבען שוין דאן אנגעפאנגען צו בלאזען פרישע ווינטען, אנזאגער פון דער נייער צייט, וועלכע האבען ענדליך פערטריבען די מיטעלאטערליכע כמארעס. דער דאזיגער גייסט פון שפאט און וויץ האט אויך דורכגעבראכען דיא דיקע מויערען פון דער גהעטא. דער גרעסטער אידיש-

איטאליענישער פאעט פון יענער צייט, „דער אידישער דאנטע“ וויא ער ווערט פון מאנכע אנגערופען, ר' עמנואל הרומי, וועלכער האט זיך ערלויבט צו לאכען און צו שפאטען פון אללעם און אלץ האט דאמאלס זיך אויפגעהאלטען אין רוים. מיט איהם האט זיך קלונמוס בן קלונמוס בעקענט און בעפריינדעט און פון איהם איז ער אהן צווייפעל בעאיינפלוסט געווארען.

א רייהע פון אונגליקען, איינער גרעסער פאר דעם אג' דערען, האט געטראפען דיא אידען פון פראנקרייך אין יענער צייט. אין דעם יאהר 1306 האט דער פראנצויזישער קעניג „לואי דער שעהנער“ ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז אללע אידען זאלען פערלאזען פראנקרייך. דיא נזרה איז דורכגעפיהרט געווארען דעם 22טען יולי (אויף מארגען נאך תשעה באב). דאס אידישע פערמעגען איז קאנפסיקירט גע' ווארען, וואס דאס איז אייגענטליך געווען דיא הויפט-אור-זאכע פון דעם נירוש: דער פערארעמטער קעניג האט גע' זוכט אנצופיללען זיינע אוצרות מיט דעם אידישען רייכטהום. אין ניין יאהר ארום האט זיין זוהן, לואי דער צעהנטער, צוריק איינגעלאדען דיא אידען אין פראנקרייך. ער האט איינגעזעהען, אז כאטש דער איד איז טריף איז אבער זיין גראשען כשר, און אז זיין פאטער האט מיט דעם ארויסטריי-בען פון דיא אידען מיט זיינע אייגענע הענד גע'הרג'עט דיא הוהן וואס לייגט דיא גאלדענע אייער. דיא אידען האבען זיך פון אנפאנג געדונגען, אבער דער קעניג האט זיי נאכגעגעבען אללע זייערע בעדינגונגען. דיא אידען זיינען צוריק אריינגע' לאזען געווארען אין פראנקרייך אויף דער צייט פון צוועלף יאהר. דערביי איז סטיפולירט געווארען, אז אויב דער קעניג בעשליסט זיי וויעדער ארויסצוטרייבען נאכדעם וויא דיא צוועלף יאהר וועלען זיך ענדיגען, מוז ער זיי ווארנען מיט א יאהר פריהער.

די אידען האבען זיך קוים צוריק בעזעצט אין פראנק-רייך, זיי האבען נאך ניט אוספייעט צו אנווארעמען זייערע פיסס, וויא עס איז געקומען דיא „נזרה פון דיא פאסטוכער“

(1320). א יונגער פאנאטישער גלח האט דערצעהלט, אז א טויב האט זיך איינמאל געזעצט אויף זיין קאפ און א צוויי טען מאל אויף זיין פלייצע, וועלכע איז באלד פערואנדערלט געווארען אין א וואונדער-שעהנע יונגפרוי. די דאזיגע יונג-פרוי האט איהם געהייסען אנוואמלען א גרויסע ארמעע און וועדער כאכען א הייליגען קרייץ-צוג צו בעפרייען ירושלים פון דיא „אונגלויביגע“. עס האבען זיך ארום איהם צוזאמען-געקליבען ביז פיערציג טויזענד פאסטוכער, וועלכע האבען קדם כל אויסגעשאכטען הונדערטער און טויזענדער אידען. פערניכטענדיג קרוב פון הונדערט און צוואנציג אידישע קהלות.

א יאהר שפעטער איז פארגעקומען דיא „גזרה פון דיא קרעטציגע“. דיא אונגליקליכע קרעטציגע, וועלכע פלענען אין מיטעל-אלטער ווערען בעהאנדעליט נאך ערגער וויא זיי ווערען בעהאנדעלט איצטער, האבען אויס ראכע פערגיפטעט דיא ברינימער. און ווען מען האט איינעם פון די קרעטציגע גענומען אויפ'ן „פעהרער“, וואס האט דאמאלס געמיינט דיא שרעקליכסטע מאטערניסען און יסורים, האט ער ארויפגע-ווארפען דעם בלבול אויף דיא אידען. דיא אידען האבען זיי דאס אנגעלעהרענט צו טאהן. עס פערשטעהט זיך, אז מען האט דיא בעשולדיגונג גלייך אויפגעכאפט און אהן שום וויי-טערע טענות האט מען די אידען געפונען שולדיג. מען האט שוין אויסגעטראכט אללערליי טעאריען און ערקלעהרונגען. ווארום די אידען האבען עס געטאן. פינף טויזענד אידען זיינען פערברענט געווארען אין יענע „גזרת המצורעים“, פיעלע האט מען ארויסגעטריבען און אויף דיא איבערגעבליבענע אידישע קהלות האט מען ארויפגעלייגט שווערע געלד-בע-שטראפונגען.

עס פערשטעהט זיך, אז אין אזעלכע שרעקליכע צייטען האט זיך דיא אידען פון פראנקרייך ניט געקענט לאכען. אויב דער אידישער געלעכטער איז אללע מאל געמישט מיט א טרעהר, איז ער דאמאלס בודאי געווען אזוי. דיא דאזיגע שווערע צייטען האבען אוועקגעלייגט זייער שטעמפעל אויף

דער דאמאלסדיגער אידיש - פראנצויזישער ליטעראטור. ניט בלויז לאזען זיך יענע אונגליקען פיהלען אין דעם טיעף ערנסטען „בחינת עולם“ פון בדרשי, וועלכער בעטראכט דיא וועלט פאר א יאמער-טהאל און דעם לעבען פאר אן אפֿ-קומעניס און אן אונגליק, נאָר אפילו אין דעם אפלאכענדען „אבן-בחן“ (פרוביר שטיין) פון קלונימוס בן קלונימוס געפינט מען אויך דעם זעלבען טיעפען טרויער און שמערץ. ביי איהם געהט דער קרעכץ און דער געלעכטער, דער שפאס און דער ערנסט האנד ביי האנד. זיין שפאס איז א ביוזער און א גיפטיגער, און זיין געלעכטער איז ווי פון איי-נעם וואָס ווערט געפיהרט צו דער תליה.

ווי בדרשי קלאַגט אויך קלונימוס בן קלונימוס אויף דער נישטיגקייט פון דעם לעבען און דעם צער פון טויט. וואס טויג דער לעבען. ווען ער ענדיגט זיך מיט'ן טוידט? וואָס טויג דעם מענשענס גרויסקייט און עשירות, ווען ער דארף פוילען אין דער ערד? „די וואָס האָבען געשלאָפען אויף בעטען פון עלעפאנט-ביין, האָבען די ערד אלס זייער בעט; די וואס האָבען די בעסטע שפייזען געגעסען, זיינען אליין שפיוז פאר די ווערים; די רייך גע-קליידעטע קריגען א בגד פון ווערים. די ליפען וואָס האָבען פון זיך פערל געשאטען, דארפען קושען די ערד; די בע-ריהמטעסטע מענשען ווערען שטויב.“

„צו האָסטו פארגעסען, דוא ארעמער מענש, דעם ביי-טערען טאָג, ווען דייע בעסטע פריינד נעהמען דיר ארונטער פון דיין בעט, לייגען דיר אוועק אויף דער ערד און טהוען דיר אריין אין א ענגען ארון? דייע הענד זיינען ניט געבונדען, דייע פיס זיינען ניט געקייטעט, אָבער דו בלייבסט דאָך בע-וועגלאָז.... און ווען זיי קעהרען זיך צוריק פון בית עולם, פאנגט זיך אן א רייסעריי וועגען דעם רויב. יעדער וויל אלץ פאר זיך. „דעם טאָג פון דיין טוידט האָבען זיי ביטערלעך גע-שריען, און אויף מאַרגען פרעהען זיי זיך מיט זייער רויב. פון דרויסען טראָגען זיי שווארצען טרויער און פון אינוועניג ווייסען וואָל. זיי האָבען געוויינט איידער דוא ביזט גע-

שטאַרבען, ווייל דוא ביזט צו שפעט געשטאַרבען; נאָך דיין טוידט זיינען זיי פריילעך, ווייל דוא האָסט זיי א רייכע ירושה געלאָזען. זיי ליינען אוועק א גרויסען שטיין אויף דיין קבר, כדי דו זאָלסט שוין קיינמאָל ניט קענען צוריק ארויס-קריכען פון דאָרטען און אויפמאַהנען דייןע עשירות".

„הערט זיך צו, מיינע פריינד, די עצה איז גוט פאר מיר און פאר אייך. איך בין צו איהר געקומען דורך לאנגער ער-פאהרונג. אנטלויפט פון דער וועלט, וואו איינער זוכט דעם אנדערען איינצושלינגען; מיינט אויס דיא מענשען, וועלכע זיינען אלע פאלש און ליגנעריש... אנטלויפט פון די מענשען. ווי מען אנטלויפט פון א שלאנגען-נעסט, וויא פון א לייב אין וואלד. עס איז שוין בעסער זיך צו פערלאָזען אויף ווילדע חיות ווי אויף דעם מענשען. מיט גוטסקייט קען מען געווינען דיא ליעבע פון די חיות. איד האָב געזעהען לייכען געפיהרט פון קינדער, אויך טיגערען, בערען און גיפטיגע שלאנגען. דיא מענשען זיינען ערגער, זיי זיינען פערפלוכט, מען קען זיך אויף זיי ניט פערלאָזען. וואָס מעהר גוטס איהר וועט זיי טהאָן, אלץ מעהר שלעכטס וועלען זיי אייך בעצאָהלען“.

אַהן רחמנות רייסט ק ל ו נ י מ ו ס בן ק ל ו נ י מ ו ס ארונטער זיינע צייטגענאָסען. זיי זיינען אלע שלעכט, ליגנער און בעריהמער. די רייכע האָבען שטיינערנע הערצער און בערויבען דיא אָרימע. זיי ווייסען ניט פון רחמנות און זיי ווייסען ניט פון יושר. מעג איינער זיין גראָב און אונוויסענדיג, קוים בעזיצט ער אָבער דיא בייטעל געלד, ערלויבט ער זיך חוצפה'דיג צו זאגען דעות וועגען אלץ.

ער מאַכט חזק פון דיא יחסנים מיט זייערע לאנגע יחוס-בריעה, וועלכע האלטען זיך שטענדיג אין איין בעריה-מען מיט זייערע גרויסע עלטערען. „עס זיינען דאָ אזעלכע, וואָס שטאַמען פון דיא פרויען וואָס זיינען געפייניגט געוואָרן ביי דער בעלאגערונג פון ירושלים, און האלטען זיך פאר אָב-שטאַמונגען פון קעניגליכע הייזער. איינער שטאַמט פון עמלק, און בעריהמט זיך אז זיין פאָטער איז דער נביא ג ד און זיין מוטער מ ר י ס דיא נביאה“....

..און מאנכער בעריהמט זיך מיט זיין פרומקייט און נאטספארכטיגקייט, ווי ער טהוט קיינעם ניט בעשווינדלען. קיינעם ניט בערויבען און קיינעם'ס ניט פערלאנגען. גלויבט איהם ניט, ער איז א צבועק, ער וועט פון א נאקעטען די קלייד דער אויסטהאָן.... ער לייגט תפילין, אָבער אונטער די תפילין איז א פארך; ער טראָגט ציצית, אָבער אין זיינע קליידער גע- פינט זיך דאָס בלוט פון אונשולדיגע ארעמע לייט; ער קלאפט אן מזוזות אויף זיין טהיר, און ביי זיין טהיר ליגעט די זינד. איינער געהט מיט דעם קאָפּ ארונטער, די אויגען אויף דער ערד, דעם רוקען אויסגעבויגען און זיעבען אונרייניגקייטען ליגען אין זיין הארצען."

"און איינער בעריהמט זיך מיט זיין דאָקטאָריע. ער דער- צעהלט וועגען זיך וואונדער. אלע סודות זיינען פאר איהם אָפּען, ער ווייס אלע ביכער פון ה י פ א ק ר א ט ו ס און ג א ל ל ע ן און די ביכער פון אלע אַנדערע חכמים און גע- לעהרטע. ער קען פשוט מחיה מתים זיין, פון טויט לעבעדיג מאַכען. און דער גרויסער נאַרישער עולם, זעהענדיג דעם גרא- בען רינג אויפ'ן פינגער און דעם מאַנטעל פון פּורפּור-וואָל אויף זיינע פלייצעס מיינט טאַקע, אז ער איז א גרויסער דאָק- טאָר.... און איצטער הערט זיך צו, מענשען, וויא אזוי ער איז זיך נוהג מיט זיינע פאציענטען: ער קומט צום חולה, גיט בלויז א קוק אויף איהם און געפינט באלד אויס, אז ער איז א מסוכן :

"עס וואקסט איהם עפעס אויף זיינע געהירען", זאָגט ער. "איהר פרענט פון וואנען איך ווייס, ניש-קשה, איך דער- קען עס אן דעם דופק און קוקענדיג אויף זיין „השתנה". אזעל- כע פעללע זיינען ביי מיר קיין גייעס ניט; מיר זיינען דיא סימפטאָמען גוט בעקאַנט. זייט מוחל, דערלאנגט א פופציגער, דאָס איז מיין פרייז. וואָס דען, אומזיסט וועל איך היילען?" און ווען דער דאָקטאָר קריגט בעצאָהלט געהמט ער זיך צו פערשרייבען זיינע רעצעפטען. ער רופט אריין דעם אפטיי- קער און דיקטירט איהם : געהם אביסעל טריף-וואקס און עטליכע נעגעלעך, צורייב זיי גוט און לייג צו דעם צו ווילדערן

גראז און דערנער, א פערברענטע „ערלה“ און ביטערע וואַרצ-
לען, בלעטער פון אן אוילבערט בוים און דאָס בלוט פון א נאר-
טען-פייגעלע, קאלטע שאַלעכין און מילך פון אן עזעליין, דיא
בליהונג פון א רויז און די שטויב פון ליטון הרע, מיט עס אויס
און זיפ אלץ דורף. דאָס איז אן אויסגעצייכעטע רפואה, מיינע
אן אייגענע ערפינדונג.

דער דאָקטאָר בענוגענט זיך ניט מיט איין רעצעפט. ער
שרייבט אָן נאנצע דריי. א צווייטער רעצעפט בעשטעהט פון
מאָך, א שוץ-בענדעל, דער צאָהן פון א פוקס, דיא זאפט פון
א פעלז, די נעגעל פון א טיגער, דעם שפיץ פון א זאנג און די
מילך פון א הוהן. פאר דעם, וואָס איז בעקאנט מיט דער גע-
שיכטע פון דער מעדיצין און ווייס וואס פאר א מינים רעצעפ-
טען מען פלעגט דאמאָלסט פערשרייבען, איז די לצנות פון
ק ל ו נ י מ ו ס בן ק ל ו נ י מ ו ס בשום אופן ניט אי-
בערגעטריעבען.

די קרובים פון דעם חולה טהוען זייער בעסטעס דעם
קראנקען צו רעטען, אָבער אין מיטען נאכט שטארבט ער.
„וואָס קימערט עס דעם דאָקטאָר ? ער רייסט ניט קיין
קריעה, ער זיצט ניט קיין שבעה, ער ווייס ניט פון שלושים.
ער האָט זיין נעלד, און וואָס נאָך דארף ער ? און דער דאָזי-
גער רויבער טהוט נאָך ערגער, ער קומט צולויפען צו דיא
קרובים און מאכט געוואלדען : „איהר האָט איהם געטוי-
טעט, ווייל איהר האָט ניט געפאָלגט מיינע ווערטער.“ ווען
איהר לייענט קלוניםמוס בן קלוניםמוס'עס בעשרייבונג פון דעם
דאָקטאָר, מיינט איהר, אז איהר האָט צו טהאָן מיט א דאָק-
טאָר פון צוואנציגסטען און ניט פון פיערצעהנטען יאהר-
הונדערט... אפנים, מענשען בייטען זיך וועניג.

ניט וועניגער סארקאסטיש איז ער, ווען ער רעדט וועגען
דיא פאָעטען, וועלכע געהען ארום מיט פערדיסענע נעזער,
ווייל זיי איז געלונגען צו מאַכען א שעהנעם פערז אָדער א
פאסענדען גראם. זיי מיינען, אז עטוואָס אזעלכעס איז נאָך
קינמאָל ניט געווען. פילאָזאָפּען, געלעהרטע, תלמודיסטען,
וואָס פאר א ווערטוה האָבען זיי לנבי איהם, דעם גראמען-

פלעכטער, און זיין גראם ? און אז ער קלייבט זיך אָן א העפֿ-
טעלע פון די דאָזיגע פוסטע מליצות, ווערען אלע אידישע
חכמים אין זיינע אויגען ווי דיא שאַלעכץ פון קנאכעל. ער
טראַגט זיך ארום מיט צעטעלעך פערשריעבען מיט שעהנע
מליצות, — ער דערצעהלט ניט וויפיעל בוים-אייל האָט ער
אין דיא נעכט פערברויכט זיי ארומצופוטצען, — טראַגט די
פערשריעבענע צעטעלעך מיט זיך אין די גאסען און לייענט
זיי פאר אלעמען פאר. „הערט זיך צו, הערט זיך צו“, רופט
ער אלע וויילע צו זיינע צוהערער; „הערט ווי שעהן דאָס איז,
וויא גרויס דאָס איז, וויא טיעף דאָס איז. וואָס, ניין ? וויא
קומט איהר צו פערשמעהן אזעלכעס, ווי קומט איהר צו בע-
גרייפען אזעלכע טיעפע ענינים ?“ א מענש אָהן חכמה און
אָהן א מלאכה. ער האָט זיך אראָפגעלאָזען אין די טיעפע ווא-
טערען און ארויסגעשלעפט א שטיקעל שערבעל.

ק ל ו נ י מ ו ס ב נ ק ל ו נ י מ ו ס שאַנעוועט קיי-
נעם ניט. ער לאכט אָפ פון די לומדים און די רבנים, וועלכע
זוכען זיך בלויז אויסצופיינען מיט זייער לומדות און מאכען
דערפון א קוואל פון פרנסה. זיי ווייסען די תורה, אָבער זיי
היטען איהר ניט. אז איינער זאָגט כשר, מאכט דער אנדערער
מריפה; אז איינער זאָגט מותר, זאָגט דער אנדערער אסור.
„און זיי פערמעהרען דיא מחלוקות צווישען אידען, ביז וואנען
דיא תורה ווערט וויא צוויי“. ער לאכט אָפ פון די מדקדקים
מיט זייער „דקדוק“; פון די אסטראלאגען און שטערענזעהער
מיט זייערע פאלשע נבואות; פון די געלעהרטע און פילאָ-
זאָפען, וועלכע מיינען אז זיי ווייסען שוין אלץ.

ער ערלויבט זיך אפילו צו ריידען סארקאסטיש וועגען
דער תורה. ער בעדויערט זיין שיקזאל, וואָס ער איז געבאָרען
געוואָרען א מאַנסביל און מוז טראַגען אויף זיך א לאַסט פון
דיא תרי”ג מצוות, אזעלכע שווערע מצוות. ער וואַלט בעסער
געוואַלט זיין א פרוי. וואָס וואַלט איהם דאן געפעהלט ? ער
וואַלט בלויז געדארפט אָבהיטען דריי קליינע מצוות און פער-
שפארען זיך צו פלאַנען מיט’ן לערנען די תורה, דעם תלמוד.
די פוסקים און נאך די וויסענשאפטען דערצו. ער וואלט גע-

ווען א באלעבאסטע אין הויז, געפלוידערט נאָרישקייטען, דערצעהלט זיך מעשויות און בערעדט איינע דיא אנדערע. וואָל וואָלט איהם געפעהלט : זיין קלייד, זיין שפייז און אויך זיין „עונה“ וואָלט ער געקראָגען....

„פאָטער אין הימעל, וואָס דוא האָסט געטהאָן גיסים צו אונזערע עלטערען אין וואסער און איי פיישר, וואס האָט גע- מאַכט אז אברהם'ס קאלף-אייזען זאָל ניט ברענען, וואָס האָט אין איהר מוטער'ס בויך געמאַכט, אז די נה זאָל פון א זכר א נקבה ווערען (*), וואָס האָט דעם שטעקען צום שלאנג געמאַכט און דיא ריינע האַנד איז קרעציג געוואָרען, וואָס האָט אויסגעטריקענט דעם ים און צושפאלטען דעם ירדן. וואָס האָט פון פעלז א וואסער-קוואל געמאַכט, איך בעט דיר: מאַך מיר פון א זכר א נקבה... אָבער וואָס זאָל איך טהאָן, איך בין געבאָרען געוואָרען מיט א מום, וועלכער מוז שוין ביי מיר בלייבען“....

אינטערעסאנט איז זיין בעשרייבונג פון דיא אירישע ימים-טובים, וויא אזוי זיי פלעגען דאמאָלסט געפייערט ווע- רען. ער בעשרייבט הנוכה מיט די לאַטקעס, וואָס מען פלעגט דאמאָלסט וויא איצטער באַקען. ער בעשרייבט פורים מיט דיא פורים-שפיעלער און דיא מצוה פון שכור'ען (*). ער בע- שרייבט שבועות מיט דיא מילכיגע געריכטען און די אלערליי געבעקסען. דיא מנהגים זיינען דאמאָלסט געווען דיא זעלבע וואָס איצטער. וועגען ראש השנה דערצעהלט ער, אז די לצים בעגריסען זיך אויף אזא ארט : „צום נייען יאָהר מיט נייע פליגען“, און דער אנדערער ענטפערט : „צום נייען יאָהר מיט נייע פליי“.

* * *

דיא שפראך פון דעם „אבן-בוהן“ איז ניט אזוי שעהן, ניט אזוי רייך און ניט אזוי ביבליש ריין ווי די שפראך פון

(* אזא תלמודישע לעגענדע.
 (** וועגען פורים האָט ער אויך אנגעשריבען א בעזונדערע „מסכת פורים“, געשריעבען אין דעם סטיל פון דעם תלמוד, וועלכע איז פון די בעסטע פאראדיען אין דער נאנצער העברעאישער ליטעראטור.

דעם „פניני“. ער האָט ליעב אריינצובריינגען תלמודישע אויסדריקע און תלמודישע שפּריך-ווערטלעך, וואָס האָבען אָפט צווייזייטיגע בעדייטונגען. ער מאַכט פיעל געברויך פון ווארט-שפיעל, פון דונקעלע אָנצוהערעניסען, פון ריידען אויפ'ן זאונק, אזוי אז עס איז כמעט אונמעגליך איהם ווערטערליך צו איבערזעצען. אין זיין ווייטז און אין זיין הומאָר, זעהר אָפט א בייזער און א גיפטיגער, האָט ער צו זיך קיין גלייכען ניט אין דער היטעל-אלטערליכער העברעאישער ליטעראטור.

IX.

די אידישע פילאזאפען פון דרום פראנקרייך. ר' יוסף אבן כספא. ר' משה נרבוני. דער „שווארצער טויט“ און די לאגע פון די איי דען אין דרום פראנקרייך און שפאניען. דער פאכט קלעמענט דער זעקי סטער. די משומדים עפידעמיע. דער משומד אבנר פון בורגאס. זיין „אגרת הגזירה“ און ר' משה נרבוני'ס ענטפער „מאמר בכחירה“.

די אלע מורא'דיגע צרות און די שוידערליכע רדיפות און גירושים וואָס די אידען פון פראַנקרייך האָבען געהאַט אויסצושטעהן האָבען נאָך ניט בעווייזען אין גאַנצען צו אונד טערדריקען און פערניכטען דעם גייסט פון פארשען און דעם דורשט נאָך וויסען ביי די אידען. פונקט אזוי וועניג, אויב ניט נאָך וועניגער, האָבען געהאַלפּען די פערפאלגונגען פון אינר וועניג. דער חרם וואָס דער רשב"א און די איבריגע קנאים האָבען ארויפגעלעגט אויף אַלע די יעניגע וואָס וועלען זיך אפגעבען מיט דער פילאָזאָפיע און די וויסענשאפטען האָט ניט געבראַכט די רעזולטאַטען, וואָס זיי האָען ערוואַרטעט. די אידישע יוגענד האָט זיך ניט געלאָזט איינשרעקען. אין די עטליכע צעהנדליג יאָהר, צווישען די ענדע פון דרייצעהנר טען ביז'ן מיטען פון פיערצעהנטען יאָהרהונדערט, האָבען די אידען פון דרום פראַנקרייך ארויסגעגעבען פון זיך אַ גאַנצע רייע פון גלענצענדע געלעהרטע, פילאָזאָפען און ביבעל-ערקלעהרער, וואָס קענען זיך גאַנץ גוט פערגלייכען מיט די אידישע געלעהרטע און פילאָזאָפען פון דער „גאַלדענער שפּאַ-נישער עפאָכע“.

יוסף בן אבא מרי אבן כספי (קאספי) איז געבארען געווארען אין ל'ארושענטייע אין לעצטען פערטעל פון דרייצעהנטען יאהרהונדערט און איז געשטארבען אין טאראסקאן אין יאהר 1340. פון זיין לעבען איז אונז וועניג בעקאנט. ער איז געווען איינער פון די וואָס האָבען געליטען פון דער „גזרה פון די פאסטוכער“. ער איז געצוואונגען גע- וואָרען צו פערלאָזען זיין געבורט־שטאָרט, און האָט אַ לאַנגע צייט געפיהרט דעם לעבען פון א וואַנדערער.

כספי איז ניט געווען קיין גרויסער תלמודיסט, אזוי דערצעהלט ער אליין איז זיין צואה צו זיין זוהן, און דאס איז וואהרשיינליך די אורזאכע, ווארום ער איז געבליבען כמעט אונבעקאנט, כאטש ער איז געווען איינער פון די פרוכטבארסטע שרייבערס פון זיין צייט. דער שטודיום פון תלמוד און פוסקים איז געווען אבסאלוט נויטיג פאר א אידישע שטעלע-הערטען. אום ער זאל קענען ווערען אנערקענט און סריגען א נאציאנאלע רעפוטאציע. די תורה האט פערנומען דעם ערשטען פלאץ; נאכהער ערשט איז געקומען די חכמה. דער רמב"ם אליין וואלט ניט געהאט אזא בעדייטונג און וואלט פילייכט איז גאנצען פארגעסען געווארען. ווען ער זאל ניט געווען זיין אזא גרויסער תלמודיסט.

כספי האָט אָנגעשריבען אריבער דרייסיג ספרים, די מעהרסטע פון וועלכע זיינען נאָך ניט געדרוקט געוואָרען און געפינען זיך אין מאנוסקריפטען אין די פערשידענע ביי- בליאטעקען. ער האָט געשריבען איבער גראַמאַטיק, ביבעל- ערקלעהרונג, פילאָזאָפיע און עטהיק. ער איז געווען א שטארקער אנהענגער פון רמב"ם און האָט געשריבען א פירוש אויף דעם „מורה נבוכים“. אבער ער איז שוין געקומען אונטער דעם איינפלוס פון דעם גרויסען אראבישען פילאזאף אבן ראשד (אווערראעס). וועלכער איז דאמאלס געווען דער אנערקענטסטער אריסטאטעליאנער אין דער אלגעמיינער פילאָזאָפישער וועלט. ביי די אידען פונקט אזוי גוט ווי ביי די קריסטען און די מאהאמעדאנער. כספי ערלויבט זיך איז געוויסע פונקטען צו געהן ווייטער ווי דער רמב"ם, און

איז זיין פירוש אויף דעם „מורה נבוכים“ גיט ער אנצוהערעדיג
 נים, אז די וועלט איז מעגליך אז אויביגע. דערפאר האט ער
 גענעט זיך ארויסגערופען די אונצופריעדענהייט אפילו פון
 אזעלכע מענשען ווי קלונימוס בן קלונימוס,
 שמעון דוראן און יצחק אברבנל.

ווי ביי אלע עכטע אריסטאטעליאנער פארנעהמט ביי
 איהם דער שכל דעם מיטעל-פונקט; דער שכל, די דיינקונגס-
 קראפט, איז דער העכסטער ריכטער און דער אליין-הערשער.
 ער איז דער מקור פון אונזער גאנצער ערקענטניס. דער גאנצ-
 צער יוניווערזום איז א שכל'דיגע ערשיינונג אָדער געשעהע-
 נים, ווייל גאט אליין איז דער ריינסטער, טהעטיגסטער שכל.
 דער אמת איז גאר דאס, וואס דער שכל געפינט פאר אמת.
 דער שכל אנאליזירט די ערשיינונגען און די איינדריקע פון
 דער אויסערער וועלט און קלייבט אויס דאס אמת'ע פון דעם
 שיינבארען. ווען דער מענש פערטיעפט זיך מיט דעם „שכל
 העיוני“, מיט זיין ריינער דיינקונגס-קראפט, „ברענגט ער
 אריין גאט אין זיין קאפ“, ווייל „דער שכל איז גאט און גאט
 איז דער שכל“.

די וויכטיגסטע יסודות אָדער עיקרים פון דעם יודענטהום
 זיינען פיער: (1) אז עס איז דא א גאט; (2) אז ער איז איינער;
 (3) אז מען דארף איהם ליעבען און (4) מורא האָבען פאר איהם.
 דאָס מיינט אָבער ניט, אז מען דארף די אנדערע מצוות ניט
 אָפהיטען. ווען איינער ווייס די אלע פילאָזאָפישע און מאָראַלע
 טעמים און כונות פון די מצוות איז אודאי גוט, אָבער עס איז
 רעכט אָהן דעם אויף, דער עיקר איז זיי אָפצוהיטען. ווען עס
 האַנדעלט זיך וועגען די פראקטישע געבאָטע און פערבאָטע
 זאָגט די תורה „ועשית“, דו זאָלסט טהאָן, ווייל דער עיקר איז
 דער טהאָן און ניט דער פארוואָס און פארווען. דער טהאָן אליין
 האט אַז ערציהערישע בעדייטונג. עס ערעלט אויס דעם מענ-
 שען און פלאנצט אין איהם איין גוטע מדות. בלויז ווען עס
 האַנדעלט זיך וועגען בעגרייפן די גאָטהייט שטעהט גע-
 שריבען „וידעת“, און דו זאָלסט וויסען. גאָט'ס עקזיסטענץ.

הייסט עס, דאָרף בעוועזען ווערען על פי שכל, דער מענש
דאָרף עס פערשטעהן. וועהרענר בנוגע די מצוות איז גענוג,
אז מען זאל זיי טהאָן.

א צווייטער בעדייטענדער פילאָזאָפּ פון יענער צייט איז
געווען ר' משה בר' יהושע נר בוני (נאר-
באני). ער איז געבוירען געוואָרען אין פערפייניאן
ביים ענדע פון דרייצעהנטען יאהרהונדערט און איז געשטאר-
בען בערך 1362. ער האָט געשטודירט מעדיצין, פילאָזאָפּיע
און די וויסענשאפטען. פון זיין לעבען איז אונז גאנץ וועניג
בעקאנט. פאר א געוויסע צייט האָט ער זיך אויפגעהאלטען
אין סערוערא, שפּאַניען, וואו איהם איז אויסגעקו-
מען דורכצולעבען איינעם פון יענע שוידערליכע פּאָגראַמען,
ארגיען פון רויב און מאַרד, וועלכע די קריסטליכע פעלקער פון
אלע מעריב אייראָפּעאישע לענדער האָבען געמאַכט געגען די
שוואכע און שוואַכע אידען. נר בוני איז געווען איי-
נער פון די אנטרונגענע, און ער האָט בלויז פערלאָרען זיין
פערמעגען און זיינע ביכער.

די אורזאכע פון די דאָזיגע אויסשלאכטונגען און די וויל-
דע בלוט-ארגיען איז געווען דער שוואַרצער טויט, דער בייטש
פון דער מענשהייט. געקומען איז ער פון כיןא, וואו
ער איז געבוירען געוואָרען אין שמוץ און אין ארימקייט, און
ער האָט זיך פערברייט מיט דער שנעלקייט פון א בליץ. די
מענשהייט איז ניט געווען פארבערייטעט און האָט נאָך ניט
געוואוסט פון קיינע סאניטארע מאסרעגעלען. קיינער האָט
ניט געוואוסט די אורזאכע פון דער דאָזיגער שרעקליכער
קראַנקהייט; קיינער האָט ניט געוואוסט ווי איהר צו היילען,
און קיינער האָט ניט געוואוסט ווי איהר אכצוהאַלטען. פריי
און אונגעשטערט האָט דער שרעקליכער טויט זיך פערשפּרייט
פון שטאדט צו שטאדט און פון לאַנד צו לאַנד. גאנצע שטעט
און גאנצע פראווינצען זיינען פערניכטעט געוואָרען. פינף און
צוואנציג מיליאָן מענשען, א פיערטע טהייל פון דער דאמאלס-
דיגער מענשהייט, זיינען אומגעקומען. א שרעקליכע מורא

און נאך אן ערגערע פערצווייפלונג איז בעפאלען דער מענש-
הייט. מענשען האָבען זיך פּערלאָרען, און אין זייער פּער-
צווייפלונג. איז זייער כּעס און איז זייער הילפלאַזיגקייט זיי-
נעז זיי געווען פּאַרטיג אלץ צו גלויבען און אלע שוידערליכ-
קייטען צו בעגעהן.

די קרבנות פון דעם דאָזיגען מאַכטלאָזען גרימצאָרען, פון
דער דאָזיגער אונבעהאַלפענער פּערצווייפלונג זיינען, אין די
קריסטליכע לענדער, געווען דיא אידען. אויך די מאַהאמעדא-
נער און די מאַנגאלען האָבען געליטען פון דעם שוואַרצען
טוידט ניט וועניגער ווי די קריסטען, אָבער זיי איז ניט איינ-
געפאלען צו בעשולדיגען אין דעם די אידען. גאַנץ אַנדערש איז
עס געווען אין דיא קריסטליכע לענדער. יאָהרהונדערטע לאַנג
האָט דיא קירכע און איהרע גייסטליכע געהאַלטען אין איין
העטצען און פריידיגען געגען די אידען. די אידען זיינען די
מערדער פון דעם ערלייזער; די אידען זיינען פון גאָט אליין
פּערשאַלטען; די אידען זיינען ערגער ווי אפיקורסים; די אי-
דען זיינען שותפים מיט דעם שטן; זיי זיינען מכשפים; די
אידען מאָרדען קריסטליכע קינדער און געברויכען זייער בלוט
אין די מצות; די אידען פּערשוועכען די „הייליגע ברויט“. א
בלל, די אידען זיינען די ערנסטע פון די ערנסטע, קינדער פון
דעם טייפּעל, וועמען עס איז א מצוה צו פּערניכטען. די דאָזי-
גע לעהרען האָבען געהאַט זייער ווירקונג, און ווען דער גרוי-
סער אונגליק, דער שרעקליכער שוואַרצער טוידט, איז געקו-
מען האָט מען אינסטיקטיוו גענומען זוכען די אורזאכע דער-
פון אין דעם אידען, וועלכער איז פון אימער דער קוואַל
פון אלע אונגליקען. דערצו האָט אויך געהאַלפּען דער אומ-
שטאַנד, וואָס די אידען האָבען געליטען וועניגער פון שוואַר-
צען טוידט ווי די קריסטליכע בעפעלקערונג. צו דאָס האָט זיך
גענומען דערפון, וואָס די אידען האָבען דאן געפיהרט א מע-
סיגערען און א מאַראַליש-דיינערען לעבען; צו איז עס געווען
דערפאר, וואָס זיי זיינען בעסער געווען בעקאַנט מיט היגי-
נישע כללים און זייערע שפייזען. זיינען געווען ריינערע,
איינפאַכערע און געזינטערע; צו איז עס, ענדליך, גאָר געקו-

מען דערפון, וואָס די אידען אלס שטענדיגע שטאַדט-מענשען, זייענדיג געצוואונגען צוליעב זייער פּאָליטישער און עקאָנאָמ־שער לאַגע צו לעבען אין ענגשאַפט, האָבען ביסלעכווייז זיך ערוואָרבען אַ מין אימוניטעט געגען די אלע יעניגע עפירעמ־שע קראַנקהייטען, וואָס קומען אַרויס און ענטוויקלען זיך אין ענגשאַפט און אין שמוץ, — צו איז דאָס, יענעס אָדער אַפּשר אלע צוואַמען געווען די אורזאכע, וואָס די אידען האָבען ווע־ניגער געליטען פון שוואַרצען טוירט, קען מען ניט וויסען. דער פּאַקט איז אָבער, אַז די שרעקליכע עפירעמיע האָט געהאַט וועניגער שליטה אויף די אידען.

די אידען זיינען אַלזאָ די שולדיגע. זיי האָבען פּערניפ־טעט די טייכען, די קוואַלען, די ברינימער, אפילו די לופט. זיי האָבען עס געטהאָן כדי ראכע צו נעהמען פון די קריסטען. דאָס איז אַ קאָנספּיראציע פון די אידען צו פּערניכטען די קריסטען פון אלע לענדער מיט איין קלאַפּ, און אויף אזא אופן פטור צו ווערען פון קריסטענטהום. די אידישע דאָקטאָרען פון שפּאַניען, וועלכע זיינען בעקאַנט מיט מאַגיק, כּשוף און אלערליי „שוואַרצע קונצען“, האָבען עס פּאַבריצירט די גיפּט, און דער „אינטערנאַציאָנאַלער יודענטהום“ האָט פּערשפּרייט דעם דאָזיגען גיפּט אין אלע קריסטליכע לענדער.

דער עולם האָט געגלויבט. דער עולם גלויבט אימער אין די ווילדעסטע מעשיות, אין אלערליי אונגעגליכקייטען, וואָס ווערען געזאָגט אויף זיינעם אַן אמת'ען אָדער אַן אינגערער־מען שונא. פּריהער דאַרף מען דעם עולם בלויז איינריידען, אַז יענער און יענער איז זיין טוירטליכער שונא, דאָן וועט ער שוין אַלץ גלויבען אויף איהם. אַרגומענטירען, דעבאַטירען, בעווייזען — דאָס זיינען אַלץ אַרויסגעוואָרפענע אַרבייט. דער מענש איז ניט קיין ראַציאָנאַלע חיה, ער ווערט ניט געפיהרט און בעוועגט פון שכל. דער מענשליכער שכל איז בכלל בלויז אַ דינער צודעק אויף זיינע פּרימיטיווע חיה'שע אינסטינקט־טען. דער מענשליכער שכל איז דער אינסטער, דאָס הייסט דער ש פ ע ט ס ט ע ר, פון זיינע ערוואַרבענע פּעהיגקייטען

און קומט א וועלכע-ניט-איז וועלט-ערשימערענדע עראייגנים, ווערט דער שכל פערשטויסען ווי מעקענע פון א שטורם.

די אידען זיינען די טוידטליכע שונאים פון די קריסטען, אזוי האָט מען כסדר געלערענט די קריסטען. מען האָט עס איינגעפלאַנצט אין זייערע הערצער פאר דורות-לאַנג, פון זייער קינדווייז אָן. איז דען א וואונדער וואָס די קריסטען האָבען אלץ געגלויבט אויף די אידען? די אידען האָבען פער-גיפטעט די וואסערען און די לופט, — ווער קען דען אין דעם צווייפלען? שטאַרבן דען ניט צעהנדליגע טויענדע און מי-ליאָנען פון דעם שוואַרצען טוידט? דארף מען דען נאָך בע-סערע בעווייזע? אי וואָס, די אידען אליין שטאַרבן דאָך אויך דערפון און עס איז דאָך אונמעגליך, אז זיי זאָלען זיך אליין פּערגיפטען? דאָס איז א טענה פאר דער באָבען. אין צייטען פון ווילדער אויפּרעגונג הערט מען זיך ניט צו און מען קען זיך ניט צוהערען צו שכל'דיגע טענות.

מען מוז צוגעבען, אז די קריסטען האָבען געזוכט צו בע-רוהיגען זייער געוויסען; זיי האָבען געזוכט צו געפינען בע-ווייזע, אז די אידען זיינען ווירקליך די פּערגיפטער, די פער-אורזאכער פון דעם שוואַרצען טוידט און זיי האָבען די בע-ווייזע געקראָגען. און געקראָגען האָבען זיי די דאָזיגע „בע-ווייזע“ דורך אזעלכע מיטלען, וואָס מאַכען אונז היינט אויפ-שוידערען, וואָס מאַכען. אז דאָס בלוט זאָל פּערגליווערט ווע-רען אין די אָדערען, אָבער דאן, אין דעם שרעקליכען מיטעל-אַלטער, זיינען אזעלכע מינים בעווייזע בעטראכט געוואָרען פאר געזעצליך. די בעווייזע זיינען ארויסגעצוואונגען געוואָ-רען פון די אונגליקליכע קרבנות דורך די שוידערליכסטע יסורים, דורך אונזעהערטע און בעסטיאלישע מאַטערניסען, אָבער יענע מענשע האָבען אין דעם קיין עולה ניט געזעהן. פאר זיי זיינען די דאָזיגע מאַטערניסען געווען א געווענהליכער מיטעל, וואָס איז געברויכט געוואָרען ארויסצוקריגען די נוי-טיגע בעווייזע אין אירגענד וועלכען פּראָצעס און בעשולדי-גונג, אפילו ווען עס האָט זיך געהאַנדעלט געגען קריסטען. דאָס

איז דאמאָלס געווען אזא מין געריכטליכער פראָצעדור, וואָס איז פון אלעמען אנערקענט געוואָרען.

און די דאָזיגע יסורים און מאַטערניסען האָט מען גענו-
מען געברויכען געגען די בעשולדיגטע אידען. מען האָט זיי
אזוי לאַנג און אזוי שרעקליך געמאַטערט ביז די אונגליקליכע
געפייניגטע האָבען אלץ מודה געווען, האָבען געזאָגט און האָ-
בען געשוואָרען אויף אלץ וואָס מען האָט פון זיי געפאָדערט.
זיי האָבען בעשולדיגט זייער גאָט, זייער רעליגיאָן, זייערע על-
טערען, זייערע קינדער, אבי פטור צו ווערען פון די יסורים,
אבי וואָס ניכער צו בעפרייט ווערען פון די מאַטערניסען דורך
דעם ערלייזענדען טוירט. זיי האָבען געזוכט דעם טוירט, זיי
האָבען אין איהם געזעהן זייער ערלייזונג און זייער האָפנונג.
א מענש קען ליידען דעם טוירט פאר זיינע אידעאלען, פאר
זיין אמת, דאָס האָבען די הונדערט-טויזענדע אירישע קדושים
בעוויזען; א מענש קען אָבער ניט ליידען יסורים און מאַטער-
ניסען אָהן אן אויפהער צוליעב זיינע איבערצייגונגען, און נאָך
אזעלכע מאַטערניסען ווי מען האָט דאמאָלס געברויכט. דאָס
האָבען אפילו די אידען ניט געקענט.

קוים האָט מען די נויטיגע „בעווייזע“ געקראָגען, האָבען
זיך אָנגעפאנגען די אויסשלאַכטונגען פון די אידען. די דאָ-
זיגע ארבייט איז געפיהרט געוואָרען סיסטעמאַטיש און גרינד-
ליך. די צאָהל פון די אירישע קרבנות, וואָס זיינען פער-
ברענג און אויסגעשאַכטען געוואָרען, איז אונגעווער. די,
וואָס זיינען געבליבען פון שוואַרצען טוירט, האָט דער פיער
און שווערד פערניכטעט. אומזיסט האָט דער פאפסט קלע-
מענט דער זעקסטער גענומען די אידען אונטער זיין שוטץ;
אומזיסט האָט ער אָפעלירט צו דער קריסטליכער וועלט און
אומזיסט האָט ער אָנגעגעבען אלערליי ארגומענטען צו בעוויי-
זען די אונשולד פון די אידען. דאָס האָט ניט געהאָלפען;
ארגומענטען העלפען איבערהויפט ניט אין אזעלכע צייטען.
דער טייוועל האָט געבוירען א קינד, וועלכען דער טאַטע אליין
האָט מעהר ניט געקענט קאָנטראָלירען. דעם פאפסט'ס ארויס-
טריט האָט אבער דאָך געהאַט א געוויסע ווירקונג אויף דער

טריסטליכער בעפעלקערונג פון דרום־פראנקרייך* און שפא-
ניען. דארטען זיינען די רדיפות און די פערפאלגונגען ווייט
ניט געווען אזוי שרעקליך ווי אין דער „הייליגער רוימישער
אימפעריע“, וועלכע האָט אין זיך איינגעשלאָסען גאנץ מעריב-
איראָפּא.

די לאַגע פון די אידען אין דרום־פראנקרייך און אין
שפּאַניען איז געווען עטוואָס בעסער ווי אין די אַנדערע איי-
ראָפּעאישע לענדער. זי איז ניט געווען אזוי האָפּנונגסלאָז,
אַבער זי איז געווען שלעכט גענוג. דער אידישער לעבען איז
אויך דארטען ניט געווען זיכער און זיי האָבען אויך דארטען
געהאַט אויסצושטעהן אלערליי בעגרענצונגען און בעלידיגונ-
גען. דאָס האָט געפיהרט דערצו, וואָס מאַנכע פון די שוואַכע-
רע אין גייסט, וועלכע האָבען מעהר ניט געקענט אריבערטראַ-
גען די צרות, האָבען פּערלאָזען זייער פּאַלק און זיין גלויבען
און זיינען אריבערגעגאַנגען צום שונא. דאָס זיינען על פי רוב
געווען מענשען, וואָס האָבען געקראָגען אַ וויסענשאַפּטליכע
און פּילאָזאָפּישע ערציהונג און האָבען וועניג געהאַלטען פון
אירגענד וועלכער רעליגיאָן. זיי האָבען ניט געהאַט פאר וואָס
צו קעמפּען און צוליעב וואָס צו ליידען און האָבען געזוכט
פּטור צו ווערען פון זייערע צרות דורך דעם טובל'ען זיך אין די
„הייליגע וואַסער“. זיי האָבען אָנגענומען די נייע רעליגיאָן
ניט אויס איבערצייגונג, נאָר צוליעב פּערזענליכע נוצען און
צוועקען.

דער וויכטיגסטער צווישען די דאָזיגע משומדים־פּער-
רעטהער, וועלכע זיינען שפּעטער אויך געוואָרען מוסרים און
ביטערע שונאים פון זייער פּאַלק, איז געווען אב נר פון
ב ו ר ג א ס. דער דאָזיגער אב נר איז געווען אַ בעדייטענ-
דער תלמודיסט און פּילאָזאָף. ר' משה נר ב ו נ י זאָגט ווער-
גען איהם, אז ער איז געווען א „חכם מהמיוחדים שבדרור“,

* דער פּאַסט איז דאן געווען אין „גלות“, און האָט זיך אויפגע-
האַלטען אין א ו ו י נ א ג, דרום־פראנקרייך. זיין איינפלוס איז דאָרט
דארטען און אין שפּאַניען געווען שטאַרקער ווי אין די אַנדערע אייראָפּע-
אישע לענדער.

איינער פון די גרעסטע געלעהרטע פון זייט צייט. נאָך זיין טויפען זיך האָט ער געביטען זיין נאָמען אויף אַל פאָנאָ און ער איז בעקאנט אלס אלפאָנואָ פון בורגאס אָדער אלפאָנואָ פון וואַלדאָלד, אין לעצטען פלאץ איז ער געוואָרן רען דער הויפט־פריעסטער פון דער דאָרטיגער קירכע.

די ערשטע צייט האָט ער זיך אַ פנים געשעהמט מיט זיין טהאַט און ער האָט זיך געזוכט צו פערענטפערען. ער האָט אָנגעשריבען אַ פאמפלעט אונטער דעם נאָמען „אגרת הגזרה“, דער בריעה וועגען דעם אונפערמיידליכען. אין דעם דאָזיגען פאמפלעט זוכט ער צו בעווייזען, אז ער איז אייגענטליך ניט שולדיג אין זיין טהאַט. מענשען זיינען ניט פריי, זיי האָבען ניט קיין פרייען ווילען, אַלץ איז פון פאָראויס בעשטימט און איינגעאָרדענט, אַלץ איז על פי גזרה. מענשליכע טהאַטען זיינען ניט אבהענגיג פון איהם, זיי זיינען אורזאכען פון פאָלגען, רינגעלעך אין אַ לאַנגע קייט. ער האָט אויף זיי קיין דעה ניט, ער קען זיי ניט קאָנטראָלירען, און ער דארף דאָרום ניט געדאַלטען ווערען פעראַנטוואָרטליך פאר זיי. אומזיסט איז דער מענשליכער שטרעבען, ווארים „זיי זיינען ווי פיש אין אַ שלעכטע נעץ און ווי פויגעלאַך אין אַ פאסטקע“. דער מענש קען ניט ענטרינען פון זיין מזל.

עס פערשטעהט זיך, אז די דאָזיגע זאָנדערבארע פער־טהיידיונג פון דעם משומד האָט געקענט ארויסרופען בלוין שפאָט און פעראַכטונג צווישען זיינע פריהערדיגע חברים און גלויבענס־גענאָסען. זיי האָבען זיך ניט געשעהמט איהם צו זאָנען, וואָס זיי דענקען וועגען איהם און זיין טהאַט, אז ער האָט צוליעב אַ בעסערען מאָהלצייט פערראטהען זיין פאָלק. דאָס האָט איהם נאָך מעהר אויפגערייצט און ער האָט אָנגעדאַנגען ארויסצוטערעטען אלס אָפענער בעשולדיגער און מוסר פון אידען און אידעשקייט.

ר' משה נרבוני איז געווען דער איינציגער, וואָס האָט געפונען פאר נויטיג צו בעקעמפפּען אַבנר'ס לעהרען פון דער־טערמיניזם, ריכטיגער, פאטאָליזם, אויפ'ן טעאָרעטישען באַדען. ער האָט אָנגעשריבען אַ פאמפלעט אונטער דעם נאָמען

„מאמר בכחירה“, אן אָבהאַנדלונג וועגען דעם פרייען ווילען.
צ'לע פאסירונגען, טענה'עט ער, זיינען טאקע פאָלגען פון אור-
זאכען, אָבער זיי, די פאָלגען, זיינען ניט שטענדיג אונפער-
מיידליכע. ווען א געגענשטאַנד ברענט איז אין דעם שולדיג
א פייער; דער פייער איז די סבה פון ברענען. אָבער דער גע-
גענשטאַנד מוז ניט ברענען, ווען מען לייגט איהם ניט אריין
אין פייער אָדער ווען מען צינדט איהם ניט אָן. דער מענש-
ליכער ווילען גופא איז איינע פון די אורזאכען, וואָס רופען
ארויס פאָלגען.

א חוץ דעם „מאמר בכחירה“ האָט ר' משה נרבוני
אַנגעשריבען א פירוש אויף דעם „מורה נבוכים“ און פיעלע אנ-
דערע ספרים. אין זיין פילאָזאָפיע איז נרבוני א קאַנזעקווענד
מ'ער אריסטאָטעליאנער, ווי דער אריסטאָטעליאניזם איז
אויסגעטייטשט געוואָרען פון אבן-עזרא.

דער וויכטיגסטער און בעדייטענדסטער פון אלע אידישע
פילאָזאָפיען אין דרום-פראנקרייך, איינער פון די גרעסטע וואָס
דאָס אידישע פאָלק האָט פון זיך ארויסגעגעבען אין מיטעל-
אַלטער, איז ר' לוי בן גרשון אָדער גערסאנידעס (דער
רלב"ג).

X.

רבי לוי בן גרשון (דער רלב"ג). זיינע וויסענשאפטליכע, מאטהעמאטישע און אסטראנאמישע ספרים. זיינע פירושים אויף דער ביבעל. זיין פילאזאפישער ספר „מלחמות ה'". זיין בעציהונג צו די פריהערדיגע פילאזאפיען און זיין אונערשראקענהייט. זיין מיינונג וועגען אונשטערבליכקייט. זיין מיינונג וועגען גאט'ס וויסען און דעם מענשליכען פרייען ווילען. וואס מיינט השגחה? איז די וועלט א בעשאפענע אָדער אן אייביגע? איז זי בעשאפען פון גאר נישט אָדער פון אַ עטוואָס?

רבי לוי בן גרשון (דער רלב"ג), אויף בע-
קאנט אלס לעאָדע באַגנאלס און מאַגיסטער
לעאָהעבריאָוס, איז געבאָרען געוואָרען אין
באַגנאלס אין יאָהר 1288 און איז געשטארבען
אין יאָהר 1344.

ער האָט אָפגעשטאמט פון אן אנגעזעהענע און לומדישע
פאמיליע, זיין זיידע פון זיין מוטער'ס צד איז געווען דער
רמב"ן, און ער האָט גאָך אין זיינע יונגע יאָהרען געקראָ-
גען א גרינדליכע אידיש-תלמודישע ערציהונג. ער איז געווען
איינער פון די בעקאנטעסטע תלמודיסטען פון דרום-פראַנק-
רייך אין זיין צייט. זיינער א אינגערער צייט-גענאָסע, ר'
יצחק דע לאַטעס, שרייבט וועגען איהם: „אונזער
גרויסער „נשיא“, ר' לוי בן גרשון, איז געווען דער מחבר פון
פיעל וויכטיגע ספרים. ער האָט געשריעבען פירושים איבער
דעם תנ"ך און דעם תלמוד. אין אלע צווייגען פון דער וויסענ-
שאַפט, איבערהויפט אין לאַגיק, פיזיק, פילאָזאָפיע, מאַטהע-

מאטיס און מעדיצין האט ער צו זיך קיין גלייכען ניט" (שערי ציון).

צוזאמען מיט זיין אידישער בילדונג האט ער אויך אָנ-געפאנגען צו שטודירען דיא וויסענשאפטען און די פילאָזאָפֿיע, ווען ער איז נאָך געווען גאנץ יונג, ניט קימערענדיג זיך וועגען דעם פערבאט פון רשב"א, וועלכער האט ארויפגעלעגט אַ חרם אויף אלע וואָס וועלען לערנען פילאָזאָפֿיע איידער זיי ווערען פינף און צוואנציג יאָהר אלט. צו דרייסיג יאָהר האט ער שוין אנגעפאנגען שרייבען זיין בעריהמטען ספר „מלחמות ה'" (די קריגע פון גאט), וואו ער צייגט ארויס ניט בלויז א טי-פען און גרינדליכען קענען פון דער פילאָזאָפֿיע, נאָר אויך א ברייטע און אן אלזייטיגע בעקאנטשאפט מיט די וויסענשאפט-טען פון יענער צייט.

כאָמט ער איז געווען א גרויסער תלמודיסט, האט ער זיך פון דעסמוועגען ניט אָפגעגעבען מיט רבנות. זיין חיונה האט ער געצויגען פון דער מעדיצינישער פראפעסיע. עס ווערט בעהויפטעט, אז ער איז געווען דער דאָקטאָר פון דעם פאפסט קלעמענט דעם זעקסטען, וועלכער איז געווען א גרויסער פערעהרער פון דעם אידישען געלעהרטען. דער פאפסט האט זאָגאר געלאָזען איבערזעצען אין לאטייניש א טהייל פון דעם רל"ב "ג'ס ווערק איבער אסטראָנאָמיע. יענעם טהייל וואו ער בעשרייבט זיין ערפינדונג פון אן אינ-טרומענט צו מאַכען אסטראָנאָמישע חשבונות.

דער רל"ב "ג איז דער מחבר פון פיעלע וויכטיגע כפרים איבער פערשיעדענע געגענשאפטענדע. ער האט געשרי-בען פרושים אויפ'ן „חומש", אויף די „נביאים ראשונים" און די „כתובים". זיינע ערקלעהרונגען אויף דער ביבעל טראָגען גאנץ אָפט אַ פילאָזאָפֿישען כאראקטער; ער זוכט אריינצו-בריינגען זיינע פילאָזאָפֿישע מיינונגען אין דעם טעקסט פון דער ביבעל, און ווען עס איז איהם נויטהיג טייטשט ער אויס דעם טעקסט אויף אן אללעגארישען שטייגער. ער געהט אָבער ניט אזוי ווייט וויא דיא אנדערע אללעגאריסטען פון זיין צייט : ער האַלט זיך שטריינג אן פראסטען פשט, וואו עס

האַנדעלט זיך וועגען די מצוות אָדער וועגען ערצעהלונגען פון היסטאָרישע פּאַסירונגען.

פון זיינע תלמודישע שריפטען דערמאָנט ער א פירוש אויף דער מסכת „ברכות“, וועלכע איז אָבער פּערפאלען געוואָרען. ער האָט אויך געשריעבען איבער די „ררייצעהן מדות“ (מעטהאָדען) פון ר' ישמעאל און ערקלעהרונגען אויף מאַנכע „אנהות“ פון דעם תלמוד.

א חוץ זיינע ספרים איבער אידישע ענינים האָט ער אַנ-געשריבען (1) אן אבהאנדלונג איבער לאַגיק, ספר ההקש הישר; (2) אן אבהאנדלונג איבער אלגעברא (מעשה חושב); (3) א אבהאנדלונג איבער געאָמעטריע; (4) אן אבהאנדלונג איבער אסטראלאָגיע אין (5) אן אבהאנדלונג איבער אסטרא-נאָמיע, וועלכע איז לכתחלה געווען א טהייל פון זיין ספר „מלחמות ה' איבער פּילאָזאָפיע.

אַלע זיינע ספרים, סאי איבער דער ביבעל און סאי ווע-גען די וויסענשאפטען און פּילאָזאָפיע, האָט ער געשריעבען איז העברעאיש, כאַטש ער האָט, ווי עס ווייזט אויס, אויך געקענט אראַביש און לאַטייניש. זיין שפראַך איז קלאַהר און פשוט אָהן שום מליצות. אין דער הקדמה פון זיין ספר „מלחמות ה' רעדט ער וועגען דעם, ווי עס איז נויטהיג פאר א שרייבער צו זיין סיסטעמאַטיש און צו אויסהיטען זיך פון מליצות: „עס איז קלאַהר, אז דער שרייבער שרייבט ניט פאר זיך, נור צו בעלעהרען אנדערע. און דערפאר דארף ער זיך אנשטרענגען צו סיסטעמאַטיזירען זיינע געדאַנקען אויף אזא אופן, אז זיי זאָלען זיין פערשטענדליך פאר דעם לעזער... דער-פאר דארף ער אָנפאַנגען פון די לייכטערע און אריבערגעהן צו דיא שווערערע... די שרייבער וואָס טהוען ניט אזוי, וואָס מאַ-כען זייערע געדאַנקען אונפערשטענדליך ענטוועדער צוליעב זייער שלעכטער סיסטעם אָדער דורך זייער שווערער שפראַך, דערנרייכען ניט דעם ציעל, וואָס יעדער שרייבער שמעלט זיך. ניט בלויז העלפען זיי ניט דעם לעזער, נאָר זיי צוטומלען איהם נאָך מעהר... מאַנכעס מאַל טהוען עס די דאָזיגע מחברים מיט אַ כיוון. ווען זיי זיינען זיך משער, אז זייער שרייבעריי

האָט פעהלערען און איז שוואך, געברויכען זיי שווערע ווער-טער אדער שעהנע אויסדריקע. כדי איינצושרעקען דעם לעזער און דערמיט צו פערדעקען זייערע פעהלערען און זייער שוואכ-קייט... דאָס איז די סבה, וואָס מיר בענוטצען זיך ניט מיט שעהנע מליצות און מיט אַ שווערען לשון" (*).

די קורצקייט און די פשוט'קייט פון דער שפראך מאַכט אָבער דעם „מלחמות ה" בשום אופן ניט פאר אנגענאהמע אָדער אפילו פאר לייכטע לעזע-שטאף. פון אלע העברעאישע ביכער איבער פילאָזאָפיע, וואָס זיינען געשריעבען געוואָרען אין מיטעל-אלטער, איז דער „מלחמות ה" דער שווערסטער. אין דעם איז שולדיג זיין מעטהאָדע. דער ר ל ב " ג שרייבט אויף דעם זעלבען שטייגער ווי די אלע פראפעסאָרען פון פילאָ-זאפיע (סכאלאָסטיקער) אין מיטעל-אלטער האָבען געשרי-בען: ער לאָזט זיך אריין אין האאר-שפאלטענדע לאַגישע פיערווערק, וואָס פערטונקלען גאנץ אָפט דעם ענין אַנשטאדט איהם קלעהרער צו מאַכען.

ער איז אַ שטריינגער לאַגיקער און א קאלטער מאַטהע-מאָטיקער. ער האָט ליעב צו בעהאַנדלען א פראגע פון אלערליי מעגליכע זייטען און ווינקלען, ניט אויסלאָזענדיג קיין איינ-צעלהייט, קיין קנייטש. ער בריינגט די אלע מיינונגען, וואָס געפינען זיך איבער א בעשטימטע פראגע, די אלע „דאפירס" און די אלע „דאגעגענס", אַנאַליזירט און צוגליעדערט זיי דאן מיט אַ שטריינגער לאַגיק, צייגט ארויס זייערע שוואכקייטען

(* „כי המחבר הלא מבואר שלא יחבר לעצמו, אבל להשפיע לזולתו. ולזה ראוי לו שישים השתדלותו לסדר דבריו בדרך יגיע בה המעיין אל תכלית הכונה בספר ההוא, ומפני זה יחויב לו שיתחיל הלמוד בקל... אבל המחברים אשר לא ינהגו כמו זה המנהג אלא שהם מוסיפים העלם והסתור בדבריהם מצד סדורם או עומק לשונם... הם מפסידים הכונה אשר בעבורה יחבר כל מהבה, כי הם לא די שלא יועילו למעיין, אלא שיוסיפו על מכובתו מבוכה... ואולם לפעמים יהיה זה לתחבולה מן המחבר: וזה כי בשערו בטום מאמרו או בחולשתם, יתקן להם לשונות עמוקים וצחים ויחבר להם עוד ענינים יבהילו המעיין הבהלה הזקה, עד שישתיר זה ממנו מה שבמאמרים ההם מן המום או מן החולשה... ולזאת הסבה לא השתמשנו בו במליצות נאות ובלשונות עמוקים".

און וויא זיי זיינען זיך איינע די אנדערע סותר, און קומט דאן ארויס מיט זיין מיינונג. גאנץ אָפּט שוידעט זיך זיין אייגענע מיינונג אונטער פון דער מיינונג, וועלכע ער בעקעמפּט בלויז אין אז ערעלע, קוים בעמערקבאַרע רייד-לאַגישע שאַטירונג. וועלכע אפילו דער אויפמערקאזמער לעזער קען קוים כאַפּען. על פי רוב זוכט ער צו צופיהרען די אלע בעווייזע, פאר די „דאפירס“ און פאר די „דאגענענס“, צו אַ לאַגישע פאַרמולע, צו אַ סיללאַגיום, אָדער צו אַ מאַטעמאַטישע אַקסיאָמע. דער גאנצער געבוי ווייזט דאן אויס, ווי אַן ענטפער אויף אַ גע-אמעטרישע פראבלעם, און איהם קומט אָפּט אויס צו ווידער-האַלען זיינע הנחות און די פועל-יוצא'ס, וואס דאס פערמא-טערט אויך דעם לעזער. ווען איהר נעהמט נאָך דערצו אין אנבעטראכט, אז דער ר ל ב"ג, פונקט ווי אלע מעטאפיזיקער, בעהאַנדעלט בע ג ר י ע פ ע אזוי ווי זיי וואָלטען געווען ווירקליכקייטען. לאַגישע פאַרמולעך, ווי זיי וואָלטען געווען פאקטישע טהאַטזאכען, פאנגט אייך אָן צו פערדריסען, וואָס אזוי פיעל שאַרפזין, אזוי פיעל חריפות, איז פערווענדט גע-וואָרען אויף זאכען, וואָס האָבען סוף כל סוף קיין ממשות ניט. דער ר ל ב"ג איז דער אונערשראָקענסטער פון אלע איד-דעשע מיטעל-אַלגעריכע פילאָזאָפּען. ער בעהאַנדעלט די פראַגען, וועלכע אינטערעסירען איהם ניט ווי אַ טעאַלאָגי, נאָר ווי אַ פילאָזאָף. דאָס מיינט בשום אופן ניט, אז דער רלכ"ג ערלויבט זיך צו האָבען אנדערע מיינונגען ווי די תורה, אָדער אז ער איז ניט פרום גענוג. ער איז אָבער אזוי טיעף איבער-צייגט אין דער אונפעהלבאַרקייט פון דעם מענשליכען שכל, אין דעם אבסאָלוטען אמת פון די לאַגישע פאַרמולעך, אז ער איז זיכער, דאָס קיין אנדער אמת ווי דער אמת פון שכל איז ניטאָ, און אז די תורה, וועלכע איז אויך אמת, קען ניט זיין להיפוך פון דעם אמת פון שכל. „און דערפון איז קלאַהר, אז אויב דער פילאָזאָפּישער געדאַנק וועט אונז ברענגען אין די דאָזיגע ענינים צו מיינונגען, וואָס ווייזען אויס אנדערש ווי דער פראַסטער פשט פון דער תורה, וועלען מיר זיך צוליעב דעם ניט צוריקהאַלטען פון צו זאָגען דעם אמת. דאָס הייסט

ניט זיין געגען דער תורה, ווייל די תורה צווינגט אונז ניט צו גלויבען איז ליגענס; פערקעהרט. זי פערפערטיגט אונז מיט אלע מעגליכקייטען צו בעגרייפען דעם אמת... און דעריבער זיינען מיר זיך נוהג פריהער פאר אלץ צו בעהאנדלען די דאָר זיגע חקירות פון א ריין פילאָזאָפישען קוס. און דערנאָך ווערט אונז קלאָר, אז דאָס, צו וואָס מיר זיינען געקומען דורך דעם שכל, דורך דעם „עיון“, וועגען די דאָזיגע ענינים איז טאָקע אויך די מיינונג פון דער תורה.“*) דער רלב"ג געהט ווייטער ווי דער רמב"ם; ער זוכט ניט „אויסצוטייטשען“ די תורה, אז זי זאָל זיך צופאַסען צו די פאָרשונגען פון מעגשליכען פער- שטאַנד. ער לאָזט דעם שכל פריי און אונגעשטערט טהאָן זיין ארכייט, אָהן אירגענדר וועלכע ריקזיכטען וועגען דער תורה. ער געפינט אָבער, אז די רעזולטאַטען פון זיין פאָרשונג זיי- גען מסכים מיט די מיינונגען פון דער תורה...

דער רלב"ג איז ביי זיך א תקיף און איז זיכער אין זיינע אייגענע כוחות. איהם קימערט ניט, וואָס געגען איהם ווע- לען ארויסטרעטען מענשען, „וואָס האָבען זייערע מיינונגען געקראָגען בירושה פון אנדערע. מיט די מענשען פון דער דאָר זיגער כתה האָבען ניט מיר וואָס צו רייעדן. פאר זיי איז גענוג דער גלויבען און זיי ווילען ניט וויסען.“ איהם קימערט אויך ניט, וואָס מאַכען פון די איינגעשראָקענע פילאָזאָפיען וועלען עס בעטראַכטען פאר א חוצפה פון זיין זייט, וואָס ער געהמט זיך אונטער צו פערענטפערען אזא פראַגע ווי די וועלט- שעפפונג. זיי, די לעצטע, מיינען, אז מיט דעם שכל קען מען די דאָזיגע פראַגע ניט פערענטפערען, כפרט ווען אפילו דער

*) „ולזה הוא מבואר שאם היה דרך העיון מביא אותנו כאלו הענינים אל זולת מה שיראה ממשוטי התורה, לא היינו נמנעם מלפני התורה להניד בהם האמת, כי אין זה חולק על התורה לפי האמת, כי אין נמוס יכריח אותנו להאמין הדברים הכוזבים, אבל היא מיישרת אותנו בתלית מה שאפשר להשגת האמת... ולזה היה מנהגנו כאלו הדרושים לחקור בהם חקירה שלמה, תחילה מצד העיון, ואחר כך נתבאר לנו שמה שהביאנו אליו העיון בדבר דבר מאלו הדרושים הוא דעת תורתנו.“

רמב"ם האָט איהר ערקלעהרט פאר א פראגע, וואָס שטעהט אויסערהאַלב די גרענצען פון דעם מענשליכען שכל. פאר זיי איז דאָס גופא שוין א געניגענדער בעוויון. אז מען קען די דאָ- זיגע פראגע איבערהויפט ניט לייזען, וואָרים אויב די לייזונג פון דער פראגע וואָלט געווען מעגליך, וואָלטען עס דאָך די קדמונים ניט אויפגעגעבען. „דאס“ זאגט דער רלב"ג. „איז א שוואכע טענה. דערפון וואָס די „פריהערדיגע“ האָבען ניט געוואוסט, איז נאָך ניט געדרונגען, אז די שפעטערע קענען עס אויך ניט וויסען. די צייט און דער פראָגרעס העלפען ארויס- צוברענגען דעם אמת. אויב קיינער וואלט ניט געקענט ווי- סען מעהר ווי דאס וואס ער האָט געלערענט פון די פריהערדי- גע. וואלט איבערהויפט ניט מעגליך געווען קיין חכמה“.

דער רלב"ג ווערט בעטראכט אלס דער טיעפסטער און קאָנזעקווענטעסטער ארימאָטעליאנער צווישען אידען. ער איז אָבער ווייט פון צו זיין א בלינדער חסיד פון אריסטאָטעלסען. ער איז א פאָלשטענדיג זעלבסטשטענדיגער דענקער און ער ערלויבט זיך צו האָבען זיינע אייגענע מיינונגען. ער טרעט ארויס געגען א ר י ס ט אָ ט ע ל ס ען מיט דער זעלבער שטאַרקייט און זעלבסטצוטרויען ווי געגען דעם רמב"ם.

דער „מלחמות ה'“ איז ניט קיין פאלשטענדיגע אבהאנד- לונג איבער פילאָזאָפיע. ער שטעלט מיט זיך ניט פאַר א גאַנצע פילאָזאָפישע סיסטעם, ווי דאָס איז, צום ביישפיעל, דער „מורה נבוכים“. אזעלכע פילאָזאָפישע אָבהאַנדלונגען זיינען אין דעם רלב"ג'ס צייטען שוין געווען מעהרערע אין העברעאיש. דער רלב"ג בעשעפטיגט זיך דארום נאָר מיט אזעלכע פילאָזאָפישע פראַבלעמען, וואו ער האָט צו זאָגען עט- וואָס נייעס. ער בעהאַנדעלט די יעניגע פראגען, וועלכע דער רמב"ם האָט אין זיין „מורה נבוכים“ ענטוועדער וועניג בע- ריהרט אָדער ער האָט זיי פערענטפערט אויף אזא אופן, וואָס איז געגען זיינע, דעם רלב"ג'ס, אנויכטען.

איינע פון די דאָזיגע פראגען איז די פראגע וועגען „השארית הנפש“ (אונשטערבליכקייט). דער ערשטער קאפיטעל פון „מלחמות ה'“ בעהאַנדעלט די דאָזיגע פראגע.

א ר י ס ט א ט ע ל ס א ל י ו ין ה אָט ז יך נ יט ג ע נ ו ג ק ל אָר
 אויסגעשפראַכען וועגען דעם „מהות“ פון דעם מענשליכען
 שכל*) אוו וועגען זיין אונשטערבליכקייט. פון איין פלאץ
 קען מען ארויסדרינגען, אז דער שכל איז נישט מעהר ווי אן איי-
 גענשאפט פון קערפער און שטעהט אין דער זעלבער בעציהונג
 צום קערפער ווי די פאָרמע פון א זאך צו איהר מאַטעריע,
 ווי די „צורה“ צום „חומר“. פון א זעלבסטשטענדיגער עק-
 זיסטענץ פון שכל אויסערהאַלב דעם קערפער קען גאָר קיין
 רייד נישט זיין, אזוי ווי עס קען נישט זיין די פאָרמע פון א
 זאך אהו דער זאך. מיט דעם טויט פון קערפער ווערט נאָ-
 טירליך אויך דער שכל פערשוואַנדען. דאָס איז אייגענטליך
 א ריין מאַטעריאַליסטישער בעגריעף פון שכל. אין א צוויי-
 טען פלאַץ מאַכט אריסטאָטעלס א חלוק צווישען דעם מאַ-
 טעריעלען אדער דעם פאסיווען שכל, וואס עקזיסטירט בלויז
 אין מעגליכער עקזיסטענץ און דעם שכל וואס איז ארויס פון
 מעגליכען און ווירקליכען צושטאַנד, דער „טהעטיגער שכל“,
 וועלכער איז אונשטערבליך.

די מפורשים פון אריסטאָטעלסען האָבען געזוכט צו פער-
 ענטפערען די דאָזיגע סתירה, יעדער אויף זיין אופן. דער
 רלכ"ג ברענגט די מיינונגען פון א ל כ ס נ ד ר, ט ה ע י
 מ י ס ט י א ו ס א ון א ב נ - ר א ש ד. לויט א ל כ ס נ ד ר

(*) אונטער דעם וואָרט „שכל“ ווערט ביי די מיטעלאַטערליכע פיר-
 לאַזאָפּען פון די פערשיעדענע שוהלען פערשטאנען די ספעציעל מענש-
 ליכע פעהינקייט זיך צו בילדען א ל ג ע מ י נ ע אידעען, אוניווער-
 זאלס, אויף דעם סטן פון די איינצעלנע איינדריקע וואָס ער קריענט
 דורך זייע חושים. די דאָזיגע פעהינקייט, וואָס שייט אונטער דעם
 מענשען פון די אנדערע חיות, איז עס, לויט זיי, די מענשליכע נשמה,
 אזוי אז דער וואָרט „שכל“ האָט דאָ די זעלבע בעדייטונג וואָס דאָס
 וואָרט נשמה.

נאָט איז ריינער שכל און דער נאנצער אוניווערזום איז נאט"ס א
 שכל'דיגער נעדאנק. די הימלישע קערפערס זיינען לעבעדיגע וועזענס
 און יעדער פון זיי האָט א „שכל“, וואס איז אויף איהם ממונה. אונזער
 וועלט, די וועלט פון אונטער דער לבנה, די וועלט פון די פיער עלעמענטען,
 האָט אויך אזא שכל, וועלכער הייסט „שכל הפועל“.

איז דער שכל ניט מעהר ווי אן אייגענשאפט פון דעם לעבעדי-
גען מענשליכען קערפער. די אייגענשאפט ווערט ארויסגערו-
פען אין ווירקליכקייט דורך דער ווירקונג פון דעם וועלט-שכל,
פון גאט אליין, וועלכער ווירקט אָבער בלוז, ווען דער מענש
לעבט, ווען דער מענש בעזיצט די כלים, די חושים, צו בעגריי-
פען זאכען. מיט דעם טוידט ווערט דער מענשליכער שכל
פערשוואונדען, ווייל עס ווערען פערשוואונדען די חושים. קיין
אונשטערבליכקייט איז ניטא. לויט ט ה ע מ י ס ט י א ו ס
קומט אויס, אז דער שכל איז ניט בלוז אן אייגענשאפט פון
קערפער, נאָר אַ זעלבסטשטענדיגער „עטוואָס“ וואָס געפינט
זיך אין קערפער, וואָס איז, אמת, פערבונדען מיט דעם קער-
פער, אָבער וועלכער האָט אַ זעלבסטשטענדיגע עקזיסטענץ.
ער איז אייביג און אונשטערבליך. א ב ן - ר א ש ד, לויט
ווי דער ר ל ב"ג פערשטעהט איהם, מאַכט א מין פשרה צווי-
שען זיי. לויט איהם קומט אויס, אז די דאָזיגע פאָרבערייטונג
אָדער אייגענשאפט פון דעם קערפער איז דער „שכל-הפועל“
גופא (דער „שכל הפועל“ איז דער אלגעמיינער שכל פון לעצ-
טען „גלגל“, פון „דער וועלט אונטער די לבנה“), וועלכער בע-
העפטענדיג זיך מיט'ן גוף, רופט ארויס די דאָזיגע אייגענ-
שאפט פון מעגליכקייט אין ווירקליכקייט (*). דער מענשלי-
כער שכל איז א טהייל פון דעם אלגעמיינעם „שכל הפועל“.
נאָכ'ן טוידט ווערט דער מענשליכער שכל, אויב ער איז ענט-
וויקעלט, פעראייניגט מיט'ן שכל הפועל, און בלייבט אונ-
שטערבליך, אָבער קיין אינדיווידועלע אונשטערבליכקייט איז
ניטאָ.

דער רלב"ג צוגליעדערט די דאָזיגע מיינונגען, די אלע
„דאפירס“ און „ראגענעס“, ווייזט ארויס זייערע שוואכקיי-
טען און סתירות, און קומט צום שלום, אז קיינע פון זיי קען
ניט אויסהאַלטען קיין גרינדליכע קריטיק. ער זאָגט דאָן ארויס
זיין אייגענע מיינונג:

דער שכל וואס איז געבאָרען מיט דעם מענשען איז

(* „הוא יחשוב שזאת החכמה הוא השכל הפועל בעצמו, אלא שמצד
דבקותו בנו הוא הכנה וימצא לו כוח על שישיכיל מה שבכחו“.

ניט מעהר ווי א פעהיגקייט אָדער אייגענשאפט פון דעם מענשליכען קערפער. די אור-מאַטעריע (חומר היולי), וואס איז דער מאַטעריעלער יסוד פון אלץ וואָס עקזיסטירט אונטער דער לבנה, האָט צווישען די איבריגע אויך די אייגענשאפט ארויסצוענטוויקלען פון זיך דעם שכל. מיר וועלען די דאָזי-גע אייגענשאפט פון דער מאַטעריע א נאָמען געבען דער „אור-שכל“ (שכל ההיולאני). זי, די דאָזיגע פעהיגקייט, גע-פינט זיך אין א צושטאַנד פון מעגליכקייט (אין כוח) און ווערט אונטער געוויסע אומשטענדען ארויסגערופען אָדער ארויסענטוויקעלט אין דער ווירקליכקייט (אין „פועל“). בלויז ווען די אור-מאַטעריע בעזיצט שוין לעבענס-קראפט (כוח החיוני) און פארשטעלונגס-קראפט (כוח המדמה), בלויז דאן קען זי זיך אויך ערווערבען די פעהיגקייט ארויסצוברענגען פון זיך דעם שכל. ווארום ווען ניט, וואָלט דאָך אלץ וואָס עס-זיסטירט און בעשטעהט פון מאַטעריע אויך געמוזט בעזיצען דעם שכל. מיר זיינען דאָרום געצוואונגען אָנצונעהמען, אז בלויז די מאַטעריע, וואָס האָט דערנרייכט א געוויסע מדרגה, אז בלויז זי איז פעהיג ארויסצוענטוויקלען פון זיך דעם שכל, וועלכער געפינט זיך ביי איהר אין דער מעגליכקייט.

דער „שכל ההיולאני“ אדער דער מאַטעריעלער שכל ווערט ארויסגערופען פון כוח אין פועל דורך דער ווירקונג פון דעם „שכל-הפועל“. ער, דער „שכל-הפועל“, איז די אורזאכע און די קראפט, וואָס רופט ארויס די בעוועגונג אין דעם אור-שכל פון דער אור-מאַטעריע, ווען זי, די לעצטע, געפינט זיך אין דעם נויטיגען צושטאַנד, ווי עס איז שוין אויבען בעמערקט גוואָרען.

דער „שכל ההיולאני“ איז איינער און דער זעלבער ביי אלע מענשען, ווייל, ווי מיר האָבען שוין געזעהן, איז ער דאָך ניט מעהר ווי אן אייגענשאפט אין דער אַלגעמיינער אור-מאַ-טעריע. דער „שכל-הפועל“ וויעדער, וואָס ווירקט אויף דעם שכל ההיולאני, איז אויך איינער און דער זעלבער פאר אלע מענשען, ווייל ער איז דאָך דער א ל ג ע מ י נ ע ר שכל פון דער ג א נ צ ע ר וועלט פון אונטער דער לבנה. דערפון

איז אָבער נאָך ניט געדרונגען, אז אלע מענשען דארפען האָבן בען די זעלבע און גלייכע שכל'ען. דאָס ווענדט זיך אָן דעם, אויף וויפיעל יעדער מענש בעזונדער זוכט צו בעפריעדיגען זיין פערלאנג נאָך וויסען און פאָרשען. וואס מעהר איינער לערענט און שטודירט, וואָס מעהר איינער פערטיעפט זיך אין אלערליי פראגען, אלץ מעהר ענטוויקעלט ער ארויס זיין שכל, אלץ א גרעסערען, אלץ א שטארקערען, אלץ אן אומפאסערנדע-רען שכל ער ווערט ער זיך. דער רל"ג רופט דא-רום אָן דעם מענשליכען אינדיווידועלען שכל, — „שכל הנקנה“, דער ערוואָרבענער שכל.

דער „שכל הנקנה“ איז אַלואָ ניט מעהר ווי דער סכום, דער סך-הכול, פון וויסען, וואָס דער מענש האָט זיך ערוואָר-בען אין פערלויף פון זיין לעבען. דאָס דאָזיגע וויסען, די דאָ-זיגע שכל'דיגע בעגריעפע, זיינען לויט דעם רל"ג ניט בלויז פארשטעלונגען. נאר ווירקליכקייטען. רוחניות'דיגע רעאליטע-טען, אויב מען קען זיך אזוי אויסדריקען, וועלכע קענען ניט ווערען פערשוואונדען מיט דעם מענשענ'ס טוידט. דער „שכל הנקנה“ איז א רעזולטאַט פון דער ווירקונג פון דעם „שכל הפועל“, וועלכער איז דורכאויס ווירקליכקייט, אונקער-פערליך און אונשטערבליך; ער, דער „שכל הנקנה“, מוז דא-רום אויך זיין אונקערפערליך און אונשטערבליך. ווען מען רעדט פון מענשליכער אונשטערבליכקייט, ווערט געמיינט די אונשטערבליכקייט פון דעם ערוואָרבענעם שכל. מען דארף אָבער וויסען, אז קיין נייע בעגריעפען, „מושכלות“, קען זיך דער „שכל הנקנה“ ניט ערווערבען נאָכ'ן טוידט, ווייל עס פעהלען איהם דערצו די כלים. דער „שכל ההיולאני“ שטארבט אָפּ מיט דעם מענשען.

די אלע שכל'דיגע בעגריעפע בלייבען לעבען נאָכ'ן טוידט ניט בלויז אלס איינצעלנע, יעדער בעזונדער, נאָר זיי בילדען מיט זיך עטוואָס גאַנצעס און האַרמאָנישעס אין צוזאַמענהאַנג איינער מיט דעם אנדערען. ביין לעבען, צוליעב די שטערונג-גען פון גוף, איז אונזער וויסען נויטווענדדיגערווייזע בע-גרענצט און ניט קלאָהר. מיר וויסען די זאכען מצד זייערע

פרטים און מיר קענען די אלע פרטים ניט פערבינדען אין איין גאנצעם; מיר זעהען און פערשטעהען איינצעלנע ערשיינונג-גען, איינער מעהר, דער אנדערער וועניגער, אָבער מיר זעהען ניט די גאַנצקייט, די איינהייט, פון די איינצעל-ערשיינונגען. ווען פון מענשען בלייבט נאָר ריינער שכל, דער „שכל הנקנה“. פערשווינדען די הינדערניסע מצד דער מאַטעריע, און ער קען זעהן די זאכען אין זייער גאַנצקייט. אין דעם בעשטעהט דער מענשליכער גליק פון השארת הנפש. אויף אזוי ווייט און נור אויף אזוי ווייט ווערט דער שכל הנקנה בעהעפט מיט דעם „שכל הפועל“ אבער ער ווערט ניט פערשוואונדען אין איהם.

דער „שכל הנקנה“ ווערט ניט פערשוואונדען נאָר'ן טויט אין דעם „שכל הפועל“ אלס אַ טייל פון איהם, ווי דאָס ווילען האַבען אנדערע פילאָזאָפּען. דער מענש קען אזא הויכע מדרגה ניט דערגרייכען. דערצו וואַלט נויטיג געווען, אז ער זאָל וויסען און בעגרייפן אַלץ וואָס עס איז דאָ צו וויסען און בעגרייפן, אַלץ וואָס דער „שכל-הפועל“ בעגרייפט, אַלץ וואָס עס געפינט זיך אין דער וועלט פון אונטער דער לבנה. ער וואַלט געמוזט וויסען און פערשטעהן אלע נאַטירליכע ערשיינונגען, די מיליאָנען גרויסע און קליינע ערשיינונגען, ניט נאָר אלס פרטים, נאָר אויך אין זייער צוזאַמענהאַנג איינער מיט דעם אנדערען. נאָר דאָן וואַלט ער געקענט ווערען איינס מיט דעם „שכל הפועל“. דערצו, אויב מען זאָל אָננעהמען, אז דער אינדיווידועלער שכל פּעראַייניגט זיך מיט דעם „שכל-הפועל“, מוז ער דאָך פּערלירען זיין אינדיווידואליטעט, און עס וואַלט דאָן ניט געקענט זיין קיין חילוק צווישען איין שכל און דעם אנדערען, עס וואַלט ניט געווען קיין חלוק צווישען דעם פּיעל - וויסענדיג און דעם אונוויסענדיג. עס וואַלט גע-מיינט, אז וויסען און אונוויסען איז איינס און דאָס זעלבע. עס וואַלט אויסגעקומען, אז דער „שכל-הפועל“, אין וועמען די אלע שכל'ען פּעראַייניגען זיך, איז אי וויסענדיג, אי אונווי-סענדיג אין איינער און דער זעלבער צייט.

דער „שכל הנקנה“ פיהרט, אַלזא, אַ זעלבסטשטענדיגע, אינדיווידועלע עקזיסטענץ. יעדער מענש, אין אנדערע ווער-

טער, האָט אַן אינדיווידועלען שכל אָדער נשמה און איז אינ-
דיווידועל אונשטערבליך. נאָטירליך, יעדער לויט זיין מדרגה
נאָך, יעדער לויט דעם סכום פון וויסען און נוטע מעשים וואָס
ער האָט זיך ערוואַרבען. יעדער האָט „עולם הבא“. כאָטש ניט
אַלע גלייך.

* * *

איידער דער רלכ"ג קומט צו דער פראגע פון
„ידיעה און בחירה“ בעהאנדעלט ער די פראגע
פון חלומות, וואהרזאנעריי און נבואה. נעלעהרטער
און פילאזאף וואס ער איז געווען. איז ער דאך בלויז א קינד
פון זיין צייט און האָט זיך ניט געקענט איז גאנצען בעפרייען
פון די גלויבענס, וואס מיר איז אונזער שטאַלץ רופען „אבער-
גלויבענס“, פון זיינע צייטגענאָסען. ער גלויבט אין דער
ווירקונג פון די הימלישע קערפערס אויף די פאסירונגען פון
אונזער וועלט, און אויב די אסטראלאגען טרעפען ניט שמענ-
דיג מיט זייערע פאראויסזאנונגען, איז עס „מחמת מיר זיינען
אזוי ווייט פון יענע הימלישע קערפערס סאָי איז דער טאָ-
טעריע און סאָי אין רוים“. אז מיר קענען זיי ניט בעגרייפען
פאלשמענדיג מיט אונזערע חושים און מיר זיינען דאָרום
ניט פעהיג אויסצושטודירען זייערע אייגענשאפטען. ער
גלויבט אויך אין דער מעגליכקייט פון וואהרזאנעריי, און ער
ווייס אפילו צו דערצעהלען פון חלומות וואס זיינען מקוים נע-
ווארען. ווענען נבואה איז דאך שוין ניטאָ וואָס צו רעדען.
„ווארים אַלע פעלקער זיינען אויף דעם מסכים“.

נון, וואָס איז אַלזאָ אזוינס נבואה ? אויך דער רמב"ם
בעהאנדעלט די דאָזיגע פראגע, אָבער ער, דער
רמב"ם בעהאנדעלט איהר פון דער ריין - פּסי-
כאלאגישער זייט. פאר איהם איז די פראגע,
וועלכע גייסטיגע פעהיגקייטען מוז א מענש בעזיצען, אום
ער זאל ראוי זיין צו נבואה. ער קומט צום שלום, אז א נביא
קען זיין נאָר אַזאָ מענש, ביי וועמען דער שכל און די פאנ-
טאזיע האָבען דערגרייכט די העכסטע מדרגה פון ענטוויקלונג.

דער רלב"ג ניט זיך אפ א תוץ מיט דער פסיכאלאגישער זייט פון דער פראגע אויך מיט איהר פילאָזאָפישער זייט. ביי איהם איז די פראגע פון נבואה פערבונדען מיט דער פראגע פון פאראויסבעשטימונג און דעם מענשליכען פרייען ווילען: ווי אזוי איז די נבואה און פאראויסזאָגונג בכלל מעגליך, אויב מען זאל אננעהמען. אז דער מענש האָט א פרייען ווילען? אויב דער נביא צי, להבדיל, דער וואהרזאגער, קען וויסען פון פאראויס, וואס עס וועט פאסירען, דאן וועט עס דאך הייסען, אז די פאסירונגען זיינען פון פאראויס בעשטימט, אז זיי זיינען אונפערמיידליך, און אויב דאס איז אזוי, האָט דאך דער מענש קיין פרייען ווילען ניט. און אויב א מענש האָט קיין פרייען ווילען ניט, טאָ וואס איז די פעולה פון דעם נביא'ס שטראפען און ווארנען?

עס איז קלאַהר, אז דער נביא קען ניט וויסען פאראויס אזעלכע פאסירונגען, וואס זיינען ריינער צופאל. אונטער דעם ווארט „צופאל“ ווערט פערשטאנען א פאסירונג וואס קען פארקומען אי אזוי אי אנדערש, און ביי א פאסירונג וואס קען זיין אי אזוי און אי אנדערש, איז דאך ניט שייך וויי-סען, ווייל אונטער דעם ווארט „וויסען“ פערשטעהען מיר עטוואס בעשטימטעס, זיכערעס, אין וואס עס קען קיין ספק ניט זיין, וואו עס איז ניטאָ קיין צווייערליי מעגליכקייטען. „וויסען און מעגליכקייט“ זיינען אַ תרתי דסתרי, אַ סתירה איז זיך גופא, וואס שליסען אויס איינע די אנדערע.

ווי קען, אַלזאָ זיין אי נבואה און אי פרייער ווילען, און וואס פאר א זינן האָט נבואה, אויב קיין פרייער ווילען איז ניטאָ? ווי קריכט מען דאָ אַרויס פון דעם פלאַנטער?

דער רלב"ג זאָגט ארויס א געדאנק, וועלכער וואָלט געקלונגען העכסט מאָדערנע, ווען ער וואָלט איהם ארויסגעזאָגט אין מאָדערנע ווערטער און אין א מאָדערנע טערמינאָלאָגיע: די וועלט און איהרע פאסירונגען, קליינע ווי גרויסע, ווערען רעגיערט דורך אייביגע, פעסטגעשטעלטע געזעצטע; זיי זיינען אונפערמיידליכע פאלגען פון אורזאכען.

קיינע צופעלע זיינען ניטאָ. אפילו אזעלכע פאסירונגען, וועל-
כע ווייזען אונז אויס צו זיין ריין צופעליגע האָבען אויך א גע-
וויסען סדר און אָרדנונג. די מענשליכע האַנדלונגען ווערען
אויך רעגולירט פון די דאָזיגע אלגעמיינע געזעטצע. אָבער דער
מענש בעזיצט שכל, און דורך איהם קען ער אין געוויסע פעלע
דורכזעטצען זיין ווילען געגען דיא נאַטירליכע געזעטצע. דער
מענשליכער שכל, און דער פרייער ווילען אלס רעזולטאַט פון
איהם, זיינען גופא א טהייל פון דיא בעשטימענדע אורזאכען.
דער מענשליכער שכל גופא איז א טהייל פון דער יעניגער נאַ-
טור, וועלכער בעאיינפלוסט איהם אין זיינע האַנדלונגען.
אויף אזוי ווייט וויא דער איינפלוס פון שכל ווירקט, און נור
אויף אזוי ווייט, האָט דער מענש א פרייען ווילען. געברויכט
אָבער דער רלב"ג דיא שפראך און דיא טערמינאלאגיע פון די
מיטעלאַטערליכע פילאָזאָפּען, און אָט ווי דער דאָזיגער גע-
דאנק קומט ארויס :

אַלע פאסירונגען אויף דער וועלט ווערען רעגולירט פון
דיא הימעלשע קערפערס, וועמעס איינפלוס קען ניט אויסגע-
מיטען יוערען. דיא פאסירונגען, וועלכע ווייזען אונז אויס
זויא צופעליגע זיינען אין דער אמת'ן אויך בעגרענעצט און
רעגולירט פון זיי, אפילו ווען איינער איז מזל'דיג און דער אנ-
דערער ניט איז אין דעם אויך פאראנען א סדר*). דער מענש
אָבער, זייענדיג בעשאנקען מיט'ן שכל וואס מאכט איהם פאר
א שותף מיט דיא הימעלשע וועזענס און בעזיטצענדיג א
פרייען ווילען קען קעמפפען געגען זייער ווירקונג. די דאָזיגע
צופעליגע פאסירונגען קענען דארום בעטראכט ווערען פון
צוויי זייטען ; (1) זיי זיינען אונפערמיידליך מצד דער וויר-
קונג פון דיא הימעלשע קערפערס און (2) זיי זיינען מעגליכע

* ונאמר שכבר יראה במה שבקרי ובהודמן שיש לו סדר מה, עד
שבכר ימצאו אישים רבים תרבינה הצלחות כל איש ואיש מהם המתחדשות
לו בקרי. והם האנשים הנקראים טובי המזל. וימצאו אנשים אחרים
תרבינה רעות כל איש ואיש מהם המתחדשות לו בקרי, והם האנשים
הנקראים רעי המזל. וזה ממה שיחייב שיהיה למה שבקרי הנבלה וסדר
באופן מה (מלחמות ה', מאמר ב', פרק ב').

מצד דעם מענשליכען שכל און פרייען ווילען. דער מענש איז טאקע דארום בעשטאנקען געוואָרען מיט'ן שכל, כדי ער זאָל זיך קענען בעפרייען פון דעם איינפלוס פון די הימעלשע קערפערס*).

דער נביא אָדער וואהרזאָגער קען פאָראויס זאָגען דיא פאסירונגען נאָך אויף אזוי ווייט אויף וויפיעל זיי זיינען אב-היינגיג און בעשטימט פון דעם איינפלוס פון די הימעלשע קערפערס. דער נביא קען אָבער ניט פאראויסזאָגען די פאסירונגען אויף וויפיעל זיי זיינען אבהיינגיג פון מענשליכען פרייען ווילען. דער נביא זעהט, למשל, אז אן אונגליק איז אונפערמיידליך אין א בעשטימטען לאנד אָדער שטאָדט, דאָס הייסט אונפערמיידליך לויט די בעשטימונגען פון די הימעלשע קערפערס. דער נביא ווארנט די מענשען פון דעם לאנד אָדער פון דעם שטאָדט, און די מענשען האָבען דעם פרייען ווילען צו האַנדלען אזוי, אז דער אונגליק זאָל אויסגעמידען ווערען. דערפאר קען טרעפען. אז א נביא זאָל נביאות זאָגען וועגען דעם חורבן פון א לאנד אָדער שטאָדט, און די נביאות זאָל ניט מקוים ווערען, ווי עס האָט פאסירט מיט דעם נביא יונה און די שטאָדט ננוה.

די פראגע איז איצטער, פון וועמען און ווי אזוי קריגט דער נביא זיינע ידיעות? דער נביא איז, לויט דעם רלב'ג, ניט מעהר ווי א מענש ביי וועמען דער שכל איז ענטוויקעלט צו דער העכסט-מעגליכער מדרגה. דאָס איז נאָך אבער וועניג. ער דארף דערצו נאָך בעזיצען די פעהיגקייט צו קוקען אויף זאכען פון אַ ריין שכל'דיגען שטאַנדרפונקט. ניט ווערענדיג

(* ... הנה יתויב שיהיו אלו המקרים מונבלים ומסודרים מצד אחר, ובלתי מונבלים ומסודרים מצד אחר. ואולם הצד אשר הם מונבלים ומסודרים... הם מצד הנרמיים השמימיים. ואולם הצד אשר הם בו אפשריים ובלתי מונבלים ובלתי מסודרים הוא השכל והבחירה הנמצאים בנו, כי השכל והבחירה יש להם שיניעו אותנו אל זולת מה שהוא מונבל מפאת הנרמיים השמימיים... הנה השנייה השם יתכרר בנו, כששם בנו שכל בעל תכלית, להגיענו אל זולת מה שהוא מונבל מפאת הנרמיים השמימיים. (מלחמות ה', מאמר ב', פרק ב').

בעאיינפלוסט פון די אנדערע גייסטיגע פעהיגקייטען, ווי צום ביישפיעל פון דער פאנטאזיע. וואס מעהר ביי איינעם איז ענטוויקעלט דער שכל און וואס מעהר ער האט די פעהיגקייט „מתבודד צו זיין דעם שכל“, דאס הייסט, צו זעהען זאכען נאָר דורך דעם שכל, אלץ אַ גרעסערער נביא וועט ער זיין. ווי דער לעזער זעהט איז דער רלב"ג ניט מסכים מיט'ן רמב"ם, וועלכער זאגט אז דער נביא מוז אויך האָבען אַן ענטוויקעלטע פאנטאזיע. לויט דעם רלב"ג איז עס נאָר אַ שטערונג צו נבואה. דער נביא איז אַ מענש, ביי וועמען דער שכל שפיעלט די איינציגע ראַלע. דער נביא קען דאָרום ניט זיין קיין אונוויסענדער מענש, ער מוז שטודירען און דערפאר האָבען טאַקע די נביאים געהאט תלמידים. דער וואהרזאגער, דאָנגען, איז אַ מענש ביי וועמען די פאנטאזיע איז הויך ענטוויקעלט און זי שפיעלט ביי איהם די הויפּטראַלע. דער וואהרזאגער און הלומות-זעהער קענען זיין אונוויסענדיג, און עס וועט זיי ניט שטערען.

זייענדיג אַ מענש ביי וועמען דער שכל איז ענטוויקעלט צו דער העכסטער מדרגה און איז דער זעלבער צייט בעזיצענדיג די פעהיגקייט צו קאַנצענטרירען אלע גייסטיגע פעהיגקייטען איז דעם שכל, ווערט דער שכל פון דעם נביא בעהעפט מיט דעם „שכל הפועל“, פון וועמען ער קריגט די השפעה און זיינע ידיעות. עס פערשמעהט זיך, אז ער קען פון דעם „שכל הפועל“ ניט קריגען מעהר ידיעות ווי ער גופא, דער „שכל הפועל“, ווייס. און אזוי ווי דאס וויסען פון דעם „שכל הפועל“ איז פאַלקאָמען, און אזוי ווי פאַלקאָמענער וויסען הייסט בעשטימטעס און זיכערעס און ניט עטוואָס וואָס איז איז ספק, קען דער „שכל הפועל“ ניט וויסען זאכען וואָס זיינען בלויז מעגליך. קען דאָרום דער נביא אויך ניט וויסען אזעלכע זאכען.

און פונקט ווי אַ מענש וואָס בעזיצט וויסען האָט אַ תשוקה מיטצוטיילען זיין וויסען צו די אנדערע מענשען, אזוי האָט דער „שכל הפועל“ אַ תשוקה צו זיין גנעדיג און מיט טיילען זיין וויסען צו די מענשען וואָס זיינען ראוי דערצו.

דער „שכל הפועל“ קריגט זיין וויסען פון די שכל'ען פון די העכערע וועלטען. וועלכע וועדער קריגען זייער וויסען פון דעם וועלט-שכל. פון גאט אליין. דער העכערער שכל איז גנעדיג צום ניעדריגערען און טיילט איהם מיט א טייל פון זיין וויסען (מלחמות ה'. מאמר ב', פרק ו').

* * *

איצטער קומט די פראגע וועגען גאט'ס וויסען. וועגען דעם זיינען דא מיינונגס-פערשידענהייטען. מאנכע ווילען אויסטייטשען א ר י ס ט א ט ע ל ס 'ע ס מיינונג, אז גאט ווייס איבערהויפט קיין זאך ניט, ניט די ערשיינונגען בדרך כלל און ניט די פרטים. גאט איז אין זיין וועזען אז אבסאלוט טע איינהייט, און ער קען דארום ניט וויסען מעהערע זאכען. אנדערע מיינען, אז גאט ווייס די ערשיינונגען בדרך כלל, לויט ווי זיי מוזען פארקומען צוליעב זייער נאטור; ער ווייס זיי אבער ניט מצד זייערע פרטים, וועלכע זיינען בלויז מעג-ליך און ניט נויטווענדיג.

דער רלב"ג ברענגט א גאנצע רייהע פון זייערע ארגונ-מענטען. פון וועלכע דא וועלען געבראכט ווערען אייניגע:

(1) די פרטים פון די ערשיינונגען ווערען בעגריפען דורך דעם „שכל ההיולאני“, דורך די חושים און דעם דמיון, גאט בעזיצט אבער ניט קיינע חושים און ער קען זיי דארום ניט וויסען. דער סיללאגזום וועט זיין אזוי: גאט האט ניט קיין חושים; אלע וואס בעגריפען איינצעל-ערשיינונגען מוזען האבען חושים; פאלגליך, גאט ווייס ניט די איינצעל-ערשיינונגען.

(2) איינצעל-ערשיינונגען קומען פאר אין דער צייט, וואס דאס מיינט ענדערונג און בעוועגונג. ביי גאט איז עס ניט שייך, פאלגליך קען ער ניט וויסען קיין איינצעל-ערשיינונגען.

(3) אויב גאט ווייס די איינצעל-ערשיינונגען מוזען מיר זאגען איינס פון די דריי: (1) אז ער פיהרט זיי אויף דעם בעסט-מעגליכען אופן; (2) אז ער האט ניט ביכולת זיי צו פיהרען אויף דעם בעסטען אופן; (3) אז ער קען זיי יע פיהרען

אויף דעם בעסטע אופן. נאָר ער וויל ניט צוליעב קנאה אָדער ניט־פּערגינען. די בייִדע לעצטע זיינען אויסגעשלאָסען. ווייל ביי גאָט איז ניט שייך ניט־קענען און ניט־פּערגינען. זיי זיינען געגען דעם בעגריף פון דעם וועזען פון גאָט. בלייבט ניט אנדערש ווי אַנצונעהמען. אַז גאָט פיהרט זיי אויף דעם בעסט־מעגליכען אופן. דאָס איז דאָך אבער געגען דער ערפּאהרונג, ווייל מיר זעהען ווי גרויסע עולות און אונרעכטען ווערען בעגאנגען. ווי די גוטע ליידען און די שלעכטע זיינען גליקליך. מוזען מיר דאָרום אַננעהמען. אַז גאָט ווייס איבער־הויפט ניט די איינצעל־ערשיינונגען.

די וואָס האַלטען זיך אָן די מיינונגען פון דער תורה בעהויפטען. אַז גאָט ווייס אלץ, די כללים און די פרטים. זיי האַבען אויך אַרגומענטען. וועלכע זיינען גאנץ וויכטיגע: (1) גאָט איז דאָס פּאַלקאָמענסטע, וואָס מיר קענען זיך פאַר־שטעלען. ווי איז אלזאָ מעגליך. אַז ער זאָל ניט וויסען? איז דען ניט אַנוויסענהייט פון די גרעסטע חסרונות? (2) ווי אזוי קענען מיר זיך פאַרשטעלען. אַז דער מייסטער פון אַ זאך זאָל ניט וויסען זיין שעפּפונג? דער קינסטלער ווייס זיין שעפּפונג סאָי בדרך כלל און סאָי בדרך פרט.

דער רמב"ם האַלט זיך מיט דער מיינונג, אַז גאָט ווייס אלץ, אלע פרטים. די טענות פון די פּילאָזאָפּען פּער־ענטפּערט ער דערמיט, וואָס גאָט'ס וויסען איז אנדערש ווי אונזער וויסען. דער טעות פון די פּילאָזאָפּען, מיינט דער רמב"ם, בעשטעהט אין דעם, וואָס זיי מישען צונויף אונזער מענשליכען וויסען מיט גאָט'ס וויסען. און דעריבער קומען זיי מיט זייערע טענות. דער אמת איז אָבער, אַז גאָט'ס וויסען איז אין גאַנצען אנדערש ווי אונזערער, ער איז אנדערש אין דעם „ווי אזוי“ (איכות) און ניט בלויז אין דעם „וויפּיעל“ (כמות). מיר געברויכען, אמת, דעם זעלבען וואָרט פאַר גאָט'ס און אונזער וויסען, אבער דאָס איז דערפאַר ווייל מיר האַבען ניט אין דער מענשליכער שפּראַך קיין פּאַסענדערען וואָרט. און ווייל די פּילאָזאָפּען מישען צונויף דעם געטליך־כעז און דעם מענשליכען וויסען, מיינען זיי אַז פּונקט ווי מיר

קענען ניט בעגרייפען זאכען סידען דורך אונזערע חושים, אזוי איז אויך מיט גאט; פונקט ווי מיר קענען ניט בעגרייפען דאס אונגענליכע. אזוי איז אויך מיט גאט; פונקט ווי מיר קענען ניט וויסען א זאך סידען ווען זי האט שוין פאסירט און קענען ניט וויסען דעם אויסקום פון דעם מעגליכען אזוי אויך מיט גאט.

דער רלב"ג טרעט ארויס שארף געגען דעם רמב"ם, הויפטזעכליך פאר זיין בעהויפטונג, אז דאס וואס גאט ווייס פון פאראויס, אז א בעשטימטע זאך וועט פאסירען, מיינט עס נאך ניט אז זי מוז פאסירען, ווייל גאט ווייס דעם אויסקום פון דעם מעגליכען. ער בעשולדיגט דעם רמב"ם, אז ער בעהאנדעלט די פראגע ניט ווי א פילאזאף, נאר ווי א טעאלאג. צוליעב דער תורה איז ער געצוואונגען געווארען אנצונעהמען אזא מיינונג. דער רלב"ג פרעגט: וואס מיינט דער רמב"ם מיט זיין בעהויפטונג, אז גאט ווייס דעם אויסקום פון די מעגליכע פאסירונגען? מיינט ער צו זאגען, אז גאט ווייס, דאס די מעגליכע פאסירונג וועט מסתמא פארקומען אזוי און ניט אנדערש, כאטש עס קען זיין אויך אנדערש, דאן איז עס בלויז א מיינונג און ניט קיין וויסען. אויב ער מיינט צו זאגען, אז גאט ווייס אז א געוויסע פאסירונג וועט פאסירען אזוי און פונדעסטוועגען פאסירט זי אנדערש, דאן רופען מיר עס אונרויסען (סכלות) און ניט וויסען. אויב ער מיינט, אז גאט ווייס דאס א בעשטימטע פאסירונג קען פאסירען אי אזוי אי אנדערש, דאן רופען מיר עס ספק און ניט וויסען. (מלחמות ה' מאמר ג' פרק ב'). דער רלב"ג טרעט ארויס בכלל געגען דעם רמב"ם'ס אטריבוטען-לעהרע. דער רמב"ם בעהויפט טעט, אז די אלע „תוארים“, וואס מיר ווענדען אן אויף גאט ווי חכם, גוטער, בארמהערציגער און אזוי ווייטער, דריקען ניט אויס דעם אמת'ען וועזען פון גאט. מיר געברויכען די דאזיגע ווערטער בלויז דערפאר, וואס מיר האבען קיין בעסערע ניט. איז דער אמת'ען האבען גאט'ס חכמה און אונזער חכמה. גאט'ס וויסען און אונזער וויסען, גאט'ס בארמהערציג-קייט און אונזער בארמהערציגקייט קיין אינערליכען שייכות

ניט. זיי שיידען זיך אונטער אין מ'ן, און ניט בלויז אין מדרגה. דער רלב"ג פרעגט: אויב אזוי, קען מען דאך זאָגען, אז גאט איז א קערפער און דערביי ערקלערען, אז קערפער ביי גאט איז אנדערש ווי ביי אינו? אויב גאט'ס וויסען איז ניט אונזער וויסען איז דאך גאט'ס אונוויסען ניט אונזער אונוויסען, קענען מיר דאך פונקט אזוי זאָגען, אז גאט איז אונוויסענד און דערביי ארויסגעהן מיט אַן ערקלערונג, אז גאט'ס אונוויסען איז אנדערש ווי אונזערער. אויב אונזערע בעגריפע קענען ניט אנגעווענדעט ווערען אויף גאט, קענען מיר דאך איבערהויפט ניט דענקען וועגען איהם און זיינע אטריבומען.

דער אמת איז, לויט דעם רלב"ג, אז אונזער וויסען און גאט'ס וויסען, אונזער חכמה און גאט'ס חכמה זיינען די זעלבע אין מ'ן, אין זייער עצם; זיי שיידען זיך בלויז אונטער אין דער מדרגה. גאט'ס וויסען, גאט'ס חכמה און גאט'ס גוטסקייט זיינען אונגענדליך העכער און גרעסער ווי אונזערער. גאט איז דאס פאָלקאמענסטע און דאס בעסטע וואס מיר קענען זיך פאַרשטעלען, און אַלץ וואָס איז גוט, קלוג און שעהן שרייבען מיר איהם צו אין דער העכסטער מדרגה.

אויב גאט'ס וויסען איז דאָס העכסטע און דאָס פאָלקאָ-מענסטע און שיידעט זיך ניט אונטער אין וועזען פון אונזער וויסען, איז קלאָר, אז ער קען ניט וויסען דאָס וואָס איז מעג-ליך אי אזוי און אי אנדערש, אז ער קען ניט וויסען די מעגלי-כע פאסירונגען. דאָרטען וואו עס איז דאָ דער פאָלקאָמענ-סטער וויסען קען ניט זיין קיין רייד פון א מיינונג, א טעות אָרער א צווייפעל.

גאט ווייס אַלץ וואָס עס קומט פאר אין דעם גאנצען און ניווירזום מיט דעם העכסט-מעגליכען, העכסט-קלאָהרען, העכסט-אומפאסענדען וויסען. ער מוז דאָס אלעס וויסען, ווייל דער אוניווערזום איז דאָך א געטליכע מחשבה, און עס איז דאָך אונמעגליך, אז גאט זאָל זיין אייגענע מחשבה ניט וויסען. ער ווייס דיא אלע זאכען לויט וויא זיי זיינען איינגעאָרדענט

פון דיא נאטירליכע געזעטצע, אויף אזוי ווייט וויא זיי זיינען אונפערמיידליך אין דעם אלגעמיינעם סדר פון די זאכען. ער ווייס אָבער ניט דיא מעגליכע פאסירונגען אויף וויפיעל זיי זיינען אבהיינגיג פון דעם מענשליכען פרייען ווילען. ער ווייס אלעס, די כללים און די פרטים; ער ווייס אויך וואָס עס וועט פאסירען אין פאל דער מענש וועט אויס-קלייבען צו האַנדלען אזוי אָדער אנדערש; ער ווייס אָבער ניט וויא אזוי דער מענש וועט אויסקלייבען צו האַנדלען. אין דעם איינ-אַרדנען פון דער וועלט האָט בעשאַנקען דעם מענשען מיט אַ פרייען ווילען, און ער האָט דיא ברירה צו האַנדלען ווי ער וויל. דאָס, זאָגט דער רל"ב"ג, קען בשום אופן ניט בע-טראכט ווערען אלס א פחת, אלס א פערמינערונג, פון גאָט'ס וויסען, ווייל ניט וויסען דאָס וואָס מען קען ניט וויסען הייסט ניט אונוויסען.

אין דער פראגע פון „ידיעה און בחירה“, פון גאָט'ס וויסען און דעם מענשליכען פרייען ווילען, קומט דער רלכ"ג צום שלום, אז דער מענש האָט אַ פאלשטענדיגען פרייען ווילען בנוגע זיינע האַנדלונגען, אויף וויפיעל זיי זיינען אבהיינגיג פון זיין פרייען ווילען, און אז אויף אזוי פיעל ווי דער מענש איז פריי ווייס גאָט ניט, וויא זיין, דעם מענשען'ס, אויס-וואהל וועט זיין.

עס פערשטעהט זיך, אז דער רל"ב"ג געפינט דאָס זיין מיינונג איז איבעראיינשטימענד מיט דער מיינונג פון דער תורה בנוגע דער דאָזיגער פראגע. ער מיינט, און ניט מיט אונרעכט, אז דיא גאנצע תורה בעגרינדעט זיך אויפ'ן געדאנק דאָס עס געפינען זיך האַנדלונגען, וואָס זיינען ניט אונפער-מיידליך נאָר מעגליך, און אז זיי זיינען אבהיינגיג פון דעם מענשליכען פרייען ווילען. ווען אלץ וואָלט געווען אונפער-מיידליך, פון פאָראויס בעשטימט, וואָס פאר א זינן וואָלטען געהאָט דיא פערזאגען און דיא פערבאטען? גאָט ווייס, וואָס עס וועט פאסירען אין פאל דער מענש וועט אויסקליי-בען דאָס גוטע אָדער דאָס שלעכטע, אָבער ער ווייס ניט וויא

ער וועט אויסקלייבען. ער לערנט איהם דערפאר ווי אויס-
צוקלייבען און ווארנט איהם דורך דיא נביאים, אז ער זאל
אויסקלייבען דאָס גומע.

* * *

איצט קומט דער ר ל ב "ג צו דער פראנע וועגען
גאָט'ס השגחה, ער בריינגט (1) דיא מיינונג פון א ר י ס-
ט א ט ע ל ס ע נ, אז גאָט'ס השגחה בעציהט זיך בלויז אויף
דעם מין אָבער ניט אויף דעם יחיד; (2) דיא מיינונג וויא דאָס
רוב פערשטעהן דיא תורה, אז גאָט'ס השגחה איז אויף יעדער
יחיד, און (3) די מיינונג פון ר מ ב"ם, אז גאָט'ס
השגחה בעציהט זיך בכלל אויף דעם גאנצען מין מענשען.
נאָר די איינצעלנע גליקליכע, וועמען שכל'ען עס קענען זיך
בעהעפטען מיט'ן „שכל הפועל“, שטעהען אונטער א ספע-
ציעלע אינדיווידועלע השגחה. דעם רלבג'ס מיינונג איז נוטה
צום רמבם'ס.

בעטראכטען מיר דיא נאָטור, זעהען מיר ווי יעדע זאך
געפינט זיך אין א בעשטימטען סדר און אָרדנונג, אין דעם
בעסטען סדר און אָרדנונג. איז דער לעבעדיגער וועלט איז
אלעס איינגעריכטעט צום בעסטען פון דיא אלע פערשיעדענע
ברואים, אז יעדער פון זיי זאל אָם בעסטען קענען פארטזע-
צען און ענטוויקלען זיין מין. יעדער לעבעדיגער וועזען ווערט
בעשאפען מיט ספעציעלע אָרנאָנען. וועלכע פאסען זיך פאר
איהם אָם בעסטען און האָבען דיא עוכרא איהם צו פעהיטען
פון שאַדען. איין מין היה בעזיצט הערנער, דער צווייטער מין
קאָפיטעס, דער דריטער שטאַרקע צייהנער און קינבאקען, כדי
זיי זאלען האָבען מיט וואָס זיך צו שיצען פון זייערע
שונאים אָדער צו קריגען זייער נאָהרונג. אַנדערע מינים חיות
בעזיצען אינסטינקטען, וועלכע ווארנען זיי פון געפאהר, וויא
א שעפסעלע וואָס אַנטלויפט פון א וואָלף, כאָטש זי האָט
איהם פריהער קיינמאָל ניט געזעהן. פויגלען ווייסען אינ-
כטינקטיוו זיך צו בעהאלטען פון רויב-פויגלען. ווינטער פלי-
הען זיי, די פויגלען אין די ווארעמע געגענדען; זומער

קעהרען זיי זיך צוריק אין דיא קעלטערע געגענדען. קורץ, יעדער מין פון דיא חיות האָט זיך זיינע ספעציעלע אָרגאנען און אינסטינקטען, וואָס פאסען זיך פאר איהם אס בעסטען איהם אויסצוהיטען פון געפאהר. אין דעם, אין דעם דאָזיגען וואונדערבארען סדר און אָרדנונג, דריקט זיך אויס די געטליכע כע השגחה. די דאָזיגע השגחה איז פערשפרייט אויף דעם מין בכלל.

בעטראכטען מיר דיא נאָטור גענויער, וועלען מיר אויסגעפינען, אז וואָס העכער א בעשטימטער מין שטעהט אויף דער מדרגה פון זיין ענטוויקלונג, אלץ פיעלפאכער און פערשידענארטיגער זיינען זיינע אָרגאנען און אינסטינקטען, וואָס פעהריטען איהם פון שלעכטס און שאַדען. אין אנדערע ווערטער וועט עס הייסען, אז דער העכערע מין קריגט א גרעסערע השגחה. אָבער דאָס איז ניט דערפאר, ווייל נאָט איז בעסער צו איין מין וויא צום אנדערען, נאָט איז צו אלעמען גלייך גוט, ווארים נאָט'ס גוטסקייט איז גרענצלעז. דאָס נעהמט זיך דערפון. וואָס דער העכערער מין חיה, טאָקע צוליעב דעם וואָס ער געפינט זיך אויף א העכערע מדרגה, איז מעהר פעהיג מקבל צו זיין דיא השפעה פון דער געטליכער השגחה.

דער מין מענש שטעהט אויף דיא העכסטע מדרגה פון אלע אנדערע מינים חיות, און ער בעזיצט דארום דיא בעסטע וואפע געגען שאַדען און שלעכטס, ער בעזיצט דעם שכל. זייענדיג דיא העכסטע חיה, קריגט ער דיא גרעסטע השגחה. כל זמן דער מענש געפינט זיך אויף א ניעדריגע מדרגה פון דער ענטוויקלונג, כל זמן זיין שכל איז ניט גענוג שטארק ארויסענטוויקעלט, קריגט ער ניט קיין אינדיווידועלע השגחה. ער בעקומט בלוז די דאָזיגע השגחה, וואָס דער גאנצער מין מענש בכלל, אלס מין, קריגט. קוים האָט אבער איינער ארויסגענטוויקעלט זיין שכל צו א זעהר הויכער מדרגה, קריגט ער א אינדיווידועלע השגחה און ניט בלוז דיא השגחה פון דעם מין. דער הויך־ענטוויקעלטער מענש איז פשוט מעהר פעהיג מקבל צו זיין די געטליכע השפעה. זיין שכל קען זיך, אזוי צו זאגען, בעהעפטען מיט דעם „שכל הפועל“, און דורך דעם גופא קען

ער בעסער בעגרייפען דיא שלעכטע פאָלגען, וואָס געוויסע האַנדלונגען זיינע וועלע אַרויסרופען, און ער וועט אַזוי ניט האַנדלען. אין אנדערע ווערטער, ער קריגט מ י ל א און אלס א פּוּע ל י ו צ א פּוּן זיין ענטוויקעלטען שכל א אינדיווידועלע השגחה. דיא השגחה פון גאָט אויף דעם מענ-שען איז אַלזאָ א דאָפּעלטע : אן אלגעמיינע השגחה אויף דעם גאנצען מ ין מענש בכלל און א אינדיווידועלע השגחה אויף דיא יחידים, וואָס דערהויבען זיך אויף דער נויטהינער מדרגה. יעדער איינער קען זיך אָבער דורך לערנען, דורך פאַר-שען, דורך שטודירען און דורך גוטע מעשים דערהויבען צו יע-נער מדרגה.

דיא פראגע בלייבט אָבער, וויא קומט עס וואָס מיר זעהן אָפט וויא שלעכטע מענשען לעבען אין וואוילטאָג און גוטע ליידען ? וויא קומט עס, וואָס מאַנכע שלעכטע ליידען און מאַנכע זיינען גליקליך ? ווי קומט עס ענדליך. וואָס אויך צווישען דיא גוטע געפינען זיך סאי אַזעלכע וואָס ליידען און סאי אַזעלכע וואָס ליידען ניט ? איז דען דאָס אלעס ניט דינער צופאַל ? ווי קען עס שטימען מיט דעם בעגריף פון השגחה ?

דער רלב"ג געפינט אויף דעם א תירוץ, וואָס איז אין פאָלשטענדיגער האַרמאָניע מיט זיין פילאָזאָפיע. ער טהיילט איין דעם מענשען אין דעם מענשען אלס חיה, מיט אלע זיינע נייערעריגערע בעדירפניסע און אינסטינקטען, און אין דעם מענשען אלס מענש, אלס שכל'דיגער וועזען. אַלס חיה איז דער מענש אונטערוואַרפען די אויביגע פעסטגעשטעלטע געזעצטע פון דער נאַטור, וועמעס פאָלגען עס זיינען אונפערמיידליך. אַלס חיה בעשטעהען דיא מענשליכע פּערגעניגענס אין גוט עסען, און גוט שלאָפען, אין עשירות, און דעריבער איז אין דעם ניט שייך קיין ספּעציעלע השגחה. דאָס ווערט רעגולירט פון דיא הימעלשע קערפּערס, און דאָרום קענען זיין סאי גוטע מענשען וואָס ליידען און סאי גוטע מענשען וואָס זיינען גליק-ליך, סאי שלעכטע מענשען וואָס ליידען און סאי שלעכטע

מענשען וואָס זיינען גליקליך. אין דעם איז ניטאָ קיין סדר, ווייל אין דעם איז ניטאָ קיין ספעציעלע השגחה.

אלס מענש, אלס שכל'דיגער וועזען, בעשטעהען די מענשליכע פּערגעניגענס און דער מענשליכער גליק אין וויסען און אין ערווערבען זיך שכל'דיגע בעגריפע, „מושכלות“. בנוגע דעם קען שוין ניט פאסירען, אז דער מענש וואָס לערנט, שטודירט און פאָרשט זאָל זיך ניט ערווערבען קיין שכל'דיגע בעגריפע, וועהרענדר דער וואָס מהוט עס ניט זאָל זיך יע ער-ווערבען. אין בעצוג צום ריין מענשליכע פּערגעניגענס, אין בעצוג פון ערווער-בען זיך שכל'דיגע בעגריפע, קריגט יעדערער ווי ער פּער-דיענט. אין דעם איז דאָ בעשטראפונג און בעצאָהלונג, און אלץ נעהט אין אַ סדר און אין אַן אָרדנונג, דורך השגחה (*).

* * *

דער רל"ב ג איז ניט צופריעדען מיט דעם אריס-טאטעלשען בעווייז פון גאט'ס עקזיסטענץ; ער געפינט אין איהם חסרונות. דער אריסטאטעליער בעווייז איז, ווי עס איז שוין אונז בעקאנט, צום ערשטען אריינגעבראכט געוואָרען אין דער אידישער פילאזאפישער ליטעראטור דורך אבז"ד און שפעטער פון רמב"ם. בקיצור

(* אלא שכבר נראה כמעט עיון כי הנמול והעונש האמתיים אינו באלו הטובות והרעות המורגשות. וזה שהנמול והעונש הנמצא לאדם במה שהו אדם ראוי שיהיו בטובות האנושיות, לא בטובות והרעות אשר אינן אנושיות. ובחיות הענין כן, יהיו הטובות האנושיות בקנין הצלחת הנפש, כי הוא לאדם במה שהוא אדם, לא בקנין הערב במזונות ודברים המורגשים לפי שההוון וההרגש אינו לאדם במה שהו אדם. והיו גם כן הרעות האנושיות בהעדר הצלחת הנפש, רצוני לאמר שיבצר ממנה שלמותה לא באלו הטובות והרעות המורגשות והמסודרות מהגרמיים. ולפי שקנין ההצלחה הנפשית נמשך בעצמות לפעולות הטובות והישרות, והעדרו נמשך לפעולות הסנונות; הוא מבואר שהנמול והעונש האמתיים, והוא אלו הטרע ותרע הנמצא באדם במה שהו אדם, הולך בסדר וישר לא יפול ממנה דבר. מלחמות ה', מאמר ד', פרק ו').

איז דער דאָזיגער בעווייז אזוי : יעדער זאך וואס בעוועגט זיך מוז האָבען א בעוועגער; דער בעוועגער מוז האָבען א צווייטען בעוועגער; דער צווייטער א דריטען און אזוי כסדר ביז דער אונענדליכקייט, וואס דאס איז דאָד אונמעגליך. מיר מוזען דארום סוף כל סוף דערגרייכען מיט אונזער שכל צו א פונקט, וואס איז דער אָנפאנג פון דער גאנצער רייהע פון בעוועגונגען, דאָס הייסט פון א בעוועגער, וועלכער ווערט אליין ניט בעוועגט. דיעזער בעוועגער קען ניט זיין קיין קער-פער, ווייל א קערפער קען זיך ניט בעוועגען אָהן א בעוועגער; ער מוז זיין אייביג און אונענדליך, ווייל אויב ניט, וואלט ער ניט געקענט ארויסרופען די אייביגע און אונענדליכע בעוועגונגען פון די הימעלשע קערפערס; ער קען ניט זיין קיין קערפערליכע קראפט, ווייל א קערפער מוז זיין ענדליך און דאָס וואס איז ענדליך קען ניט פראָדוצירען קיין אונענד-ליכע קראפט. יענער בעוועגער, וואס איז דער אָנפאנג פון אלע בעוועגונגען, קען אַלזאָ ניט זיין ניט קיין קערפער, ניט קיין קערפערליכע קראפט, מוז זיין אייביג און אונענדליך. איז אנדערע ווערטער : דער דאָזיגער אונבעוועגטער בעוועגער איז גאָט.

דער ר' ב"ג ארגומענטירט: ס'איז ניטאָ קיין אור-זאכע פאר וואס עס זאָל ניט מעגליך זיין, אז א פשוט'ע קערפער ליכע קראפט זאָל ניט ארויסרופען אן אייביגע בעוועגונג. עס איז אמת, מיר דאָ, אויף דער ערד, זעהען, אז יעדע בעוועגונג מוז געבראכט ווערען צו א שטיל-שטאַנד, אויב זי ווערט ניט שטענדיג בעוועגט. אבער, טענה'ט ער, מען קען ניט ברענגען קיין ראיה פון דיא בעוועגונגען אויף אונזער ערד אויף דיא בעוועגונגען פון דיא הימלי-שע קערפערס. דאָ, אויף דער ערד, ווערט די בעוועגונג געשטערט דורך אנדערע פיזישע קרעפטען; זי דארף ארבייטען געגען דער וויעדערשטאַנדס-קראפט פון דער לופט, פון דער צוציהונגס-קראפט און אזוי ווייטער. ווען מיר זאָלען זיך אָבער קענען פארשטעלען א צושטאַנד, וואו די דאָזיגע הינדערניסע וואַלטען ניט געווען, וואלט יעדער קערפער, וואס

איז איינמא' דורך וועלכע ניט איז אורזאכע געבראכט גע-
ווארען אין בעוועגונג, שטענדיג און אייביג געבליבען אין
דעם צושטאנד פון בעוועגונג. דער ר ל ב " ג בעווייזט
דארטען אויף א מאטעמאטישען אופן דעם וואויל-בעקאנטען
פיזישען געזעץ, אז יעדער קערפער וואס איז איינמאל גע-
בראכט געווארען אין בעוועגונג, וועט שטענדיג פארטועצען
זיין בעוועגונג, סיידען ער וועט אפגעשטעלט ווערען פון אן
אנדער קראפט.

אויב דאס איז אזוי, ארגומענטירט דער ר ל ב " ג,
איז ניטאָ קיין אורזאכע, ווארום די הימעלשע קערפערס, וועל-
כע זיינען ניט געמאכט פון די פיער עלעמענטען, וועלכע
דארפען ניט איבערקומען דעם וויעדערשטאנד פון דער לופט,
וועלכע ווערען ניט געצויגען דורך דער צוציהונגס-קראפט צום
צענטער פון דער ערד, פאר וואס זיי זאלען זיך ניט בעוועגען
אויביג אפילו ווען זיי האבען געקראגען דעם ערשמען שטויס
צו זייער בעוועגונג פון אריין פ י ז י ש ע ר קראפט, וועלכע
מוז ניט דוקא זיין אונענדליך. דער אריסטאטעלשער בעווייז
פון דע בעוועגונג קען בשום אופן ניט בעווייזען, אז די בע-
וועגענדע קראפט מוז דוקא זיין אן אונענדליכע און א אונ-
קערפערליכע, אז זי מוז דוקא זיין א געטליכע; אז די קראפט
איז דוקא א ש כ ל' ד י ג ע.

דער רלכ"ג בעגרינדעט דארום זיין בעווייז פון דער עק-
זיסטענץ פון גאט אויף דער פלאנמעסיגקייט און צוועקמעס-
סיגקייט אין דער נאטור :

יעדע פיזישע ערשיינונג מוז האבען אן אורזאכע. די
וועלט, וועלכע איז א פיזישע ערשיינונג, מוז דארום האבען
אן אורזאכע.

די אורזאכע קען ענטוועדער זיין א בלינדע ריין מעכא-
נישע קראפט, וואס ווירקט על פי מקרה, דורד'ן צופאל, אהו א
סדר און אהו א כונה אדער א שכל'דיגע קראפט, וואס האט
א פלאן און א סדר אין איהר טהעטיגקייט. בעטראכטען מיר
די וועלט און איהרע ערשיינונגען, אנפאנגענדיג פון די קלענ-

סטע און ענדיגענדיג מיט די גרעסטע, זעהט מען אין זיי א פלאן און א שכל, א צוועקמעסיגקייט און א כונה. אלץ איז איינגעארדענט אויף'ן בעסטען מעגליכען אופן. די טויטע און די לעבעדיגע נאטור, אונזער ערד און די גאנצע פלאנעמען-סיסטעם, אלץ פיהרט זיך מיט א סדר, אלץ איז צום בעסטען, און דאס שליסט דארום אויס די מעגליכקייט פון א ריינעם צופאל. אויב די וועלט וואלט געווען א רעזולטאט פון דער צופעליגער טהעטיגקייט פון א ריין מעכאנישער קראפט, וואלט זי, די וועלט, ניט ארויסגעצייגט אזא מין פאלקאמענהייט. די פאלקאמענהייט פון דער וועלט בעווייזט אז זי איז די פאלגע פון א פלאנמעס גער טהעטיגקייט, די ארבייט פון א שכל. א קראפט וואס וואלט ארבייטען בלויז צופעליג, מעכאניש, אזו א שכל, וואלט נאָר אין א קליינעם טהייל פון די פעלע געדענט ארויסברענגען פאלקאמענע רעזולטאטען. די פאלקאמענהייט וואלט געווען א צופעליגע אָבער ניט קיין שטענדיגע ערשיינונג. (*).

די פראגע איז איצטער: איז די דאָזיגע שכל'דיגע קראפט אן אפגעזונדערטער כח אויסערהאלב דער וועלט אדער זי איז די אור-קראפט וואס לייענט אין דער וועלט גופא, אלס א טהייל פון איהר און איז איינס מיט איהר? איז די דאָזיגע קראפט א „שכל נבדל“, א בעזונדערע אינטעליגענץ, אָדער ניט? צו איז אפשר ניט מעגליך צו בעטראכטען די וועלט אלס אן ארויסענטוויקלונג פון דער דאָזיגער קראפט פונקט

(* והנה הפועל אשר לא יכון בו תכלית, הנה הגעת התכלית בו הוא מיוחס אל ההודמו והקרי. והוא מבואר שהוא מן השקר שתהיה זאת ההויה הנפלאה מיוחסת אל ההודמו והקרי, כי ט ה ש ז ה ד ר כ ו ל א י ה י ה מ נ י ע ב ו ה ש ל מ ו ת א ל א מ ע ט, ו ב מ ע ט מ ה ז מ ז ו ב מ ע ט מ ה ד ב ר י ם. ואולם זאת ההויה ימצא בה מהשלמות שיעור נפלא, והוא גם כן בהרבה מהדברים ותמיד, ולזה הוא מבואר שאי אפשר בה שתהיה מפועל לא יכון בה תכלית. ובהיות הענין בו, הנה לא תשאר אלא שתהיה זאת הפעולה מפועל מכוון בה התכלית אשר בעבודה היתה, ולזה היה שתתישר כל ההויה אל תכלית היותר שלם (מלחמות ה', מאמר ה', חלק נ', פרק ד').

ווי די חיות און די צמחים ענטוויקלען זיך ארויס פון דער זריעה? צי זאל מען אפשר דעם גאנצען אוניווערזום בער-טראכטען ווי א געבארע-ווערען פון דער אור-וועלט-זריעה אין וועלכער אלץ איז שוין געווען בכוח (אין דער מעגליכ-קייט) און איז נאכדעם ארויס בפועל (אין דער ווירקליכ-קייט)? דער גאנצער אוניווערזום איז געווען, אויב מען קען זיך אזוי אויסדריקען, ווי אז איי, וואס איז נאך ניט אויסגע-בריהט געווארען, וואו אלץ איז שוין אבער געווען, פון אויב, אין כוח, אפילו די דאזיגע שכל'דיגע קראפט, וואס מען זעהט ארויס אין דער פלאנמעסיגקייט פון דער וועלט אין שוין גע-לעגען אין דער וועלט-איי גופא.

דער רלב"ג ארגומענטירט טיעף און אויספיהרליך דיא דאזיגע פראגע, און קומט נאך א לאנגע רייע פון ארגומענטען צום שלום, אז דיא שכל'דיגע קראפט קען ניט ליגען אין דער וועלט-זריעה גופא, אויב אפילו מען זאל אננעהמען, אז אזא וועלט-זריעה האט באמת עקזיסטירט. ער בעווייזט, אז דיא שכל'דיגע קראפט, וואס ווירקט אין דער דאזיגער היפאטעטי-שער וועלט-זריעה וואלט געמוזט זיין אויסערהאלב איהר. ער געפינט, אז ניט בלויז וואלט יענע קראפט געדארפט זיין אויסערהאלב דער היפאטעטישער וועלט-זריעה, נאך אז דיא קראפט וואס ליגט אין דיא זריעה פון דיא צמחים און די חיות מוז אויך זיין געטליך און אויסערהאלב דער זריעה ניט אין איהר. ער מיינט, אז יענע וואונדערבארע קראפט, וואס ליענט אין דעם קערענדיל פון דיא צמחים, וואס מאכט מעגליך, אז פון דעם קערענדיל זאל ווערען א גאנצער בוים; אז יענע וואונדערבארע, אונזיכטבארע קראפט, וואס מאכט מעגליך, אז פון דאס ביסעל פליסיגקייט זאל זיך קענען ארויס-ענטוויקלען א חי' אדער א מענש, אז דיא דאזיגע קראפט ליענט ניט אין דער זריעה גופא, נאך זיא איז א געטליכע. דיא זריעה איז בלויז דיא מאטעריע אויף וועלכער דיא געט-ליכע קראפט ווירקט, דיא כלי דורך וועלכע דיא דאזיגע קראפט ארבייט. ער זעהט אין דער ערשיינונג פון פרוכטבארקייט א געטליכע קראפט. ער זוכט צו בעווייזען, אז אויף אז אנדער

אופן קען דיא דאזיגע ערשיינונג ניט פערשטאנען און ער-
קלערט ווערען. ער זעהט דיא ווירקונג פון דער געטליכער
קראפט אין דעם, וואס אין דעם טראפען פון דער מענשליכער
זריעה ליגט שוין בכח דער גאנצער צוקונפטיגער מענש, מיט
אלע זיינע ארגאנען, געפיהלען און שכל.

ניט קיין בלינדע מעכאנישע קראפט, נאך א בעוואוסטע,
שכל'דיגע קראפט אין דיא אורזאכע פון דעם אוניווערום.
דאס זעהט מען דערפון, וואס דיא וועלט האט א סדר און א
אדרנונג, א ציעל און א תכלית. א זאך וואס אין בעשאפען
געווארען, האט א ציעל און א תכלית; א זאך וואס אין אייביג
האט ניט קיין ציעל און קיין תכלית. קוים זעהט מען אין דער
וועלט א ציעל און א תכלית, אין עס א סימן אז זי איז בעשא-
פען געווארען, אז זי עקזיסטירט ניט פון אייביג.

עס זיינען דא שטארקע ארגומענטען דאפיר, אז דיא
וועלט איז אן אויביגע, דער ר ל ב "ג בריוונגט דיא אלע
ארגומענטען און נאך א גרינדליכען קריטישען אנאליז קומט
ער צום שלום, אז זיי זיינען ניט גענוג צו בעגרינדען דיא
אויביגקייט פון דער וועלט. איינע פון דיא פעהלערען, וואס
דיא אלע פילאזאפען, וועלכע גלויבען אין דער אויביגקייט פון
דער וועלט בעגעהן, בעשטעהט אין דעם, וואס זיי אורטהיילען
פון א טהייל אויף'ן גאנצען, פון פרט אויף'ן כלל. זיי ווענדען
אז דיא געזעצע פון אונזער ערד, וועלכע איז בלויז א טהייל
פון דער אוניווערזום אויף דעם גאנצען אוניווערזום, דאס
מוז בריוונגען צו טעות'ן און צו פאלשע אויספיהרונגען. דער
ר ל ב "ג אילוסטירט דעם דאזיגען געדאנקען אויף'ן פאל-
גענדען אופן: מיר ווייסען אלע, אז א מענש קען ניט לעבען
סיידען ער האט פערדייאונגס-ארגאנען, דורך וועלכע ער
קריגט זיין נאהרונג. אויף'ן גרונד פון דעם קענען מיר קומען
צום שלום, אז דער מענש/האט עקזיסטירט איידער ער האט
עקזיסטירט. דער געדאנקען-גאנג וועט זיין אזוי: (1) א
מענש מוז האבען א מאגען, א לעבער, א הארצען, כדי ער
זאל קענען לעבען; (2) דער מאגען, דער לעבער, דאס הארץ
קענען ניט עקזיסטירען אליין אהן דעם מענשען; (3) פאלג-

ליד, דער מענש האט געמוזט עקזיסטירען איידער ער האט עקזיסטירט. דאס איז אבער אן אונזינן, און דער טעות נעהמט זיך דערפון, וואס מיר אורטהיילען פון דעם מענשען'ס נאהרונגס-ארגאנען, וועלכע זיינען בלויז א טהייל פון דעם מענשען, אויף דעם גאנצען מענשען. מיר אורטהיילען פון געוויסע טהיילען פון מענשליכען קערפער, וויא דער מענש איז איצטער אויף א צייט ווען ער איז נאך ניט געווען אזוי וויא איצטער, אין דעם איצטיגען צושטאנד פון ז י ז, מוז דער מענש האבען זיינע פערדייאונגס-ארגאנען וויא זיי זיינען איצטער; אין דעם פראצעס פון ו ע ר ע ז, איז דער דא-זיגער כלל ניט גילטיג, ווייל אלע ארגאנען האלטען איז ווערען און דאן איז נאך ניט גויטהיג דער מאגען, דער לעבער און דאס הארץ וויא זיי זיינען איצטער. (מלחמות ה', מאמר ו', חלק א', פרק ד').

דאס זעלבע איז בנוגע דער וועלט - ו ע ר ע ז. דער גאנצער אוניווערזום דארף בעטראכט ווערען וויא איין גאנצער צעם, און דיא געזעצע וואס זיינען גילטיג אויף געוויסע טהיילען פון איהם קענען ניט אנגעווענדעט ווערען אויף איהם אין גאנצען. דער פראצעס פון ו ע ר ע ז בנוגע דעם אונזי-ווערזום בכלל קען ניט פערגליכען ווערען מיט דעם צושטאנד פון ז י ז בנוגע געוויסע טהיילען פון איהם. דער ד ל ב "ג בעמערקט, אז אויך דער ד מ ב "ם האט זיך שוין בענוצט מיט דעם דאזיגען ארגומענט, אבער ביין ד מ ב "ם איז ער מעהר אלגעמיין. דער ד מ ב "ם מיינט, אז דיא נאטירליכע געזעצע פון א י צ ט ע ר, נאכ-דעם וויא דיא וועלט איז שוין בעשאפען געווארען, קענען ניט אנגעווענדעט ווערען אויף פ ר י ה ע ר, ווען דיא וועלט איז נאך ניט געווען. דער ד ל ב "ג מיינט, אז די געזעצע מעגען זיין איינע און דיא זעלבע, אבער אז מען קען ניט אנווענדען דיא געזעצע פון א פ ר ט, פון א טהייל, אויף'ן כלל, אויף'ן גאנצען.

די וועלט איז אלזא א בעשאפענע. זי איז בעשאפען געווארען פון א שכל'דיגער קראפט, וואס שמעהט

אויסערהאלב דער וועלט, און וואס האָט געהאט דערביי א שכל און א כונה. מאַנכע זיינען מיט דער מיינונג, אז עס זייַ גען בעשאַפען געוואָרען און חרוב געוואָרען וועלמען איינע נאָך דער אַנדערער און אז די וועלט איז בשום אופן ניט די ערשטע. די זעלבע שאַפענדע קראַפֿט האַלט אין איין שאַפען, און די וועלט מוז אונטערגעהן, ווייל מאַטעריע איז אונטערוואָרפען דעם פראַצעס פון צופאַלען און אונטערגאַנג. אַנדערע זיינען מיט דער מיינונג, אז די וועלט איז שטענדיג און א צושטאַנד פון ווערען, ניט פון זיין: דאָס מיינט, די וועלט איז ניט איינמאַל פאַר אלע מאַל בעשאַפען געוואָרען אויף אייַ ביג, נאָר אז זי וועט יעדע מינוט פון דאָס ניי בעשאַפען, זי איז אַן אונאַויפּהערליכער פראַצעס פון ווערען. זי איז געגליַר־ כען צו א פליסענדען טייך, וואו דאָס וואַסער וואָס מיר זעהען איז דעם איצטיגען מאַמענט איז ניט דאָס זעלבע וואָס מיר האַבען געזעהן מיט א מאַמענט פריהער. דעם רל ב"ג'ס מייַ- נונג איז, אז די וועלט איז די ערשטע און אז זי איז בעשאַפען געוואָרען איינמאַל פאַר אלע מאַל: זי געפינט זיך שטענדיג און א צושטאַנד פון זיין און ניט פון ווערען. ער מיינט, אז א צושטאַנד פון ווערען הייסט זיין און ניט זיין און איין און דער זעלבער צייט, וואָס דאָס איז אַן אונמעגליכקייט.

די וועלט איז א בעשאַפענע. די פראַגע, וואָרום זי איז ניט בעשאַפען געוואָרען פריהער, געפינט דער רל ב"ג פאַר ניט וויכטיג. איינמאַל האָט זי דאָך געמוזט בעשאַפען ווערען, און ווען מיר זאַלען זיך פאַרשטעלען, אז זי וואַלט בעשאַפען גע- וואָרען מיט מיליאָנען יאהרען פריהער, וואַלט דאָך נאָך אלץ געבליבען דיזעלבע פראַגע: פאַר וואָס איז זי ניט בעשאַפען געוואָרען נאָך פריהער.

דער רל ב"ג זוכט צו בעגרינדען זיין מיינונג, אז די וועלט איז בעשאַפען געוואָרען. ער בריינט פערשיעדענע ראיות אויף דעם. איינע פון די דאָזיגע ראיות איז, אז ווען די וועלט וואַלט געווען אייביג און דער מענש וואַלט געווען פון אייביג, וואַלט שוין דער מענש געדאַרפט דערגרייכען א פיעל העכערע מדרגה פון קולטור און וויסען.

די וועלט איז בעשאפען געווארען און זי האט דארום אן אנפאנג, אבער דערפון איז נאך ניט געדרונגען. אז זי מוז האבן בען אן ענדע. זי איז ענדליך בנוגע איהר אנפאנג, אבער זי איז אונענדליך בנוגע איהר ענדע. זי קען צושטערט ווערען, וויב גאט וועט אונז וועלען, אבער זי מוז ניט צושטערט ווערען.

איז די וועלט בעשאפען געווארען פון עטוואס אדער פון גארנישט? דער רל"ג בריינגט ארגומענטען גען די דאזיגע ביידע השערות. זיי זיינען ביידע אונמעגליך. פון גארנישט קען ניט ווערען עטוואס, און די וועלט האט דאך רום ניט געקענט ווערען פון גארנישט. ע איז אבער אויך אונמעגליך אנצונעהמען די השערה, אז עטוואס האט עקזיסטירט פון אייביג, איידער די וועלט איז בעשאפען געווארען, א חוץ גאט. דאס וואלט געמיינט, אז עס איז דא עטוואס געט ליכעס א חוץ גאט. דער רל"ג געהט זיך פערנאנדער מיט דעם רמב"ם און די אנדערע אידישע פילאזאפען, וואס האבן בען בעהויפטעט, אז די וועלט איז בעשאפען געווארען פון גארנישט. ער מאכט אזא מין פשרה: עס האט זיך געפונען א מין עטוואס, אז אור-מאטעריע, וואס האט ניט געהאט קיין שום פארם און קיין שום בעוועגונג. מאטעריע אהן פארם און אהן געוועגונג געפינט זיך אין ווירקליכער עקזיסטענץ. ווייל מאטעריע עקזיסטירט דאן, ווען זי האט פארמע און בעוועגונג. הייסט עס, אז מען קען ניט זאגען, אז די אור-מאטעריע האט עקזיסטירט צוזאמען מיט גאט, ווייל זי האט ניט געהאט קיין פארמע און האט ניט עקזיסטירט אין ווירקליכער עקזיסטענץ. דער חילוק צווישען זיין, דעם רל"ג ב"ג'ס, מיינונג, און די פלאטאנישע טעאריע פון מאטעריע בעשטעהט אין דעם, ווי דער רל"ג גופא ערקלערט, וואס לויט פלאטא האט די מאטעריע געהאט בעוועגונג און פאלגליך פארמע, וועהרענד לויט דעם רל"ג

איז די מאטעריע פארמלאז און בעגוננסלאז*). די אנווענדונגען וואס ווערען געמאכט געגען פלאטאס טעאריע זיינען דארום ניט גילטיג געגען דעם רבל"ג'ס מיינונג.

אין דעם לעצטען קאפיטעל פון זיין ווערק זוכט דער רל"ג צו בעווייזען, אז זיינע מיינונגען זיינען אין איינפער-שטענדנים מיט די מיינונגען פון דער תורה.

* * *

דער רל"ג איז געווען דער גרעסטער און מען קען איהם אויך רעכענען פאר דעם לעצטען פון די אידישע פילאזאפיען אין דרום פראנקרייך. די אידישע קולטור אין פראנקרייך, סאי די תלמודישע פון צפון פראנקרייך, סאי די פילאזאפישע און וויסענשאפטליכע פון דרום-פראנקרייך, איז מיט געוואלט איבערגעריסען געווארען דורך די שוידערליכע רדיפות און די מעהרערע גירושים. דער לעצטער גירוש איז פארגעקומען אונטער דער הערשאפט פון טשארלס דעם זעקסטן ביין ענדע פון פערצעהנטען יאהרהונדערט. פראנקרייך האט ארויסגע-טריבען די אידען פון יעדען נייען פראווינץ, וואס זי האט אנגעקסירט. פאר קנאפע דריי הונדערט יאהר זיינען כמעט ניט געווען קיינע אידען אין פראנקרייך. ערשט ביין ענדע פון זיעבצעהנטען יאהרהונדערט, ווען לואיס דער פערצעהנ-טער האט פערכאפט עלזאס, וואו עס האט זיך געפונען א בעדייטענדע אידישע בעפעלקערונג, האבען זיך פון דאס ניי אנגעפאנגען צו בעווייזען אידען אין פראנקרייך. לכתחילה האט לואיס געהאט בדעה אין גאנצען ארויסצוטרייבען די אי-

(*)...כדי מפני שכבר היה מחויב בזאת ההויה אשר התבאר חיוכה במופתים רבים, שתהיה אם יש מיש אם יש מאין, וכבר התבאר שאי אפשר שתהיה באחד מאלו הפנים, הנה לא ישאר אלא שתהיה יש מאין מצד, ויש מיש מצד. והנה זאת החלוקה היא אשר נעלמת מהקדמונים. ואולם היותה יש מיש היא שתהיה מנשם; ואולם היותה יש מאין שתהיה מנשם נעדר כל צורה... וזה כי מה שיתחויב מהספק לאפלטון... הוא מפני מה שהיה מניח לזה הגשם תנועות מה. (מלחמות ה', מאמר ו', חלק א', פרק י"ז).

דען פון על ז א ס. אכער ער איז שפעטער געווארען ווייכער
און האט זיי דארטען געלאזען וואוינען. פאר וואס זיי האבען
איהם געדארפט גאנץ פיין בעצאהלען.

מיט דער ענדע פון פערצעהנטען יאהרהונדערט ענדיגט
זיך די אידישע קולטור אין פראנקרייך ביז דער נייעסטער
צייט.

די אידען אין איטאליען.

XI.

די אידען פון איטאליען. ר' שבת י ד א נ א ל א, און זיין צייט.
דער „קליינער יוסיופון“ און זיין מחבר. דער תנא „דבי אליהו“. ר' נתן בר'
יהואל פון רוים און דער „ערוד“. ר' הלל בן שמואל פון וועראנא.
ר' זרחיה אבוהו.

אידישע קהלות, גרעסערע און קלענערע, האבען זיך שוין
געהאט געפונען אין פערשיעדענע שטעט פון איטאליען
לאנג איידער די צושטערונג פון דעם צווייטען בית המקדש.
כל זמן די אידען האבען געהאט זייער אייגען לאנד און זייערע
אייגענע מלוכה זיינען זיי בעהאנדעלט געוואָרען ניט ערגער
ווי די בירגער פון אירגענר וועלכען אנדערען לאַנד, וואס איז
געשטאנען אין פריינדליכע בעציהונגען מיט דער רוימישער
אימפעריע. ווען די אידען האבען פערלאָרען זייער זעלבסט-
שטענדיגקייט און ארץ ישראל איז ערקלעהרט געוואָרען אלס
א רוימישע פראווינקי, האט זיך נאָטירליך זייער לאַגע געענד-
דערט צום ערגערען. זיי זיינען בעהאנדעלט געוואָרען ווי די
אונטערטאָנען פון א בעזיענטען לאַנד. די אידישע לאַגע איז
געוואָרען נאָך ערגער נאָך דער גרויסער רעוואַלוציע פון די
אידען געגען די רוימער, וועלכע האָט זיך געענדיגט מיט דער
פאלשטענדיגער פערניכטונג פון דעם אידישען מלוכה־לעבען.

פון דער קולטורעלער און ליטערארישער טהעטיגקייט פון די איטאליענישע אידען אין דער צייט פון וועלכער דא ווערט גערעדט, ווייסען מיר כמעט גאר נישט. עס איז אבער אנצונעמהעז, אז די אידען האבען אנגעפיהרט א גאנץ שטארק קע פראפאגאנדא פאר די לעהרען פון יודענטהום, און אז זיי זיינען געוויסער מאסען געווען אין דעם ערפאלגרייך. דאס איז צו דרינגען דערפון, וואס מאנכע פון די רוימישע אימפער ראטארס האבען געפונען פאר נויטיג אנצונעמהעזן שטרענגע מאסרעגעלען ניט בלויז געגען די אידישע פראפאגאנדיסטען. נאר אויך געגען די יעניגע רוימישע אריסטאקראטען, וואס זיינען בשתיקה אריבערגעגאנגען אדער האבען ארויסגעצייגט צופיעל פריינדשאפט צום יודענטהום.

ווען דאס קריסטענטהום איז אין פיערטען יאהרהונדערט געוואָרען די אנערקענטע שטאַטס־רעליגיאָן, איז די אידישע לאַגע געווארען נאָר ערגער. די פערפאלגטע קריסטליכע רעליגיאָן איז אליין געווארען א פערפאלגערין, און האָט אין דעם אריבערגעשטייגט אלע אַנדערע און פריהערדיגע רעליגיאָנען. מען מוז אבער צוגעבען, אז אפילו אונטער דער קריסטליכער הערשאפט איז די לאַגע פון די אידען אין איטאליען צו יענער צייט נאָך געווען ערטרגלייך אין פערגלייך צו זייער לאַגע אין די שפעטערע יאהרהונדערטע אין די אַנדערע קריסטליכע לענדער.

שוין אין אַכטען יאהרהונדערט האָבען זיך אין איטאליען געפונען אידישע ישיבות, וואו דער באַבילאָנישער תלמוד איז געשטודירט געווארען. ווי עס ווייזט אויס, זיינען שוין דאָ מאַלס די איטאליענישע אידען געשטאנען אונטער דעם אייני פלוס פון די „גאונים“ און די גרויסע ישיבות פון בבלי, כאַטש עס איז ניט אין גאַנצען קלאָהר ווי אַזוי די דאָזיגע פערבינדונג איז פאַרגעקומען. לויט ווי עס ווערט דערצעהלט אין פערשיעדענע קוועלען, זאָל קאַרל דער גרויסער האָבען אריבערגעבראַכט א אידיש־איטאליענישען תלמודיסט, קלוננימוס אָדער זיין זוהן משה פון לוקא, קיין מאַינץ, וועלכער האָט דאַרטען געגרינדעט די ערשטע ישיבה.

אויף אזא אופן קומט אויס, אז אין איטאליען איז געשטאנען די וויענעלע פון דעם תלמודישען שטודיום, וועלכער האט זיך שפעטער אזוי שטארק ענטוויקעלט אין צפון־פראנקרייך, עלזאס און די רהינישע פראווינצען.

א חוץ תלמודיסטען האבען זיך אין איטאליען אויך גע- פונען אידישע געלעהרטע און דאקטוירים, און גיעדעמאז אין זיין ווערק: „די געשיכטע פון דער אידישער קולטור און ערציהונג אין די מערב־איראָפעאישע לענדער“, ברענגט די נעמען פון אייניגע אידיש־איטאליענישע געלעהרטע פון יענער צייט. דער אויבענדערמאנטער ר' משה בר' קלונימוס פון לוקא איז אויך געווען א פיטן און עס זיינען פון איהם גע- בליבען הימנען און תפילות.

דער ערשטער פון די אידיש־איטאליענישע געלעהרטע און טאקע אויך דער ערשטער העברעאישער שריפטשמעלער איבער וויסענשאפטליכע ענינים אין איראָפא בכלל, איז געווען ר' שבתאי דאָנאָלאָ, וועלכער איז געבאָרען געוואָרען אין יאהר 918 און איז געשטארבען מיט זיעבציג יאהר שפעטער.

ר' שבתאי דאָנאָלאָ קען זיך ניט פערגלייכען מיט די אידישע גדולים פון שפאניען צו אפילו מיט די דאָ- זיגע פון דרום פראנקרייך. די ספרים וואס זיינען געבליבען פון איהם האבען בלויז א היסטארישען ווערט.

ווען ער איז אלט געווען צוועלף יאהר איז ער צוזאמען מיט זיינע עלטערען געפאנגען געווארען פון יס־רויבער. איהם האט מען אויסגעלייזט, וועהרענדר זיינע עלטערען זיינען פער- פיהרט געווארען אין אפריקא, וואו מען האט זיי פערקויפט אלס שקלאָפּען.

דער יונגער דאנאלא האט זיך גענומען צום שטודירען. אבער דאמאלס איז עס ניט געווען אזא לייכטע ארבייט. עס איז געווען שווער צו קריגען ביכער און נאך שווערער צו קרי- גען רביים, וועלכע זאלען פערשטעהן די ביכער. די קריסט- ליכע איראָפא איז דאמאלס געלעגען אין דער טיעפסטער אונט- וויסענהייט, און דאס זעלבע קען אויך געזאגט ווערען וועגען

די אייראפעאישע אידען. אט וואס דאנאלא דערצעהלט ווען
נען זיד: „איד האב זיד זעהר פיעל אנגעשטרענגט צו לערנען
און צו פערשטעהן די חכמות פון מעדיצין און אסטראלאגיע.
איד האב זיד איבערגעשריבען די ביכער פון די פארצייטיגע
אידישע געלעהרטע וועגען דעם,* אבער קיינער פון די אי-
דישע חכמים האט זיי ניט פערשטאנען... די אידישע חכמים
האבען פון די דאזיגע ביכער ניט געהאלטען, ווייל זיי האבען
זיי ניט פערשטאנען... דארום האב איד בעשלאסען צו שטר-
דירען און צו פארשען די חכמות פון די גריכען, פון די ארא-
בער, פון די באביליאנער און די הינדוסען. יעדער אין זיין
שריפט און אין זיין שפראך, און איד האב אויסגעפונען, אז
זיי שטימען מיט די ביכער וואס זיינען געשריבען געווארען פון
די אידישע חכמים וועגען די חכמות פון די שטערען און
די מזלות“.

ר' שבת י ד א נ א ל א האט אנגעשריבען א פירוש
אויף דעם ספר יצירה, אונטער דעם נאמען „חכמוני“ אדער
„תחכמוני“. פון דארטען איז צו זעהן, אז ער איז געווען בער-
קאנט מיט דער אראבישער פילאזאפיע. ער פיהרט דארטען
דורך דעם געדאנק, אז דער מענש איז א „עולם קטן“, וועהר-
רענד די גאנצע שעפפונג מיט גאט איז דער „עולם גדול“. ער
פיהרט דורך א פערגלייך צווישען די מענשליכע גליעדער און
טהיילען פון דעם אוניווערזום. דעם קאפי, צום ביישפיעל, פער-
גלייכט ער צום הימעל; די אויגען צו די זונן און די לבנה און
אזוי כסדר. ער ענדיגט זיין פאראלעל מיט די פאלגענדע
ווערטער: „דאריבער איז דער וואס טויטעט א מענשען גלייך
ווי ער וואלט חרוב געמאכט א גאנצע וועלט, ווייל דער מענש
האט אין זיך אליין טהיילען פון דער שעפפונג און דעם
רוחניותדיגען געשטאלט פון גאט“.

ד א נ א ל א האט אויך געשריבען ביכער איבער מע-

* דערפון קען מען ארויסדרינגען, אז אין דאנאלא'ס צייטען איז
שוין געווען א העברעאישע וויסענשאפטליכע ליטעראטור, וועלכע איז
א פנים פערלארען געגאנגען.

דיצין. זיינע מעדיצינישע קענטניסע האָט ער געקראָגען פון גריכישע און סירישע קוועלען. פראַנמענטען פון זיין בוך איבער מעדיצין זיינען אפגעדרוקט געוואָרען אין „ווירכאווס אַרכיווען“ דורך דעם בעקאנטען געלעהרמען שטיינשניידער. אונטער דעם נאָמען: דאָנאַלאַס פאַרמאַקאָלאָגישע פראַקטישע אבהאנדלונג ווי אזוי צו פערפערטיגען רפואות פון פערשיעדענע גראָזען און וואַרצלען.

דאָנאַלאַ איז ניט געווען דער איינציגער אידישער שרייבער אין איטאַליען אין יענער צייט. עס זיינען אויך געווען אַנדערע, וועלכע האָבען אבער ניט געלאָזען זייערע נעמען אויף זייערע ספרים. דער מנהג אַנצוגעבען דיא נעמען פון בעריהמטע מענשען אויף דיא אייגענע ווערק איז, וויא עס ווייזט אויס, אויך געווען פערשפרייט אין איטאַליען. איינער פון דיא דאָזיגע ווערק איז דער „קליינער יוסיפון“. וועלכער איז לויט דער מיינונג פון גידעמאן און אַנדרע פאַרשער פערפאַסט געוואָרען פון אַ איטאַליעניש אידישען שרייבער אין מיטען פון צעהנטען יאָהרהונדערט. דער נאָמען פון דעם פערפאַסער ווערט אַנגעגעבען אַלס יוסיפ בונדוריון און פאַר אַ לאַנגע צייט האָבען פיעלע געגלויבט, אַז דאָס איז דער בעריהמטער אידישער היסטאָריקער און גענעראַל יאַזעפּוס פּלאַוויאָס אַדער יוסיפ בונדוריון. דער דאָזיגער בוך, וועלכער גיט דיא היסטאָריע פון דעם אידישען פּאַלק ביו דער צושטערונג פון צווייטען טעמפּעל, איז פאַר פיעלע יאָהרהונדערטע געווען איינער פון דיא בעליעבטעסטע און פאַפולערסטע ביכער ביון אידישען פּאַלק. ער איז אויך איבערזעצט געוואָרען אין אידיש און אונזערע מאַמעס און באַבעס פלעגען איהם לייגענען צוזאַמען מיט'ן „ספר הישר“, „צאינה וראינה“ און אַנדרע אַזעלכע ספרים.

ער איז געשריעבען אין אַ שעהנעם און לייכטען סטיל, און ווירקליכע היסטאָרישע פאַססירונגען זיינען דאַרטען צונויפגעמישט מיט אַללערליי לעגענדען און מעשיות, וועלכע

האבען ניט קיין שום היסטארישען ווערטה אבער וועלכע מאכען דעם בוך פאר אנגענעהמע און אנציהערדע לעזער-שטאף.

אז אנדער וויכטיגער ספר פון בערד יענער צייט איז דער מדרש „תנא דבי אליהו“. ווער עס איז געווען דער אמת'ער מחבר פון דעם דאזיגען מדרש איז ניט בעקאנט. ער איז געשריעבען אין א לייכטען און א רייכען העברייאיש, און איז פול מיט מאראלע לעהרען און גוטע עצות: „און דוא זאלסט ליעב האבען גאט דיין גאט, דאס מיינט דוא זאלסט גאט'ס נאמען מאכען בעליעבט ביי דיא מענשען. דו זאלסט וויסען דיא תורה, לעהרנען דיא תורה, און עהרליך האנדלען מיט דיא מענשען, כדי זיי זאלען זאגען, וואויל איז יענעם וועלכער האט געלעהרענט דיא תורה, וויא שעהן זיינען זיינע מעשים, וויא גוט זיינען זיינע וועגען... אבער ווען א מענש לעהרענט תורה און האנדעלט ניט עהרליך מיט דיא לייטען, און איז ניט פריינדליך מיט דיא מענשען — וואס וועט מען אויף איהם זאגען? מען וועט זאגען, איהר זעהט יענעם למדן, וויא שלעכט עס זיינען זיינע מעשים, וויא מיאוס עס זיינען זיינע וועגען; ניו, מיר וועלען אונז זערע קינדער ניט לעהרנען דיא תורה. קומט אויס, אז נאט'ס נאמען ווערט צוליעב איהם פערשוועכט. דערפאר האבען דיא חכמים געזאגט, זאל זיך א מענש דערווייטערען פון גולה, סאי פון א אידען, סאי פון א פרעמדען“.

„אט אזוי דארף זיך א מענש אויפפיהרען: בעשיידען ביי זיך אין הויז, פרום אין בית-המדרש, קלוג אין פרומקייט, קליגען זיך אין דער תורה, קלוג אין גוטע מעשים, שעהן און אנגענאהם פאר מענשען, מודה זיין אויפ'ן אמת און דער ווייטערען זיך פון ליגען. ליעב האבען גאט, צי ער איז צו איהם גוט אדער ניט; טרויערען אויף דעם כבוד פון גאט און דעם כבוד פון דעם פאלק ישראל, האפען און געלוסטען, אז דער כבוד פון ירושלים, דער כבוד פון בית המקדש און דיא אידישע גאולה זאל וואס גיכער קומען“.

מיט אזעלכע און עהנליכע דרשות איז דער „תנא דבי אליהו“ פול.

איינער פון דיא וויכטיגסטע ספרים, וואס דאס אימאָרליענישע יודענטהום האָט פון זיך אַרויסגעגעבען אין מיטעל־אַלטער און וואָס האָט נאָך ניט פערלאָרען זיין בעדייטונג און וויכטיגקייט ביז היינטיגען טאָג, איז דער „הערוֹד“ פון רבי נתן ב"ר יחיאל הרוֹמי.

רבי נתן איז געבאָרען געוואָרען אין רוים בערך אין יאָהר 1035, און איז געשטאָרבען אין יאָהר 1106. זיין פאָטער ר"יחיאל איז געווען אַ גרויסער תלמודיסט און אַ פּיטן. זיינע ברידער זיינען אויך געווען בעריהמטע תלמודי־סטען. ער האָט זיי אַלעמען אַריבערגעשטייגט ניט בלויז אין זיינע תלמודישע נאָר אויך און הויפטזעכליך אין זיינע וועלט־ליכע קענטניסען.

אין זיינע יונגע יאָהרען האָט ער זיך אָפּגעגעבען מיט מסחר, אָבער ער האָט עס באַלד אויפגעגעבען און האָט זיך גענומען צום לעהרנען. זיינע רביים זיינען געווען זיין פאָטער און זיינע עלטערע ברידער, און שפעטער איז ער אויך געפאָהרען אין פראַנקרייך, וואו ער האָט געלעהרענט ביי דעם בעריהמטען ר"י משה הדרשוֹ.

וויאָ לאַנג ר"י נתן האָט געאַרבייט אויף דעם „הערוֹד“ איז ניט בעקאַנט. עס איז אויך ניט בעוואָוסט, צי ער אַליין האָט דיאָ נאַנצע אַרבייט געמאַהן אָדער צי ער איז בלויז גע־ווען דער רעדאַקטאָר, וועלכער האָט געהאַט אונטער זיך אַ צאָהל מיטאַרבייטער. עס לייגט זיך קוים אויפ'ן שכל, אַז איין מענש זאָל אַליין קענען אויפמאַהן אַזאַ אַרבייט. דערצו איז נויטהיג אַן ענציקלאָפּעדישען וויססען. דער „ערוֹד“ איז מעהר וויאָ אַ תלמודישער ווערטער־בוך, ער איז אַ מין ענ־ציקלאָפּעדיע פון דער תלמודישער ליטעראַטור. אין איהם זעהט מען אַרויס ניט בלויז דעם מחבר'ס אַלזייטיגע און ברייטע קענטניסען פון דער תלמודישער ליטעראַטור, פון דעם תלמוד און זיינע מפורשים, נאָר אויך אַ געוואָלדיגע קענט־ניסען פון שפראַכען. אַ חוץ דיאָ אראמישע, פערזישע, אַראַ־

בישע, גריכישע, לאטיינישע שפראכען. האט דער מחבר — אדער דיא מחברים — אויך געקענט איטאליעניש און זאגאר מאנכע פון דיא סלאווישע שפראכען.

דיא בעדייטונג פון דעם הערוד פאר דעם שטודיום פון דעם תלמוד איז זעהר גרויס. ער ווערט פון מאנכע בעטראכט אלס בענייהע אזוי וויכטיג ווי די ווערק פון דעם „אלפס“ און „רש“י. פאר דער וויססענשאפטליכער פארר שונג פון דעם תלמוד און זיין שפראך איז ער אהן שום ספק פון דער גרעסטער בעדייטונג.

פון מאנכע פון זיינע ערקלעהרונגען איז צו זעהן, אז רבי נתן איז אויך בעקאנט געווען מיט דיא וויססענשאפטען פון זיין צייט און אז ער האט אויך געהאט א ידיעה וועגען מעריציו.

אין דעם דרייצעהנטען יאהרהונדערט זיינען דיא איטאליענישע אידען געקומען אין בעריהרונג און אונטער דעם איינפלוס פון זייערע ברירער אין שפאניען. א געוויסע צייט פריהער איז דער אבן-עזרא געווען אין איטאליען, וואו ער האט אָנגעשריעבען מאנכע פון זיינע ווערקען.

אין דער צייט פון דער בענייאונג פון דער גרויסער מחלוקה וועגען רמב"ם און זיין „מורה נבוכים“, האט זיך אין איטאליען געפונען איינער פון די שטארקסטע אנהיינגער און פארקעמפער פון דעם רמב"ם. דאס איז געווען ר' הלל בן שמואל פון ווער א נא, וועלכער איז געבארען געוואָרען אין יאהר 1225 און איז געשטארבען אין 1295.

ר' הלל בן שמואל איז געווען איינער פון דיא בעדייטענדסטע תלמודיסטען פון זיין צייט אין איטאליען. זיין רבי אין תלמוד איז געווען ר' יונה געראנדי, איינער פון די אָנפיהרער פון דעם ערסטען קריעג געגען דעם רמב"ם, וועלכער האט אָבער שפעטער חרטה געקראגען אויף דעם. ר' הלל אליין איז געווען זעהר פרום און דאָרום האט איהם קיינער ניט געקענט חושד זיין אין אפיקורסיש, ווען ער האט זיך אריינגעוואָרפען אין דעם קאמפף פאר דעם רמב"ם.

ר' הלל ווערט בעטראכט אלס איינער פון די וויכטיגסטע אידישע פילאָזאָפּען אין מיטעל-אלטער, כאַטש ער זאגט ניט אַרויס קיינע נייע געדאַנקען. זיין הויפט־ווערק אין זיין ספר „תגמולי הנפשׁ“ (די בעצאהלונג פון דער נשמה), וואו ער בעהאַנדעלט די פראגע פון אונשטערבליכקייט און בעצאהלונג און בעשטראפונג.

אין דעם דאָזיגען ספר צייגט ר' הלל אַרויס אַ ברייטע בעקאַנטשאַפט מיט דער אידיש־אַראַבישער פילאָזאָפּיע בכלל און מיט דעם מורה נבוכים בפרט. אין זיינע אַנזיכטען איז ער נוטה צום אַריסטאָטעליאַניזם, כאַטש ער איז ניט אין גאַנצען פריי פון פּלאַטאָנישע מיינונגען און אַנזיכטען.

נאָך אַ בעדייטענדע פּערזענליכקייט האָט אין יענער צייט געלעבט אין א י ט א ל י ע ן, דאָס איז געווען ר' ז ר ח י ה א ב ן - ח ן. ער איז געווען אַ געבאָרענער פון באַרצעלאַנאַ, שפּאַניע, אָבער ער האָט זיך בעזעצט אין רוים און האָט דאָרטען פּראַקטיצירט אלס דאָקטאָר.

ר' ז ר ח י ה א ב ן - ח ן צייכענט זיך אויס מיט זיין שאַרפען קריטישען שכל און מיט זיין פרייען גייסט. אין זיינע פירושים וואָס ער האָט געשריעבען אויף „איוב“ און „משלי“ ערלויבט ער זיך אַרויסצוטרעטען זעהר שאַרף געגען די פריהערדיגע קאָמענטאַטאָרס. וועגען ר מ ב ן שרייבט ער: „דער ר מ ב ן האָט בלוזי געוואוסט דעם תלמוד און האָט קיין שום אהנונג ניט געהאַט פון דער פילאָזאָפּיע, דערפאַר איז ער אַרויסגעטראָטען געגען דעם ר מ ב ן. ער האָט בעסער געדאַרפט שווייגען און ניט ריידען וועגען זאַכען וואָס ער ווייס ניט.“ ער רופט זיך אָפּ זעהר שאַרף אויף וועגען דעם א ב ן - ע ז ר א און דעם ר ד ״ק.

ווי זיין פריינד ר' הלל פון וועראנאַ איז אויך זרחיה אבן־חן געווען אַ שטאַרקער אנהענגער פון רמב"ם בפרט און פון דער פילאָזאָפּיע בכלל, אָבער ער איז געווען פיעל פרייער אין זיינע אַנזיכטען און מיינונגען ווי זיין פריינד. דאָס האָט געפיהרט צו אַ צוזאַמענשטויס צווישען זיי ביידען אויף זייערע עלטערע יאָהרען. אין דער צייט.

וואָס ר' הלל האָט געזוכט צו בעווייזען, אז דעם רמב"ם'ס מיינונגען שטימען איין אין אלע פרטים מיט די מיינונגען פון די חכמי התלמוד און ער האָט אויף אזאָ אופן געוואָלט כשר'ען דעם רמב"ם, האָט זיך ר' זרחיה אבירחן דערפון אויסגעלאָכט. ער שרייבט צו זיין פריינד אין אַ בריעף: „ווען איינער האָלט זיך אז די מיינונגען פון די פילאָזאָפּען, זאָל ער זיי ניט צונויפֿ-לישען מיט די מיינונגען פון דעם תלמוד. דעם טעות האָט שוין געמאַכט דער רמב"ן, וועלכער איז אמת געווען א גרויסער תלמודישער גאון, אָבער ער האָט קיין אהנונג ניט געהאַט פון די וויסענשאַפטען און א פשיטא שוין פון דער פילאָזאָפּיע. און אויב דו ווילסט אויף געהן אויף דער דאָזיגער וועג, טאָ קעהר זיך צוריק צו דעם לאַנד פון דיינע עלטערען, רוח ארויס דיינע מלאכים וואָס דארפֿען טבילה, וויקעל זיך איין אין טלית און תפילין און שטודיר דעם „ספר יצירה“, דעם „בן־סירא“ און נאָך אזעלכע ספרים.“

ר' זרחיה אבירחן האָט געהאַט פיעלע תלמידים און אַנ-הענגער אין איטאַליען. דער וויכטיגסטער צווישען זיי איז געווען ר' עמונאל הרומי.

XII.

ר' עמאנועל הרומי און זיין צייט. די בעציהונגען צווישען די אײדישע און די קריסטליכע געלעהרטע. יהודה רמאנא און ר' בנימין ב"ר משה. דער אײנפלוס פון די אײדיש-שפּאַנישע און פון די איטאַליענישע פּאָעמען אויף עמנועל'ען. עמנואל'ס פּאַרנאָי גראַפישע ליעדער. זײנע ליעבע-ליעדער. זײנע תּפּלות. זײן „ערן ותּופת“ (גוֹערן און גהינום) אין פּערגלייך מיט דאַנטע'ס „געטליכע קאַמעדיע“.

ר' עמנואל בן שלמה בן יקותיאל הרומי איז געבאָרען געוואָרען אין רוים אין יאָהר 1270 און איז געשטאַרבען אין פּערמא צווישען 1330 און 1335. ער האָט אפּגעשטאַמט פון אַ רייכער און אנגעזעהענער משפּחה. פון דער פּאַמיליע ציפּראַני, וועלכע האָט גע- שפּיעלט אַ גרויסע ראַלע אין דעם לעבען פון דער אײדישער קהלה אין רוים.

עמנואל איז געבאָרען געוואָרען אין אַ גינסטיגער צייט. גינסטיג אין דעם קולטורעלען זינן. דער דרייצעהנטער און פיערצעהנטער יאָרהונדערט זײנען געווען די גלאַנצ-עפּאָכע פון דער אײדיש-איטאַליענישער קולטור אין מיטעל-אַלטער. די פּרישע ווינטען פון דער נייער צייט, וואָס האָבען אָנגע- פּאַנגען בלאַזען איבער אַיטאַליען האָבען אויך ניט געלאָזען אונבעריהרט די איטאַליענישע אידען. די אידען פון איטאַליען האָבען צו יענער צייט פון זיך אַרויסגעגעבען אַ גאַנצע רייע פון געלעהרטע און אויפגעקלעהרטע מענשען. וועלכע האָבען געשפּיעלט ניט קיין קליינע ראַלע אין דער

אלגעמיינער ערוואכונג פון דער אויפֿלעבונגס־צייט. אַ חוץ זייערע אייגענע ספרים, האָבען די דאָזיגע אידישע געלעהרטע זיך אָפּגעגעבען מיט איבערזעצונגען פון אראביש און העברעאיש אין לאטייניש און איטאליעניש. זיי האָבען געזוכט צו בעקאנען פון איין זייט די קריסטליכע וועלט מיט די ווערק פון די אראבישע און אידישע דיינקער, וועהרענד פון דער אנדערער זייט האָבען זיי אויך געזוכט צו בעקאנען די אידען מיט די ווערק פון די קריסטליכע דענקער.

די בעציהונגען פון די דאָזיגע אידישע געלעהרטע צו דער קריסטליכער אינטעליגענץ איז געווען אַ ברייטע און אַז אַלגעמיינדמענשליכע, אויב ניט קיין זעהר פריינדליכע. דאָס זעלבע קען אויך געזאגט ווערען וועגען די בעציהונגען פון דער קריסטליכער אינטעליגענץ צו דער אידישער. ביידע צדדים זיינען ביי זיך געווען זיכער, אַז נאָר זיי זיינען אויף דער ריכטיגער וועג, וואָס פיהרט גלייך אין גרעזן אַרײַן. אָבער דאָס האָט זיי פון דעסטוועגען ניט געשטערט צו טאַלע־רירען איינע די אנדערע און צו לערנען איינע פון די אנדערע. איבערהויפּט איז עס געווען דער פאַל מיט די אידישע גע־לעהרטע, וועמעס ליַעבע צו דער וויסענשאַפּט איז געווען גרע־סער ווי זייער קנאַק פאַר דעם גלויבען.

אינטערעסאַנט אין דער דאָזיגער בעציהונג זיינען די ווערטער פון יהודה ראמאנא אדער ר' יהודה הפלוסוף אין זיין הקדמה צו דיא „מאמרים“ וואו ער האט איבערזעצט אונסציגע פון די קריסטליכע פילאָזאָפּען: אונטערן אַלבערט דער גרויסער, טהאמאס אַקווינא און אנדערע. ער שרייבט: „אזוי ווי איד זעה, אַז אונזער פאַלק בעריהמט זיך מיט דער גרויסקייט פון זיין חכמה און בילדונג, און ער מיינט, דאָס די אנדערע פעלקער בעזיצען ניט די אמת'ע וויסענשאַפּט, געפין איד פאַר נויטיג איבערצוזעצען פון זייערע אַבּהאַנדלונגען איבער די וויסענשאַפּטען, כדי צו בעווייזען זייער חכמה און פערשטאַנד. איד האָב די דאָזיגע אַבּהאַנדלונגען ניט צוזאַ־מענגעשטעלט אין אַ געהעריגען סדר, ווייל מיין הויפּט אויפֿ־

נאכע איז געווען צו בעווייזען די פאלקאמענהייט פון זייערע געלעהרטע.

דער דאזיגער יהודה ראמאנא איז געווען א אינגערער צייטגענאסע פון עמנואל'ען. ער איז געבארען גע- ווארען אין יאהר 1292 און איז געשטארבען אין צווייטען העלפט פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט. א חוץ איבערזע- צונגען האט ער אויך געשריעבען אריגינעלע ספרים איבער פערשיעדענע ענינים. עמנואל זאגט וועגען איהם: „ער איז דער קרוין פון זיין צייט“. ער דערזעהלט אויך, אז ער האט פון איהם אלץ געלערענט.

אז אנדער גרויסער אידישער געלעהרטער פון יענער צייט איז רוים איז געווען ר' בנימין ב"ר משה, וועמען עמנואל בעצייכענט „אלס דער פאטער פון אלע מאטהעמא- טיקער“. דערצו האבען זיך דאמאלס אויך אויפגעהאלטען אין רוים די פראנצויזישע אידישע געלעהרטע און פאָעטען ווי יעקב אַנאַטאָלי און קלונימוס בן קלונימוס. אזא איז געווען די צייט אין איטאליען, ווען עמנואל איז געבארען געווארען. עס פערשטעהט זיך, אז עמנואל האט א חוץ א גוטע אידישע ערציהונג פון ביבעל און תלמוד אויך גע- קראגען א גרינדליכע וועלטליכע ערציהונג, שטודירענדיג פיר- לאזאפיע, די וויסענשאפטען און מעדיצין, וועלכע איז דא- מאלס כמעט אין גאנצען געווען א אידישע חכמה און געלעגען אין אידישע הענר.

ווי עס ווייזט אויס האט זיך עמנואל אָבגעגעבען מיט דער מעדיצינישער פראקטיק. אין איינע פון זיינע ליעדער דער- צעהלט ער פון א שפאָס, וואָס ער האט געהאט מיט א שטאַלצע פאציענטין זיינע, וועלכע האט געוואלט שפיעלען די ראַלע פון א צו גרויסער צנועה: „מען האט מיר איינגע- לאָדען צו היילען א רייכע פרוילין, וועלכע איז שוין קראַנק געווען אַכט טעג. איד האב איהר געטראפּען אין א שעהנע בעט אין זיידענס איינגעוויקעלט. איד האב איהר בעגריסט און געוואלט געהמען איהר האנד צו טאפּען דעם דופק. שטאַלץ האט זי איהר האנד איינגעוויקעלט אין א זיידענע טוך. דאָס האט מיר פּערגראָסען. און איד האב בעשלאסען

פון איהר צו מאכען חוזק. וואס שווייגט איהר? האב איך אנגעפאנגען, די פריילין איז זעהר קראנק. בריינגט אויף גיך די הערנער פון א וואלף, די זאפט פון א פעלז, א שטראהל פון דער לבנה, די מילך פון א יעהריגער הונ, די אויג פון א פלעדער-מויז, די גאל פון א טויב, די פעדערען פון א רויטער ראב... קאכט דאס אלץ אב אין א וואקסענער כלי צוזאמען מיט א צוויילינג פון א פעטען מויל-עזעל, פערשפרייט עס אויף דער פעל פון א מילב און לייגט עס אויף איהר בויך פאר א פלאסטער.... דאס איז א זיכערערע רפואה, וואס די גרעסטע דאקטוירים ראטהען."

פון זיין לעבען איז אונז גאנץ וועניג בעקאנט. פון מאנ-כע פון זיינע לייערער איז צו זעהן, אז ער האט געפיהרט א רייכען, גליקליכען לעבען. ער האט געהאט א פרוי, וועלכע האט אויך אפגעשטאמט פון א רייכער פאמיליע און וועלכע ער האט זעהר ליעב געהאט. אין איינעם פון זיינע לייערער מאלט ער זיין פרוי אין די שעהנסטע פארבען: „איהר האלז איז פון עלפאנט-ביין, איהרע אויגען טויבען, איהרע צייהנער קריסטאל גאנץ און ווייס, איהר מויל איז האניג, איהרע ליר פען ראזען; ווען זי שמייכעלט בעווייזען זיך בלומען אויף איהר מויל, און ווען זי רעדט קלינגט עס ווי מוזיק"... אין א צווייטע לייער ערקלעהרט ער, אז זיין פרוי האט איהם בע-וועגט צו לערנען און צו שטודירען. ער האט ניט געקענט פערטראגען דעם געדאנק, אז אזא פרוי ווי זי איז זאל האבען אז אנוויסענדען מאן.

אויף זיינע עלטערע יאהרען האט זיך דאס רעדעל א דרעה געגעבען. ע מ נ ו א ל האט פערלארען זיין גאנצען פערמעגען און ער איז געצוואונגען געווארען צו פערלאזען זיין היים, וואנדערענדיג וויא א בעטלער איבער איטאליען. אין זיינע לייערער בעקלאגט ער זיך אויף זיין ביטערען מזל, וואס זיינע פריינד האבען איהם פערלאזען און קיינער קימערט זיך וועגען איהם ניט. אונטער דעם יאך פון אלטקייט און ארעמ-קייט איז ער געצוואונגען צו וואנדערען איבער דער וועלט, וואו א טאג און וואו א נאכט, און יעדער מאכט פון איהם

חוזק. ער פערגלייכט זיין איצטיגע לאגע מיט דער לאגע פון זיין יוגענד. דאמאלס האבען איהם אלע גע'חנפ'עט, אלע הא' בען איהם געגעבען כבוד, אלע האבען געזוכט זיין פריינד-שאפט. איצטער מיידען זיי איהם אויס, זיי אנטלויפען פון איהם, זידלען איהם, מאכען איהם צו שאנד און צו שפאט. „מענשען וועמעס עלטערען איד וואלט מיט מיינע הינט ניט געהאלטען“, זיינען איצטער ארויסגעטראטען געגען איהם. זיי רעכטפערטיגען זיין אונגליק, זיי זעהען אין דעם א שטראף פון גאט פאר זייערע זינד, ווייל ער האט זיך ניט אויפגעפיהרט מאראליש:

... יאמרו עלי אישים עשירי נאווה זה תם, וזה ישר, וזה יודע;
ובעד חכם לב שללו הזמן, יאמרו אשר מוסר וחק פורע.

(אויף מענשען וואס זיינען שטאלץ מיט זייער רייכקייט, זאגען זיי ער איז עהרליך, גערעכט און קלוג; און אויף א חכם, וועמען דיא צייט האט בערויבט, זאגען זיי, אז ער איז זינדיג און אונמאראליש.)

... ודמיתי זמני אש, ומקריו לעצים, ואני השה לעולה,
ולו אככה לקורותי יבישון דמעי כל יאור מצור ומצולה.
ולו באתי לספר דאבוני וקורותי אחבר במ מגלה.
ולכו אשמרה מחסום למרפי ודומיה אלי נפשי תהלה.

(און איד פערגלייך מיין צייט צו א פייער, די פאסירונגען האלץ, און איד בין דער שעפס פאר דעם קרבן. און זאל איד וויינען אויף מיינע אונגליקען, וועלען מיינע טרערען אלע טייכען אויסטריקענען. און זאל איד זיי אלע דערצעהלען. וועל איד גאנצע מגלות דארפען שרייבען, דארום וועל איד בעסער שווייגען.)

נאך דריי יאהר וואנדערען איז ע מ נ ו א ל אַנגעקומען אין 1328 קיין פ ע ר מ א. דארטען האט זיך געפונען א מעצענאט, וועלכער האט דעם וואנדערענדען פאעט אריינגע-נומען צו זיך אין הויז, האט איהם בעזארגט מיט אלעם נויטהיגען און האט איהם געגעבען די מעגליכקייט צוזאמענ-צוקלייבען אלע זיינע ליעדער און זיי צוזאמענשטעלען אין א בוך. דעם בוך האט ע מ נ ו א ל אַ נאמען געגעבען „מחברות“ (העפטען).

אין גאנצען בעשטעהט דער בוד פון אכט און צוואנציג „מחברות“, יעטווידע פון וועלכע דארף אייגענטליך בע- האנדלען א בעזונדערע טהעמא, אבער זיי קומען ארויס גע- מיט איינע אין די אנדערע. אין דער ערסטער, צום ביישפיעל, בעקלאגט ער זיך אויף דער צייט, וועלכע איז איהם געווען פאלש און האט איהם אזוי שלעכט בעהאנדעלט; אין דער צווייטער בעזינגט ער ער די שעהנע פרוי און פערשפאט די מיאוסע. אין דער דריטער רעדט ער וועגען לוסט און ליעבע, און אזוי כסדר. אבער ניט שטענדיג האלט ער זיך אן די טהעמא. אבער און וויעדער קומט ער אין מיטען-דריינען אריין מיט זיינע ליעדער וועגען לוסט און ליעבע. ער איז הויפטזעכליך און פריהער פאר אלץ דער פאעט פון לוסט. ווי א קינד פון זיין צייט בעטראכט ער די ליעבע אלס זינדיג און די לוסט אלס א פערברעכען. אבער ער קען זיך פון זייער מאכט ניט בעפרייען. ער האט פיינט די פרוי אלס די קוואל פון זינד, אבער זיין ליעבע צו איהר שטייגט אריבער זיין שנאה.

אום די אלע ליעדער, וועלכע זיינען געזונגען געווארען אין פערשיעדענע צייטען, אין דער יוגענד, אין די מיטעלע יאהרען און אויף דער עלטער „זאלען טראגען דעם כאראקטער פון איין גאנצען בוך, זוכט זיי ע מ נ ו א ל צוואמען- צופלעכטען דורך צווייגעשפרעכען און ערצעהלונגען, וועלכע זיינען ניט שטענדיג לויט אונזער געשמאק.

אין זיינע ליעדער איז ע מ נ ו א ל שטארק בעאייניג פלוסט געווארען פון די אידיש-שפאנישע פאעטען, הויפטזעכ- ליך פון אל ח ר י ז י, אבער נאך מעהר איז ער בעאייניג פלוסט געווארען פון די איטאליענישע פאעטען פון יענער צייט. ער אליין האט געשריבען איטאליענישע ליעדער אויך, און איינער פון זיינע צייטגענאמען שטעלט איהם אין חברותא מיט דעם גרויסען איטאליענישען פאעט ד א נ ט ע, וועמעס פריינד ער איז געווען. פון די איטאליענישע פאעטען האט ער אויך איבערגענומען די וועג צו ריידען וועגען ליעבע און לוסט אין אזעלכע ווערטער און אויסדריקע, וועלכע דער-

מאַנען איינעם און די פאחאבנע מעשה'לעך פון א באַקאַ-
ט ש י ע . . . אין דער דאזיגער הינזיכט איז ער ניט בלויז
דער ערסטער, נאר טאקע אויך דער איינציגער צווישען די
העברעאישע פאָעטען, וואס האָט זיך עטוואס אזעלכעס
ערלויבט.

ע מ נ ו א ל איז אַבער א קינסטלער און אן אונפער-
גלייכבארער מייסטער פון דער העברעאישער שפראך. ער
פערשטעהט ווי אזוי איבערצוגעבען זיין פארנאגראפיע אין
אזעלכע ווערטער און אויסדריקע, אז זי איז ניט אבשטויסענדיג;
זי קומט ארויס שעהן און עלעגאנט. זיינע אלע ליעדער פון
דעם דאזיגען סארט זיינען געשריעבען אין א רייכען, אידיאָ-
מאטישען העברעאיש, פול מיט דונקעלע אנצוהערעניסען און
אלערליי צווייזייטיגע אנדרייטונגען. און ווען איהר שטויסט
זיך אן וואס ער מיינט, מוזט איהר א שמייכל טהאָן. דאָ זיי-
נען א פּאָר ביישפיעלע:

אל תתמה, דוד, אל איש חיקי, אם לא קראתי בשלומי —
שונה טעמו, נגלה מומי, יעו מלך אליקום עמו...

אָדער

עפרתיחו, נפן פורחת, מפניד לבי נחת
הראיני נא את מראיך, כי על השקד מראי משחת.
נדמה השקד אל תוד קרבי ברך עם אש מתלקחת.
השמיעני, רעיה, קולך ופדיני מרדת שחת
הביאיני אל נועדנך, הגמיאיני רוקח מרקחת
ממנר שדים מעל ומתהום רובצת תחת...

ע מ נ ו א ל איז וויציג, שאַרף און בייסענדיג, אַבער זיינע
וויצען און זיין סאטירע איז זעהר אַפט אונמעגליך איבערצו-
זעצען אין אן אנדער שפראך.

עמנואל האָט אַבער אויך פיעלע טיעף-לירישע ליעדער,
וועלכע דערמאנען איינעם און ה י י נ ע. ניט מיט אונרעכט
ווערט ער פון מאנכע, ווי פון ג ר ע ט י און אנדערע פער-
גליכען צו היינע. דאָ וועלען מיר בריינגען אייניגע פון די
דאזיגע ליעדער אין א איהישער איבערזעצונג:

אד, ווי נוט איז מיר 1 מיין שעהנע
האט מיר היינט צו זיך פערבעטען.
פון איהר וואָלד די פרוכט פארשפראַכען —
ווי עס שרעקט מיין האַרץ פאר פריידען.

ביי איהר לוסט ווען איך שטעה נאָהענט
קען ניט טרעפען מיר קיין סכה.
וואָס איז אונגליק, ווען זי שיינקט מיר
אלע זיסקייט פון איהר ליעבע?

זי אליין איז נאָר מיין נורק,
וואָס מיין מזל טהוט בעשערען.
זי—מיין לוסט, מיין פרייד די העכסטע,
זאמעלפונקט פון מיין בעגעהרען.

ביי איהר ברוסט שווייגט יעדעס אונגליק,
איהרע לאַסקעס שטיינט אלץ איבער.
נעהמט, איהר פריינד, איך שטערט און לענדער,
מיר — איין קוש בלוז פון מיין ליעבער*.)
(איבערזעצט פון אברהם ריווען).

און האט איז א צווייטע ליעד פון דעם זעלבען מין:

איז עס מעגליך, ליעבסטע, אז די אויגען דינע
זיינען נאָר ארויף אין הימעלסליכט,
כ'זעה אין דינע אויגען אווענדליכען הימעל
און דעם טאג אויף זעה איד אין דיין העל געזיכט.

ס'הענגט מיין לעבען אויף א רינגעל פון דיין אויער—
זאל עס זיין די ארכייט פון א כשוף נאָר?
און דערצו נאָר, שעהנהייט, אויסער אויגען־שטערען
זעה איד דינע צייהנער, ווי דער האַגעל קלאַר.

(* דער העברעאישער טעקסט פון די לעצטע צוויי שורות איז
פאלגענדער:

יקחו רעי מצפה, גלעד
לי מעפרה מיציפה, גילעד

די ווערטער „מצפה“ און „גלעד“ זיינען נעמען פון ביבלישע שטערט;
אין דער צווייטער שורה איז „מיציפה“ א קוש און „גילעד“ אויביגע
פרייד. דאָס איז אוינע פון די וואַרט־שפיעלען אויף וועלכע עמנואל איז
אזא מייסטער.

פרעג איד דיר, דו ליעבסטע, צי די אויגען זיינע
זיינען הימעלס־שטערען אין געפאנגענשאפט—זאג!
אדער זיינע אויגען זעהען אויס ווי שטערען
און דיין ליכטיג פנים—דער געשטאלט פון טאג.

(איבערזעצט פון אברהם רייזין.)

אין איינע פון זיינע ליעדער־ראַמאַנצען בעקלאַגט ער זיך
אויף דעם עלטער: „דיא האַנד פון דעם עלטער האָט מיר גע-
טראָפּען. וואָס טויג מיר דיא ליעבע, וואָס זיינען פאַר מיר
דיא שעהנהייטען? דיא פּיילען פון עלטער האָבען דיא געט-
ליכע ליעבע־פלאַמען פון מיין האַרצען אויסגעלאָשען.“ איצ-
טער, אויף דעם עלטער, ווילען זיי, דיא שעהנהייטען, מעהר
אויף איהם ניט קוקען, ווילען פון איהם ניט וויסען. גאַנץ
אַנדערש איז עס אָבער געווען אין דיא יונגע יאָהרען. דאָ-
מאלס האָבען זיי איהם אַללע געליעבט: „ניט געווען קיין
שעהנהייט, וואָס זאָל מיר ביישטעהן, ניט געווען קיין פעס-
טונג וואָס איד האָב ניט געקענט בעצווּינגען.“

אם תסתתר במסתרים, האנכי לא אראנה?
לו תחנא אג תוף הים, משם ידי תקחנה.
אם תנביה כנשר או בין כוכבים תשים קנה
או כעת במרום תמריא, משם ידי תורידנה.

(און ווען זיא פערבאַרנט זיך אין דיא געהיימסטע פלעט-
צער, וועל איד איהר דען ניט זעהן? און ווען אפילו זיא בע-
האַלט זיך אין ים, פון דאַרטען האָב איד איהר גענומען. הויר
וויא אַז אדלער. אדער צווישען דיא שטערען, אַז זיא פלעגט
מאַכען איהר געסט, און אפילו ווען אין הימעל זיא האָט גע-
שוועבט, פון דאַרטען פלעג איד איהר אַרוויסקריגען.)

גאָד דער דאָזיגער הקדמה דערצעהלט ער איינע פון זיינע
ליעבעס־ערפּאָהרונגען:

איד בין אין אַ וועג מיר שפּאַצירען געגאַנגען
בין וואַגען איד בין אין איהר גאַרטען פּערגאַנגען.
דאָס האָט מיר מיין מזל געפּיהרט צו בעגליקען,
דיא בלוטען צו קלייבען, אַ רויז אויסצופּליקען.

געזעהענע האב איד דארטען, געשוועכט וויא אין לופטען,
 א ליכטיגע שעהנהייט מיט אללערליי דופטען.
 זיין קונסט האט דער שעפער אין איהר בלויז פערזאמעלט,
 דיא וועלט האט דיא גאנצע פערגעסען ער דאמאלט.

ער האט אזא שעהנהייט געשאפען בלויז איינמאל,
 א צווייטע אזעלכע געמאהלט האט ער קיינמאל.
 און וויא אויף דער וועלט איז דיא שעהנהייט געקומען
 דאן האבען דיא בערג אלע זינגען גענומען.

אזוי וויא דער כרמל איהר קאפ דער געקרוינטער
 וויא מן איהרע ליפען נאך זיסער, בע'הנטער.
 איהר שולטער — א לבנה, וואס פול אויפגעגאנגען,
 איהר בויך איז אזוי וויא א בייט פרישע זאנגען.

דערצו איהרע באקען וויא בליהענדע פירות,
 זיי האבען געלויכטען וויא שטראהלענדע מנורות.
 דיא אויגען וויא שווערדען מיט בלענדענדען פינקעל
 זיי האבען פערלויכטען אין איטליכען ווינקעל.

מיין בליק איז געבליבען פערווירט און דערשראקען:
 וואס מיינען דיא אויגען: זיי טרייבען צו לאקען?
 וויא שווער צו בעשיידען — זיי רופען און טרייבען,
 דאך האב איד געגלויבט זיי הייסען מיר בלייבען...

איד האב ניט פערשטאנען פון וואנען זאל שטאמען
 אין הארצען דער פייער, ווער צינדט דארטען דיא פלאמען?
 צי איז עס איהר לוסט בלויז, וואס האט מיר פערנומען
 צי איז דאס פון הימעל א פייער געקומען.

געזאגט האב איד: שעהנהייט, דיון חזן ווער קען צעהלען?
 דוא האכט מיר פערוואונדעט און דוא קענסט מיר היילען.
 ערבארעם זיר, ליעכסטע, און שיינק מיר א פיילכעל! ...
 זיא האט מיר געענטפערט מיט א שמייכלענדען מייכלעל:

„מיין פריינד קענסטו ווערען מיט צווייערליי וועגען,
 און וועלכען ווען ווילסטו, וועל איד, זינגער, דיר פרעגען.
 מיין קערפער אויף צווייען איהם וועל איד צוטהיילען
 פון ביידע דיא טהיילען זאלסטו איינעם זיר וועהלען.

דער נארטיג וועט גרענעצען צווישען זיי ביידען
 צי ווילסטו דעם אויבען, צי אונטען פאר פריידען?”

איד האָב ניט געוואוסט וויא אזוי זיך צו נעהמען,
מיר האָט זיך גערעכט, אַז זיא וויל מיר פערשעהמען.

און ווילע זיא מיינט כ'בין א זינדיגער שלעכטער
האָב איד געענטפערט צו זיין דער גערעכטער.
צוליעב דיין כבוד, אום דיה צו דערהויבען
וועל איד, א מיין שעהנהייט, בלויז נעהמען דעם אויבען.

זיא האָט אויסגעהערט מיר מיט ליעבליכען שמייכלע;
וויא באלד דוא בעזיצט אַזאַן איידעלען שכל,
דא לייג איד מיין גארטיל אוועק גאר צו פיסען,
און זאַלסט פון דיא ביידע מלכות געניסען...
דאַז בין איד מיט איהר אין איהר חדר אַרײַן
געגעכען איהר פרוכט, געטרונקען איהר וויין.

אַד, איצט אין דאַס אלעס אוועק וויא א שאַמען,
דיא מיידלעך דיא שעהנע זיי לאַכען און שפאַמען.
זיי ווילען מיר מעהר שוין ניט הערען געדריינקען,
און זייער ליעבע צו אַנדערע זיי שיינקען.

דיא אפפער פון מיר אין זיי שוין דערווידער
מיין נוטסקייט צו זיי, זיי קעהרען נישט וויעדער.
מיין אונגליק אין פרעמד זיי — וויא מ'וואַלט זיי ניט מיינען,
און ווען איד זאַל ניט שטאַרבען — זיי וועלען ניט וויינען.

און ווען איד זאַל ווערען אין קנעכטשאַפט געפאַנגען
זיי וואַלטען מיר אַלסלייזען דאַז ניט געגאַנגען.
ווייל מיין גאַלדענע האַר אויף דיא עלטערע יאהרען —
זיי זיינען אין זילבער פערוואַנדעלט געווארען.
(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

אַזעלכע ליעדער פון לוסט און ליעבע זיינען געווען אין
גאַנצען ניי פאַר דער העברייאישער ליטעראטור. עס אין
אמת, עס אין געווען א צייט, לאַנג צוריק, גאר אַמאָל, ווען
דאַס אידישע פּאָלק האָט זיך ניט געשעהמט צו זינגען וועגען
לוסט און ליעבע און עס האָט פון זיך אַרויסגעגעבען א „שיר־
השירים“, א גאַנצע זאַמלונג פון לוסט און ליעבעס־ליעדער,
וועלכע קעגען זיך גאַנץ גוט פערגלייכען מיט דיא בעסטע אין
דער וועלט־ליטעראטור. דאַס אין געווען, ווען דאַס אידעשע

פאלק איז נאך געווען יונג, מיט יונגע כוחות, מיט מוטה צום לעבען, ווען עס האט געפיהרט א געזונדען, נאטירליכען לעבען איז זיין אייגען היים אויף זיין אייגען לאַנד. דיא שרעק-ליכע אידישע היסטאָריע, דיא אויביגע צרות און רדיפות, דער שמענדיגער וואַנדער-לעבען, דיא אונזיכערהייט מיט'ן מאַר-גענדיגען טאָג, האַט פּערוואַנדעלט דיא העברייאישע מוזע אין אַ קלאַג-ליעד. איז העברייאיש האַט מען אַנגעפאַנגען צו שרייבען קנות, תּפלות און סליחות. די ערד איז געוואָרען פאַר דיא אידען אַ גהינום, האַבען זיי זיך געווענדט צום הימעל. דיא העברייאישע ליעד האַט געשמורעמט געגען דיא אונגע-רעכטיגקייטען פון דער וועלט, האַט בעוויינט דעם צער און דיא צרות פון לעבען, האַט געקלאַגט אויף דער שכינה וואָס איז אין גלות, אויף דעם בזיון פון דער תורה און אויף דעם לאַנגען, ביטערען גלות פון פאַלק ישראל. זיא האַט געוויינט און ביטערע טרעהרען פּערגאַסען, בעטענדיג הילפע, וואַרטענדיג אויף דער ישועה. זוכענדיג יושר און גערעכטיגקייט. זיא, דיא העברייאישע מוזע, האַט געשוויגען וועגען לוסט און לעבע, אַזוי וויא זיא וואַלט זיך געשעהמט מיט אַזעלכע זינד-דיגע מחשבות. דער שיר השירים גופא, דיא ליעד פון דיא ליעדער, איז אויסגעטייטשט געוואָרען וויא אַ לעבע צווישען דער שכינה און דעם פאַלק ישראל, אַלס אַ מין הייליגע, געט-ליכע לעבע, וואָס האַט גאָר קיין שייכות ניט מיט די פשוטע מענשליכע לעבע. די פּערפאַלגטע און אונטערדריקטע גלות-קינדער האַבען ניט געקענט פּערשטעהן, וויא אַזוי מען קען גאָר זינגען וועגען דיא זינדיגע תּאווה.

ביי מאַנכע פון דיא אידיש-שפּאַנישע פּאַעטען וויא ביי משה אבן-עזרא, ר' יהודה הלוי און אלחריזי געפינט מען שוין ליעדער וועגען פשוט'ע מענשליכע לעבע, אבער ביי זיי איז געווען אַ שטילע, צניעהדיגע ליעד, וועלכע האַט זיך געהיט פון נבול-פה, פון „גראַבע“ אַנצוהערעניסען, פון חוצפה'דיגע אויסדריקע, וויא ר' עמנואל הרומי האַט זיי געברויכט. ביי מאַנכע פון דיא מקובלים געפינען זיך שוין עהנליכע עראטישע אויסדריקע, אבער זיי ווענדען עס אַז

אויף דיא בעציהונגען צווישען דער שכינה און דעם פאלק ישראל, וועלכע ווערען פערגליכען צו א ליעבענדע פאארעל. זיי, דיא דאזיגע מקובלים, האבען געפונען אן אויסוועג פאר זייער עראטיק דורד דעם וואס זיי האבען איהר פעהייליגט... עם פערשטעהט זיך, אן אזעלכע ליעדער וויא עמנואל הרומי'ס ליעבעס - ליעדער האבען גאר ביי פיעלע פון זיינע צייטגענאסען ארויסגערופען אן אונצופרידענהייט. זיי האבן בען אין דעם געזעהען ניט מעהר וויא פשוט'ע, שמוטיגע נבול'פה, וואס פאסט אפשר פאר גויעשקע ריטטער אבער בשום אופן ניט פאר א אידען. ער אליין דערצעהלט, אז מען האט איהם גערופען „קדש“ (קאדייש—אויסגעלאסענער) און פושע (זינדיגער). דאס איז וואהרשיינליך אויך איינע פון דיא אורזאכען, ווארום ער איז געבליבען פערלאזען און אליין אויף זיינע עלטערע יאהרען, ווען ער איז געווארען פערארעמט. דער פאקט איז, אז מיט אן ערד הונדערט יאהר שפעטער האט דער מחבר פון „שולחן ערוך“, ר' יוסף קארו, געפונען פאר גויטהיג אריינצושטעלען א דין, אז מען טאר ניט ליענען דיא ליעדער פון עמנואל הרומי, „מחמת זיי זיינען מליצות און משלים פון פשוטע פלוידערייען און תאוה“.

די דאזיגע בעציהונג צו עמנואל הרומי'ס ליעבעס-ליעדער איז טאקע אויך דיא אורזאכע, ווארום זיין פאעזיע האט געד האט אזא קליינעם איינפלוס אויף דער ווייטערער ענטוויקלונג פון דער העברייאישער פאעזיע און ווארום ער איז געבליבען כמעט אין גאנצען אונבעקאנט ביז דעם לעצטען יאהר-הונדערט, כאטש ער איז אהן צווייפעל איינער פון דיא גרעסטע אידעשע פאעטען אין מיטעל-אלטער.

עס וועט אבער זיין א גרויסער טעות און אן אונרעכט צום פאעט, אויב דער לעזער וועט בלייבען ביי דעם איינדרוק, אז מעהר וויא אזעלכע ליעבעס-ליעדער האט עמנואל הרומי ניט געשריבען. עמנואל הרומי איז געווען א גוטער איד אין נאציאנאלע זינן און זאגאר א פרומער איד. זיין הארץ האט איהם געבלומעט אויף דיא אידעשע צרות, און איז מעהרערע פון זיינע ליעדער דריקט ער אויס זיין צער וועגען דעם: „בע-

טראכט דיא פיין פון דיין ארעמען פאלק, וועלכער ווערט געד-
טראטען אהן רחמנות; וויא אן איינזאמער פויגעל, פון זיין
נעסט פערטריבען. וויא שטויב פעררעכענט. קעהר אום דיין
פאלק, וועלכער ווערט צווישען פעלקער ניט גערעכענט, קעהר
איהם אום צוריק צו דיין וואהנונג.

ר' עמנואל הרומי איז דער מחבר פון אייניגע ריהרענדע
תפלות. דיא פאלגענדע איז איינע פון זיי:

ווען דיין האנד האט מיך געטראפען
וועל איד, נאט, צו דיר אלץ האפען.
און פון דיר וועל איד ענטרינען
אום ביי דיר א הילף געפינען.

איז דיין טאג פול דונער בליצען
זוד איד מיר ביי דיר צו שיצען.
איז דיין צארדטאג דעם שווארצען
לויכט דיין לויכט מיר איז מיין הארצען.
(איבערזעצט פון אברהם רייזן).

* * *

מיט דעם אנקומען פון דעם עלטער האט עמנואל הרומי
אלץ מעהר און מעהר אנגעפאנגען טראכטען וועגען דער ניש-
טיגקייט פון לעבען, וועלכער מוז זיך ענדיגען מיט דעם אונ-
פערמיידליכען טוידט. זיין נשמה ווערט אזוי וויא דורכגע-
דרונגען מיט דעם אויביגען וועלט־שמערץ. דיא אלטע, אלטע
טענה: וואס טויג דער לעבען, ווען ער מוז זיך ענדיגען מיט
דעם טוידט? ער קוקט אויפ'ן בית־עולם און בעטראכט דיא
קברים: „ווען איד בעטראכט דיא קברים, ווערט מיין הארץ
צוגאנגען, בלייבט שטעהן פערגליווערט, איד דערמאן זיך אן
דיא וואס ליעגען דארטען, איד דערמאן זיך זייער לעבען.
דארטען געפינען זיך חכמים, וואס האבען גע'שמט אויף דער
וועלט, דארטען געפינען זיך אויך בהמות אין מענשליכען גע-
שטאלט. דארטען געפינען זיך רשעים, דארטען געפינען זיך
אויך צדיקים... דארטען געפינען זיך קליין און גרויס, און
אללע לעבעדיגע געפינען דארטען זייער בעט. דארטען זיינען
אללע גלייך, פירסטען און ארעמע. דער קנעכט איז פריי פון

זיין האַר, און דער אויסגעמאַטערטער געפינט דאָרטען זיין רוה... מיין האַרץ ווערט אין מיר פּערווירט, ווען איד זעה עס; איד קען זיך מעהר ניט פרעהען, ווען איד זעה זייער בראַד. עס טהוט מיר וועה. וואָס העלפט דער פּערלייקענען, איד מאַך יעדען טאָג דיא זעלבע רייזע וואָס זיי. דיא צייט פיהרט מיר און שפאַט פון מיר וויא זיא האָט עס געטאַהן מיט זיי. איד וועל געהן אין גרוב ניט בעסער וויא זיי. דיא צייט וועט מיר מאַכען טרינקען גאַל און ביטערניס, ווי זיא האָט עס געטאַהן מיט זיי...

און אַט איז אַ צווייטע ליעד וועגען דער זעלבער טהעמאַ:
 „מיינע מעג זיינען שוין פאַריבער און פאַרגאַנען, און מיין האַרץ איז נאָר פּערשטאַפּט און אומריין. דער טוידט דערנע-
 הענטערט זיך מיט יעדער מינוט, און דאָס האַרץ וויל דערפון ניט וויססען. עס טראַכט וועגען פליהען אין דיא הימלען, און עס פּערגעסט אַז עס מוז געהן אין גרוב. ער מיינט צו נאַרען דיא מענשען מיט זיין פאַלשקייט, און פּערגעסט, אַז ער נאַרען זיך אַליין, וויא איינער וואָס וויל בלינד מאַכען זיין שונא און געהמט זיך אַליין אַרויס אַז אויג...“

אין נאָך אַ ליעד לאַזט ער ריידען אַ טוידטען צו דיא לע-
 בעדיגע: „דוא, וואָס דו ליעגסט אויף אַ בעט פון העלפאַנט-
 בייז, ערוואַך אויב דוא שלאָפסט. זעה, דער וואַרם טרינקט מיין בלוט, און זיין צאַהן איז אין מיין פלייש. געדיינק, נעכ-
 טען ביז איד וויא דוא געווען פעט, מאַרגען וועסטו וויא איד ליעגען אין גרוב. וואָס וועסטו זאַגען, ווען עס וועט קומען דער ביטערער טאָג. ווען דו וועסט זעהן ווי דער גהינום רוי-
 כערט.“

דער טוידט, דער גהינום און דער גזעדין דאָס זיינען דיא טהעמאַ, וועלכע אינטערעסירען עמנואל הרומי אויף זיינע עלטערע יאָהרען. דער אַכט און צוואַנציגסטער טהייל פון זיין ווערק הייסט „התופת והעדן“, דער גהינום און דער גזעדין, וואָס איז אין געוויסע הינזיכטען אַ נאַכאַהמונג פון זיין פריינד דאָנטע'ס גרויסע ווערק „דיא געטליכע קאמעדיע“.

* * *

ר' עמנואל הרומי האט אָנגעפאנגען צו שרייבען זיין „גיהנום און גזעדין“ מיט אַן ערד דרייסיג יאהר שפעטער וויא זיין פריינד דאָנטע האָט געשריעבען זיין „געטליכע קאמעדיע“. דאָנטע האָט אָנגעפאנגען שרייבען זיין ווערק אין דעם יאהר 1300, ווען ער איז נאָך געווען אַ יונגער-מאן פון פינף און דרייסיג יאהר; עמנואל האָט געשריעבען זיין ווערק בערך אין דעם יאהר 1331, ווען ער איז שוין געווען אַן אַלטער מאן פון אַריבער זעכציג. עס קען דאָרום נאָר קיין ספק ניט זיין. אַז עמנואל איז געווען דער נאכאָהמער פון דאָנטע און ניט פערקעהרט.

דאָנטע האָט איינגעזעהן די טראגעדיע פון דעם מענש-ליכען לעבען, ווען ער איז נאָך געווען יונג. ער פאנגט אַן זיין ווערק מיט דער פאַלגענדער הקדמה: „אויפ'ן מיטען וועג פון אונזער לעבען האָב איד זיך געפונען אין אַ פינסטערען וואַלד, ווייל איד האָב פערלאָרען דעם גלייכען וועג“. אין דעם פינסטערען וואַלד פון דעם מענשליכען לעבען פיהלט ער זיך פערלאָרען, ארומגערינגעלט פון אַ טיגער, אַ לייב און אַ וואַלף—סימבאלען פון די מענשליכע תאוות, שוואכקייטען און צווייפלען. עמנואל איז אין זיינע יונגע יאהרען געווען גאַנץ ווייט פון אַזעלכע פינסטערע מחשבות. דאמאלס האָט ער געלעבט און געזונגען וועגען ליבע און לוסט. ערסט אויף זיינע עלטערע יאהרען, ווען אַ אינגערער פריינד זיינער איז פלוצלינג געשטאַרבען, ערסט דאמאלס האָט ער זיך דער-מאנט אַן דעם טויט און וואס פאַר אַ זינדיגען לעבען ער האָט געפיהרט. ער פאנגט אַן זיין ווערק מיט די פאַלגענדע ווערטער: „נאכדעם ווי פון מיינע יאהרען זיינען זעכציג פער-נאנגען, און די שלוחים פון דעם טויט האָבען זיך געאַיילט צו מיר“, און אַזוי ווייטער.

ביידע, דאָנטע און עמנואל הרומי, שרייבען וועגען דער זעלבער טהעמא, אָבער זיי שרייבען וועגען איהר גאַנץ אַנדערש און פערשיעדען. עמנואל האָט געבאַרגט ביי דאָנטען זיין טהעמא און דא און דארטען אויך מאַכע אויסדריקע און

בילדער, אבער ניט מעהר. אין אלעם איבריגען זיינען זיי ווייט איינער פון דעם אנדערען ווי דער מזרח פון מערב. איינער, דאנטע, איז א פרומער, טיעף-גלויביגער, זאגאר א פערביסענער קריסט, וועלכער פערנינט קיינעם ניט דעם גזעדן א חוץ זיינע אייגענע קאטאליקען; ער בעזיצט א טיעף-רעליגיעזע און מיסטישע נאטור. דער צווייטער, עמנואל, איז אמת א גלויביגער און פרומער איד, אבער איהם פעהלט די פערביסענ-קייט און דער פאנאטיזם. ער געפינט אין זיין גזעדן אויך א פלאץ פאר די פרומע ניט-אידען, פאר די „חסידים אומות העולם“. ער איז ווייט ניט אזוי רעליגיעז און אויך ניט אזוי מיסטיש גענייגט ווי זיין פריינד דאנטע.

דאנטע פילאזאפירט אין זיין „געטליכע קאמעדיע“ און איז זיך מפלפל וועגען אלערליי קריסטליך-טעאלאגישע פראגען פון זיין צייט; עמנואל זוכט די דאזיגע טהעאלאגישע פראגען אויסצומיידען. דאנטע רעדט אין אלעגאריען און אין סימבאלען, עמנואל רעדט פשוט. דאנטע איז שרעקליך ערנסט און זיין שפראך איז שטענדיג פייערליך; עמנואל'ס שפראך איז לייכט און צייטענווייז שפאסהאפטטיג. דאנטע'ס „קאמעדיע“ איז א שוידערליכע טראגעדיע; עמנואל'ס „גיהנום און גזעדן“ איז אפט אן אמת'ע קאמעדיע; זיין הומאר און זיין סאטירע פערלאזען איהם קיינמאל ניט. ער ערלויבט זיך צו לצ'עווען אפילו ווען ער איז אין גהינם און צו מאכען שפאס אין גזעדן.

דאנטע'ס גהינם איז דער קריסטליכער גהינם; עמנואל'ס איז דער אידישער. דאס קריסטענטום, וואס האט אין זיך איינגעזאפט צוזאמען מיט פיעלע פון די יסודות פון יודענטום אויך פיעלע פון די עלעמענטען פון היידענטום, האט זיך אויסגעבילדעט א גהינם, וועלכער איז פיעל שרעקליכער ווי דער אידישער. צוזאמען מיט די שרעקענס פון אידישען גהינם האט דאס קריסטענטום אויך אריינגענומען די גהינם-פארשטעלונגען פון די היידנישע פעלקער. דאנטע'ס גהינם איז דארום פיעל מורא'דיגער ווי עמנואל'ס. אין דער קריסטליכער רעליגיאן שפיעלט דער

גהינום איבערהויפט א פיעל גרעסערע ראָלע וויא אין דער אידישער. דער גהינום איז כמעט דער וויכטיגסטער יסוד פון קריסטענטום, און שוין יעצום אליין שרעקט מיט'ן אייביגען פיער און מיט „ציון־קריצענים“.

דאָנטע האָט אויסגעקליבען אַלס זיין פיהרער אין די ביידע אבטיילונגען פון דעם קריסטליכען גהינום (* דעם רוימי־שען פאָעט ווירגיל. פאַר אַ פיהרער אין גרעזן האָט ער זיך געמוזט אויסקלייבען אן אנדערען, ווייל זיין קריסטליכע „ליעבע“ מיט זיין ווילדען פאַנאַטיזם האָבען איהם ניט דער־לאָזען, אַז ער זאָל ווירגיל'ן, דעם ניט־קריסט, אריינלאָזען אין גרעזן. עמנואל הרומי קלייבט זיך אויס אַלס זיין פיהרער אין גהינום און אין גרעזן דעם נביא דניאל.

און פאַסירט האָט עס אזוי: זייענדיג פערטיעפט אין טרויער, וואָס דער טויט פון זיין אינגערען פריינד האָט אין איהם ארויסגערופען, אַנפאַנגענדיג צו טראכטען וועגען זיין אייגענעם טויט און וועגען דעם זינדיגען לעבען וואָס ער האָט פערבראַכט, האָט ער זיך ביטער פאַנאַנדערגעוויינט. וואו איז דניאל און זיין חכמה? וואו איז ער וואָס ווייס אַלע סודות? ווי גוט עס וואָלט געווען, ווען ער וואָלט געקומען און איהם דערצעהלט וויפיעל ער האָט נאָך צו לעבען און וואָס זיין חלק וועט זיין נאָכ'ן טויט.

פּלוצלינג האָט עמנואל דערזעהן געגען איהם אן אַלטען מאַן, וועמעס פנים עס האָט געלויכטען זיעבען מאָל ווי די זון און ער האָט אויסגעוויזען ווי אַ מלאך פון הימעל. פון שרעק און פחד איז עמנואל געפאַלען אויף זיין פנים, האָט אָנגענור

(* דער קריסטליכער גהינום האָט צוויי הויפּט־אבטיילונגען: 1) דער „אייביגער פיער“, וואו עס ברענען די נשמות פון די רשעים אַהן שום האַפנונג, אַז זיי וועלען ווערעסאָיז אויסגעלייזט ייִרען פון זייערע יסורים; 2) דער „ריינגונג־פלאַץ“, וואו אַלע מענשליכע נשמות, אפילו פון די צדיקים, מוזען דורכנעהן, געלייטערט און גערייניגט ווערען איידער זיי זיינען זוכה אַריינצוקומען אין גרעזן.

מען דעם ברעג פון דעם מאַן'ס מאַנטעל און געקושט דיא שטויב פון זיינע פיס :

..זאג מיר, מיין האַרר, ווער ביזטו און וואָס איז דיין נאַמען?"

..איד בין דניאל. האָט דער מאַן געענטפערט, ..וועמען דו האָסט גערופען. איד בין געקומען דיר צו ענטדעקען אלע סודות און דיר צו בעלעהרען. זאָג, וואָס איז דיין פערלאַנג, און מאַך עס גיך, ווייל איד קען זיך ניט פערזאמען."

..איד בעט דיר, מיין האַרר, ווייז מיר דעם גרעדי און דעם גהינום, און בעווייז מיר דעם פלאַץ, וואו איד וועל נאָך מיין טויט רוהען."

..דיין פערלאַנג זאָל געשעהן, האָט דניאל געענטפערט, וואו ווילסטו פריהער געהן?"

..פריהער וויל איד זעהן דעם גהינום, און דעם גרעדי צום לעצטען."

און אַט פאנגען זיי אָן זייער רייזע. עס איז אַ שווערער וועג. זיי געהען דורך אלערליי קרומע, ענגע, צודרעהטע און פינסטערע וועגען. ער הערט נור דונערען און בליצען, און די קרעכצען און געשרייען פון די געמאַטערטע און געפייניגטע, עמנואל האַלט זיך פעסט אָן דעם ברעג פון דניאל'ס מאַנטעל. ענדליך קומען זיי צו אַ צובראַכענעם בריק, וועלכער ליגעט איבער אַ בייזען שטראָם, וואָס זוכט אלעמען צו פערשלינגען. ביים ברעג פון בריק שטעהט אַ טויער און ביים טויער דער שאַרפער קלינג פון אַ זיך-דרעהענדען שווערד. דורך דעם דאָזיגען טויער, פארביי דעם שאַרפען שווערד מוזען אלע זינדיגע נשמות דורכגעהן : ..דער וואָס קומט דאָרטען אריין קומט אַריין, אבער אַרויסגעהן געהט קיינער."

זיי זיינען אַריבער דעם בריק און אַריין אין גהינום גופא. דאָרטען האָט עמנואל דערזעהן אַ גרויסען פייער, וואָס ברענט ווי אַ טייך פון שוועבעל, וואו אלע זינדיגע נשמות פרענגלען זיך. יעדער זינדיגער האָט זיין נאַמען אויסגעקריצט אויפ'ן שטערען. עמנואל רעכענט אויס אַ גאַנצען צעטעל פון ביבלישע נעמען, וועלכע זיינען בעקאנט אלס זינדיגע, וואָס ער

האט דערקענט איז גהינום. ער פערנעסט אבער אויך ניט אריינצורעכענען איז דעם צעמעל פון די זינדיגע נשמות פלאטאניז, אריסטאטעל'סען. היפאקראטוס'ען און אנדערע געלעהרטע און פילאזאפען, ווייל זיי זיינען געווען שטאלץ אויף זייער וויסענשאפט, און האָבען פערלאָזען דיא אמת'ע וועג. אין דעם איז ער ניט פיעל בעסער פון דאָנטע'ן, וועלכער האָט פאר זיי אויך קיין אנדער פלאץ ניט געפונען ווי דעם גהינום.

דאָס אינטערעסאנטעסטע פון עמנואל'ס גהינום פאנגט זיך אָן, ווען ער בעשרייבט די יסורים פון מאַנכע פון זיינע צייטגענאָסען. דארטען איז ער בייסיג און גאַליג, און קריטיקירט אַהן רחמנות די מדות פון זיין צייט.

געהענדיג איז גיהנום האָט עמנואל דארטען דערקענט זיינעם אַ גוטען בעקאָנטען. געווען אַן אנגעזעהענער מענטש און זעהר רייך, און איצטער בראָט ער זיך אין גהינום. עמנואל האָט זיך ניט געקענט איינהאַלטען און האָט איהם מיט וואַנדער געפרעגט: „ווי קומסטו, וואָס איז געווען דער צירונג פון זיין דור, ווי קומסטו אהער?“ יענער דערצעהלט: „איד האָב אלץ געקליבען און געקליבען רייכטימער. האָב זיך אויסגעבויט אַ גרויסען פאַלאַסט, אויך גערטנער און ווייך גערטנער. מיינע צימערען האָב איד מיט גאַלד און זילבער בעפּוצט. איצטער וואוינט אין זיי אַן אנדערער. איד האָב געלעבט גליקליך און פרעהליך, גענעסען די בעסטע שפייזען און די טייערסטע וויינען געטרונקען, פּערגעסען די תורה און אַ רע פּערבאַטען, ניט געהאַלען דעם אָרעמאָן, ניט געשטיצט די אַלמנה, ניט געהערט דעם געשריי פון יתום...“ ער דער- צעהלט דאָן, וואָס ער בעטראַכט פאר איינע פון די ערגסטע בעשטראַפונגען: „דאָס איז געווען מיט צוויי יאהר צוריק, צוויי מענשען זיינען אריינגעקומען און האָבען זיי אויף די פליגלען פון אַן אַדלער מיר געבראַכט אין אַנקאַנאַ אין מייזן פאַלאַסט. איד האָב זיך דערפרעהט. איד האָב געמיינט, אַט איז ענדליך געקומען אַ סוף צו מיינע פלאַגען, אבער איד האָב געהאַט אַ בימערען טעות: מיינע צרות האָבען זיך ערסט

אנגעפאנגען. זיי האָבען מיר אריינגעפיהרט אין דעם באַדע־
 צימער, וואָס איד האָב אליין געבויט. דאָרטען האָב איד
 געזעהן. ווי מײן פרוי טהוט זיך אויס איהרע טייערסטע בנדים
 אום איהר קערפער צו וואַשען. און איהר נייער מאן איז
 געשטאַנען דערביי... וואָס איד האָב דאמאלס אויסגעלימען
 קען קיין מויל ניט אויסרעדען און קיין אויער ניט אויסהערען.
 פון מײנע אויגען האָבען אַנגעפאנגען רינען די טרערען. „דו
 וויינטסט. דאָס איז נאָך גאַרנישט“, האָבען די מענער מיט רציחה
 אויסגערופען. מיט געוואַלט האָבען זיי מיר אריינגעשלעפט
 אין שלאַפצימער. דאָרטען האָב איד דערזעהן אן אויסגעפוצט
 בעט, און אין איהר איז מײן ווייב געלעגען מיט איהר נייעם
 מאָן. פעט און זאַט, גליקליך און צופריעדען, מיט איהר
 לינקער האַנד אונטער איהר קאַפ און מיט זיין רעכטער האַנד
 האַלזט ער איהר. און אַ שטימע האָט אויסגערופען: „אַ פרוי
 היינט פער'קנס'ט, און אן אנדערער וועט מיט איהר לעבען“.

דאָס איז די שטראַף פאַר דעם האַרטהערציגען, וועלכער
 וויל פון זײנע עשירות ניט העלפען די אַרעמע און די געדריקטע.
 זיין רייכקייט פאַלט אַריין אין די הענד פון פרעמדע, און ניט
 סתם פרעמדע, נאָר אין די הענד פון זיין ווייב'ס געליעבטען.

עמנואל לאַזט קײנעם ניט דורך. ער רעכענט זיך דאָרטען
 אַפּ מיט די פאַנאַטיקער, וואָס ווילען ניט וויסען פון די חכמות
 און פערפאַלגען די פילאַזאָפיע; מיט די צבועקעס, וואָס
 שפיעלען די ראלע פון פרומאַקעס און טהוען אַב אין דער שטיל
 אלע ניעדערטרעכטיגקייטען; מיט די פײנע בעלי בתים,
 וואָס קומען אין די שוהלען נאָר אום שבת און יום טוב, כדי
 צו קריגען כבוד; מיט די רבנים און לומדים, וואָס לערנען
 תורה כדי זיך אויסצופײנען און צו הערשען איבער דעם עולם.
 זיין „גהינום“ איז אַ בײזע סאַטירע אויף דעם דאַמאַלסדיגען
 אידישען לעבען פון איטאַליען. וועלכע פאַסט זיך נאָר ביז
 הײנטיגען טאַג.

פון דאָרטען, דערזעהלט עמנואל, זײנען מיר געגאַנגען
 ווייטער, און מיר האָבען געטראַפּען אַ געמײנדע פון בלינדע.
 איד האָב דערקענט צווישען זיי אן ערד פון הונדערט און

צוואנציג. דאס זיינען געווען גרויסע לייטע און פיהרער פון זייער פאלק. דניאל האט מיר ערקלערט: אַט די דאזיגע מענשען האבען געהאט אויגען און ניט געוואלט זעהן. זיי האבען ניט געוואלט וויסען פון די חכמות און די וויסענשאפט טען, דערפאר דארפען זיי טאפען ביי טאג ווי אין דער פינסטערניס.

א פאסענדע שטראף קריענט דער צבועק, וועלכער שפיעלט די ראַלע פון א שעהנעם מענשען, פון א למדן און א פרומען, און טהוט אָפּ אין דער שטיל אלע געמיינהייטען און נבלות. עמנואל שילדערט איהם ווי „אז אלטען מאן, וואָס זעהט אויס גרויס“. אויף זיין קאָפּ אַ קרוין פון דערנער, אונטער זיין נאָז „קטורת“ פון מענשליכער צואה און אַ בייזע שלאַנג האַלט זיין „ערלה“. ער ווערט געשמיסען מיט ריטער און דערנער, געשליידערט פון אַ הויכען טהורם און צושמעטערט אויף אַ פעלז. דאָ ברענט מען איהם אין פייער און דאָ צורייסען איהם בייזע וועלף, דאָ שיסט מען איהם מיט קופערנע פּיילען און דאָ ווערט ער פּערשלעפט פון טייכען פּער און שוועבעל.

ניט פיעל בעסער איז דער פלאץ פון די דאזיגע רבנים, וועלכע האבען זיך אכגעגעבען מיט דער תורה, כדי דערפון זייער פרנסה צו ציהען און זיך איבערין עולם צו גרויסען. „און אז מיר זיינען געגאנגען ווייטער, האבען מיר געזעהן מענשען וואָס לייעגען אין דער פינסטערניס, זייער זון און לבנה שיינט מעהר פאר זיי ניט. אהן געשטאלט און אהן אויס־זעהן לייעגען זיי אין אַ פינסטערען ווינקעל, אַ ערניעדריגטע מלוכה, ארומגערינגעלט פון טויט־שרעקען. דאָס זיינען די, וואָס האַבען געלערענט תורה, תלמוד, מדרשים און פירושים, כדי צו מאַכען דערפון אַ האַק צום גראַבען, און קרוינען מיט וועלכע צו שטאַלצירען.

עמנואל הרומי געפינט אויך אַ פלאץ אין גהינום פאר די זעלבסטמערדער: „און אז מיר זיינען געגאנגען ווייטער, האבען מיר געזעהן צאָרן, גרימצאָרן און צרות. מענשען זיינען געפיהרט געוואָרען דורך קאלד־אויווענס און געזענט געוואָרען מיט זעגען. זייערע פנים/ער ווי שוואַרץ־פּערברענטע טעפּ

פער'חושכ'ט, שרייען זיי און יאמערען פון צרות און יסורים. דאָס איז דער פלאַץ פאַר די וואָס זיינען בעגאנגען זעלבסט-מאָרד.

עמנואל פערלאָזט דעם גהינום אַ ניעדערגעשלאָגענער און צובראכענער. ער קען מעהר ניט צוקוקען די צרות און די יסורים פון די געפייניגטע און ער בעט דניאל'ן, אז ער זאל איהם פון דארטען ארויספיהרען. ער פערשרייבט אלץ וואָס ער האָט איז גיהנום געזעהן. כדי די קומענדע דורות זאלען זיך דערפון אַ מוסר אראַבנעהמען און ניט זינדיגען.

פון גהינום פיהרט איהם דניאל אריין אין גזעדין. עמנואל'ס גזעדין איז ווייט ניט אזוי אינטערעסאנט ווי זיין גיהנום. פאַר עמנואל'ס סאַטירע איז דער גהינום אַ פאַסענ-דערע טהעמא ווי דער גזעדין. אין גהינום געפינט ער די אַלע פערזאָנען פון וועמען ער קען שפּאַטען און לאַכען, אויף וואָס ער האָט בעזעסען אזא גרויסען טאַלאַנט. אין גזעדין שווייגט זיי בייםענדע סאַטירע, און ער איז דארטען עפעס ווי ניט ביי זיך אין דער היים.

אינטערעסאנט איז אבער דארטען איין שמעלע, וואו עמנואל צייגט זיך ארויס צו זיין פיעל טאלערדאנטער ווי דאָנטע: „און ווען מיר האָבען אין די גאַסען פון גזעדין אַרומ-שפּאַציערט, בעטראכטענדיג די גרויסקייט פון די חכמים, האָר איד דערזעהן מענשען וואָס זיינען פול געווען מיט שטאַלץ און שעהנקייט, שעהנער ווי די זון און די לבנה. זיי זיינען אַרומגעגאנגען אין דער וועלט פון די מלאכים, איד האָב קיינעם פון זיי ניט דערקענט. איד האָב געפרעגט, ווער זיי זיינען, און מיין פיהרער האָט מיר געענטפערט: דאָס זיינען די פרומע פון אַנדערע פעלקער, וואָס האָבען זיך געשטאַרקט מיט זייער חכמה און שכל... זיי האָבען מיט זייער שכל אויס-געפונען, ווער עס האָט זיי כעשאַפען, און וואָס איז דער תכלית פון זייער זיין...“

עס פעהלט דארטען, אין עמנואל'ס גזעדין, אויך ניט דער אידישער קרעכץ אויף דעם לאַנגען און ביטערען גלות: „מיר האָבען דארטען געזעהן צעהן חופות פון „תכלת“ און פורפור-

וואָל געשטריקט, פון אינוועניג מיט גינגאלד אויסגעקלעפט. מיט אלע טייערע שטיינער בעהאנגען, און פון סאפירען געשניטען, און דארטען זיינען געשטאנען צעהן הויכע שטוהלען מיט גינגאלד געפלאסטערט, מיט גאלד געקעסטעלט און מיט'ן בעסטען „תּרשיש“ אויסגעפילט. דערביי זיינען געלעגין קרוינען, וועלכע האבען פערשעהמט די זון מיט זייער ליכט. איד האב געפרעגט: „צו וועמען בעלאנגען די חופות, די שטוהלען און די קרוינען?“ און דניאל האָט מיר געענטפּערט: „דאָ ויצען די צעהן מאָרטירער פון דער מלוכה“. „און וואו זיינען זיי איצטער, איד וואָלט זיי וועלען אַנקוקען.“ „זיי זיינען אוועקגעגאנגען מיט דעם מלאך מיכאל; זיי קניען און בעטען פאר דעם רבנו של עולם, אז ער זאל זעהן דעם צער פון דאָס ביסעלע וואָס איז געבליבען און ער זאל זיי שיקען דעם ערלייזער. וואָרום זיי האָבען געזעהן די פיין פון דעם אידישען פאלק, וואָס איז זעהר פּירכטערליך. און זיי טהוען ניט שווייגען ביז גאָט'ס גנאָדע וועט זיך פון הימעל ניט ענטפלעקען צו דערנעהנטערן די גאולה, צו אויפבויען ירושלים, אז זי זאל ווערען צו לויב צווישען לענדער.“

* * *

א חוץ פאעזיע האָט עמנואל אויך געשריעבען וועגען אַנדערע ענינים, הויפטזעכליך פירושים אויף געוויסע טיילען פון דער ביבעל, ווי משלי, איוב, תהלים און די מגילות. עמנואל האָלט זעהר שטאַרק פון זיינע פירושים, ער מיינט אז זיי צו פערדאנקען וועט ער זוכה זיין צו אַ שטוהל אין גוֹדֶדן. ער דערצעהלט, אז ווען ער איז מיט דניאל'ן אריין אין גוֹדֶדן האָט זיך דוד המלך דערפרעהט מיט איהם, האָט איהם געהאלזט און געקושט, ווייל ער האָט געגעבען דעם ריכטיגען פירוש. אזוי האָט זיך אויך מיט איהם דערפרעהט דער נביא יחזקאל און די אַנדערע נביאים.

זיינע פירושים אויף דער ביבעל זיינען אבער פערעהלט־ניסמעסיג פון גאנץ קליינער בעדייטונג. עמנואל האָט זיך געמאכט אונשטערבליך ניט אלס ביבעל־קריטיקער און ביבעל־ערקלערער, נאר אלס פאעט.

די אידען אין דייטשלאַנד.

XIII.

די קולטור פון די אידען אין דייטשלאַנד און די אידישע קולטור פון צפון פראַנקרייך. דער פראַטעסט געגען די טרוקענע הלכות פון דעם תלמוד. דער ראַציאָנאָליזם און דער מיסטיציזם. דער דייטשער מיסטיי־ציזם און זיין איינפלוס אויף די אידען. די קרייטציגע און זייער איינפלוס אויף דעם גייסטיגען צושטאַנד פון דער אייראָפּעאישער בעפעלקערונג. די גייסטיגע עפידעמיען. אידישע און קריסטליכע אבערגלויבענס. ר' יהודה החסיד האַלט מעהר פון „עבודה“ ווי פון תורה. ר' יהודה החסיד אַלס פּאַעט. ר' יהודה החסיד און זיינע תלמידים. דער „ספר חסידים“ און זיין קולטור־היסטאָרישע בעדייטונג.

דיא קולטור פון דיא אידען אין דייטשלאַנד אין מיטעל־אַלטער איז כמעט אין אַלע פרטים דיא זעלבע, וואָס דיא אידישע קולטור אין צפון־פראַנקרייך. ביידע זיינען זיי וועניג בעאיינפלוסט געוואָרען פון דער פילאָזאָפּיש־וויסענשאַפּטליכער קולטור, וואָס דיא אידען פון שפּאַניען האָבען ענטוויקעלט, — דיא אידען פון דייטש־לאַנד נאָך וועניגער וויא דיא אידען פון צפון־פראַנקרייך. ביידע שטאַמען זיי אָפּ פון דעם זעלבען שורש, ציהען דיא זעלבע יניקה און ענטוויקלען זיך מעהר אַדער וועניגער אויף דעם זעלבען אופן און אין דער זעלבער ריכטונג. ר' קלונימוס פון לוקסאַ, וועמען קאַרל דער גרויסער האָט אַריבערגעבראַכט פון איטאַליען און וועלכער

איז געווען דער פאָטער פון דעם תלמוד'ישען שטודיום אין דיא מערב - אייראָפּעאישע לענדער אַ הויז ש פ א נ י ע ו. דער דאָזיגער ר' קלנימוס האָט געעפענט זיין ערשטע ישיבה אין מאַינץ, דייטשלאַנד. רבינו גר שו ם „מאור הגולה“ האָט געקראַגען זיין תלמודישע ערציהונג אין פראַנקרייך, פון דעם פראַנצויזישען תלמודיסט לעאַנטיוו, אָבער זיין ישיבה, וועלכע האָט געהאַט אַזאַ גרויסע בע-דייטונג, האָט ער געעפענט אין דייטשלאַנד, אין מאַינץ. ר ש ״ י, אַליין פון פראַנקרייך, האָט אָבער געלערענט ביי דיא „חכמי לותיר“ (לאטהערינגען), וואָס איז געווען אַ דייטשע פראַווינץ. די „בעלי התוספות“, כאַטש דאָס רוב פון פראַנקרייך, האָבען צווישען זיך געזעהלט אַ היבשע ביסעל דייטשע תלמוד'יסטען. אין זייער וועזען זיינען זיי, דיא דאָזיגע ביידע קולטורען געווען, איינע, — כמעט אויס-שליסליך אַ ביבליש - תלמוד'ישע קולטור. דיא זעלבע אַרט ערציהונג, דיא זעלבע חדרים און ישיבות די זעלבע מנהגים און תקנות, דיא זעלבע פרוּמקייט און די זעלבע בעגריעפע וועגען גאָט און דערגלייכען.

ביין ענדע פון דעם צוועלפטען און אין אָנפאַנג פון דעם דרייצעהנטען יאָהר - הונדערט האָט זיך ביי די דייטשע אידען אָנגעפאַנגען אַרויסצוצייגען אַ נייגונג צום מיסטיציזם, אַ פערלאַנג און אַ תשוקה צו קומען אין געהענטערע בעציר-הונגען מיט גאָט און מיט דיא אויבערשטע וועלטען. דער טרוקענער שטודיום פון דעם תלמוד, דיא אלע חריפות'דיגע פלפולים וועגען דיא פערשיעדענע הלכות, האָט אפשר געקענט בעפריעדיגען דעם מענשליכען שכל, אָבער ער האָט געלאָזען כמעט אין גאַנצען אונבעריהרט דאָס מענשליכע האַרץ; ער איז ניט געווען אימשטאַנד איינצושטילען דעם דורשט פון דער מענלישכער נשמה, געבען אַן אויסוועג צו איהר בינקענים און זוכענעם, צו ערפילען איהר פערלאַנג זיך צו פערליערען אין שעהנקייט און אין פאַעזיע. דער שטודיום פון דעם תלמוד איז געוואָרען אַ ציעל פאַר זיך, מען האָט „געלערענט“ לשם דעם „לערנען“; מען האָט זיך מפלפל

געווען צוליעב דעם פלפול. דאָס האַרץ איז געבליעבען פּוסט און אונבעפריעדיגט. צוליעב דעם „לערנען“ האָט מען פערנאָכלעסיגט אפילו דעם „דאוונען“, די תפילות, ווען דער מענש ווארפט פון זיך אַראָפּ זיינע וואַכעדיגע קליידער און טהוט אָן זיינע בגדי שבת, קומט אַרײַן אין אַ העכערע שטימונג און זוכט זיך צו פּעראַייניגען מיט זײַן גאָט.

געגען דער דאָזיגער „פּערשטיינערונג פון דעם האַרצען“ איז אַרױגסעטראָטען ר' י ה ו ד ה ה ה ס י ד.

אזעלכע בעוועגונגען געגען דער פּערשטיינערונג פון דעם האַרצען, געגען דעם צו טרוקענעם און שטרענגען „לינאָליזם“, וואָס רויבט אַוועק פון דער רעליגיאָן איהר רעליגיעזיטעט און פּאָעזיע, און מאַכט פון איהר בלוז אַ געזעץ־בוך, זיינען ניט קיין נייעס אין דער אידישער גע־שיכטע. דאָס איז דיא אַייביגע מלחמה צווישען דעם שכל און דיא געפיהלען, צווישען דעם ראַציאָנאַליזם און מיסטי־ציזם, וועלכע דריקט זיך אַויס אין פּערשיעדענע עפּאָכען אַויף פּערשיעדענע וועגען, לויט דעם קולטורעלען און מאַטעריעלען מצב פון יענער צײַט און יענעם לאַנד. אין דעם הויך־קול־בורעלען, אין פּילאָזאָפּישען און וויסענשאַפּטליכען זינו, יודעטהום פון שפּאַניען איז בעשאַפּען געוואָרען אַלס פּראָ־טעסט געגען דער דאָזיגער טרוקענהייט פון „לערנען“ דער „חובות הלכות“ פון רבינו ב י י, אַיינער פון דיא אַינטערעסאַנטסטע ביכער אַיבער עטהיק און פּילאָזאָפּיע אין דער העברעאַישער ליטעראַטור; אין דעם אַנוויסענדען, אַבערגלויבישען יודענטהום פון דײַטשלאַנד איז בעשאַפּען געוואָרען. וויעדער אַלס פּראַטעסט געגען דער אַויבענדער־מאַהנטער טרוקענטקײַט. דער „ספר חסידים“ פון ר' יהודה החסיד, אַ בוד פון דער העכסטער עטהישער בעדייטונג, גע־מישט מיט אַלערליי ווילדע און משונה'דיגע אַבערגלויבענס.

דער מאַטיוו איז בײַ ביידע מחברים געווען דער זעל־בער, בײַדע האַבען פּראַטעסטירט געגען דער זעלבער זאָך כמעט מיט דיא זעלביגע ווערטער: „און ניט ווײַל אײך

האלט זיך פאר'ן גרעסטען חכם פון מיין דור, ווארום איך בין קליין אין מעשים און אין תורה. עם זיינען פאראנען גרעסערע לומדים און צדיקים פאר מיר, נאָר פון זייער צופיעל חכמה זיינען זיי זיך מ פ ל פ ל א י נ ת ל מ ו ד אָ ה ו א ו נ ד", ערקלעהרט ר' יהודה החסיד אין דעם „ספר חסידים“.

און פונקט וויא ר ב י נ ו ב ה י י איז בעאייני-פלוסט געווארען פון דיא אראביש-מאהאמעדאנישע מיס-טיקער, אזוי איז ר' יהודה החסיד בעאיינפלוסט געווארען פון דיא דייטשע קריסטליכע מיסטיקער. „דאס איז געווען נאָר די קרייצציגע. דער קריסטליכער עולם האָט זיך געפיהלט ענטטוישט און פערביטערט. די קרייצציגע האָבען געלאָזען הינטער זיך אַרימקייט און קראַנקהייטען, קריעג צווישען דער קירכע און דעם שטאַט, אַ שנאה געגען דיא גייסטליכע, וואָס האָבען זיך אויפגעפיהרט זעהר מיאוס. דיא בעסערע עלעמענטען, דיא עדעלערע מענשען, זיינען געבליעבען אונצופריעדען מיט דער אַפיציעלער רעליגיאָן און האָבען זיך אַריינגעלאָזען אין אַלערליי פאַנטאַסטישע חלומות, האָבען זיך בעשאַפען אייגענע וועלטען, ריין פון שמוץ און פון שלעכטס. זיי האָבען זיך געזוכט צו בעהעפטען מיט דיא אויבערשטע וועלטען. אַם שטאַרקסטען איז דיא דאָזיגע בעוועגונג געווען איז דיא רהינישע פראָווינצען און אין ב י י ע ר ע ו א ו וואו ר' יהודה החסיד האָט געוואוינט (ניערעמאָן).

ריידענדיג וועגען דער ענגער פערוואַנדשאַפט, וואָס האָט עקזיסטירט צווישען דעם קריסטליכען און דעם אידי-שען מיסטיציזם פון דייטשלאַנד איז דעם דרייצעהנטען יאָהר - הונדערט, בעמערקט ג י ע ד ע מ א ו : „קיינמאָל זיינען דיא דאָזיגע ביידע רעליגיאָנען ניט געשטאַנען אזוי נאָהענט איינע צו דיא אַנדערע אין זייער גייסט וויא אין יענעם יאָהר - הונדערט, כאַטש דיא שנאה צווישען זיי איז דאַמאָלס געווען אַם שטאַרקסטען און אין לעבען זיינען זיי געווען אַם ווייטסטען איינע פון דער אַנדערער.

פון דיא קריסטליכע מיסטיקער האָבען אויף די אידישע זיך אויסגעלערענט צו פערנגלייכען דיא בעציהונגען צווישען נאָט און דעם מענשען צו דיא בעציהונגען פון א געליעכטען און א געליעכטער. ביי דיא קריסטליכע מיסטיקער זיינען געווען פיעלע, הויפטזעכליך צווישען דיא פרויען, וועלכע פלעגען בעטראכטען י ע ז ו ס ע ז אַלס זייער געמליכען חתן ניט בלויז אין גייסט נאָר טאָקע אין פלייש. זיי פלעגען אזוי לאַנג זיך פערטיעפען אין זייערע ליעבעס-פאָנטאָזיען מיט יעזוס'ען ביז זיי פלעגען זיך אַריינאַרבייטען אין אַזאַ מיז געשלעכטליכען עקסטאַז ווען זיי פלעגט זיך אויסדרוכטען. אז זיי זיינען געקומען מיט איהם אין גאַהענטער ק ע ר פ ע ר ל י כ ע ר בעריהרונג. ביי דיא אידישע מיסטיקער פון דער זעלבער צייט און אין דיא זעלבע לענדער איז עס אמת ניט געגאַנגען אזוי ווייט, ווייל זיי האָבען ניט געהאַט קיין יעזוס'ען און אויף ניט קיין הייליגע יונגפרוי, אָבער אין גאַנצען ריין דערפון זיינען זיי ניט געווען. דיא ליעבע צו נאָט ווערט אויף ביי זיי, ביי דיא אידישע מיסטיקער, ניט זעלטען פערנגליכען צו די ליעבע צו א פרוי, און גאַנץ אַפט אין ניט קיין איבריגס דעליקאַטע אויסדריקע און ווארט-בילדער (*).

די קרייצציגע האָבען אין גאַנצען צוטרייסעלט דעם גע-זעלשאַפטליכען בנין פון יענער צייט. בערף זיעבען מיליאָן נפשות זיינען אומגעקומען דורך די מלחמות, און דורך די קראַנקהייטען און הונגער וואָס זיי האָבען געבראַכט מיט זיך. גאַנצע שטעט און פראַווינצען זיינען חרוב געוואָרען, בלויז בענדיג כמעט אַהן א בעפעלקערונג. דאַס האָט זיך אויף אַפ-גערופען אויף דעם גייסטיגען צושטאַנד פון די מענשען. די מענשען האָבען פערלאָרען דעם גלייכגעוויכט פון זייער שכל, און עס האָבען אָנגעפאַנגען אויסצוברעכען גייסטיגע עפידע-

(* ואותה השמחה כך עזה ומתנכרת על לבנו, שאפילו בחור שהיה ימים רבים שלא בא לאשתו ויש לו תאוה מרובה ובשעה שזרעו יורה כחץ, זהו כאין נגד תנכורת תוקף שמחת אהבת ה". (ספר חסידים).

מיען, וועלכע זיינען געווען אזוי אַנשטעקענד וויא אַנדערע
עפידעמישע קראַנקהייטען. מענשען פלעגען אַרומגען איבער
די גאַסען טאַנצען אין הייליגע התלהבות בין וואַנען זיי פלע-
גען פאַלען אין אזא מיין נכפה-צושטאַנד, וואָס איז בעקאַנט
אין דער מעדיצין אונטער דעם נאַמען „גרויס־היסטעריע“.
פלעגען דאן זעהן „זעהונגען“, ריידען מיט מלאכים און זאַגען
נביאות. און דיא דאָזיגע „הייליגע טענצער“ פלעגען וואַנד-
רעווען פון שטאָרט צו שטאָרט און אויף אזא אופן פאַרשלע-
פען די קראַנקהייט: די שוואַכזיניגע און די צאַרטע, די עפיר-
לעפטיקער און די היסטעריקער פלעגען זיך אויף זיי פערקור-
קען און זיי נאַכטהאַן. אויך צווישען די אידען האָבען זיך בע-
וווּזען אזעלכע מינים „נביאים“ און משונעים, וועלכע פלעגען
אַריינפאַלען אין דער נכפה, זעהען מלאכים און זאַגען נביאות.
אַ אידישער פרומאַק פון דעם דרייצעהנטען יאָהרהונדערט,
ר' משה תקו, ביזערט זיך אויף יענע „אפיקורסים“.
„וואָס ווילען זיך מאַכען פאַר נביאים, רופען אויס די הייליגע
נעמען, בין די נשמה ווערט צושראַקען און דער גוף פאַלט אַ
פערמאַטערטער“ ער ערקלעהרט ווייטער: ביי זיי ווערט
דאָן די נשמה דער עיקר און זיי קענען זעהן אלץ פאַראַויס, בין
אין אַ ווילע אַרום געהט פון זיי אוועק דער כוח פון דעם
הייליגען שם, וואָס זיי האָבען אַרויסגערופען און זיי בלייבען
צומישט“ (ציטירט לויט גידעמאַן) ר' משה תקו, וועלכער איז
אַליין געווען ניט פיעל בעסער פון זיי, האָט ניט פערשטאַנען.
אַז דאָס איז אזא מיין נערוועז־קראַנקהייט.

אויך בנוגע די אַלערליי מינים אַרטרויליירטום, וויא דער
גלויבען אין כּשוף, שדים, רוחות, מזיקים, דבוקים, אין גוטע
און שלעכטע מלאכים, אין פערשיעדענע סגולות און קמיעות,
זיינען דיא אידען שטאַרק בעאיינפלוסט געוואָרען פון זייערע
קריסטליכע שכנים. דאָס מיינט ניט צו זאַגען, אַז דיא אידען
האַבען דערפון פריהער אין גאַנצען ניט געוואוסט. דער גלוי-
בען אין שדים, רוחות, מזיקים און מלאכים געפינט זיך נאָך
אין תלמוד, און האָט זיך געפונען ביי אַלע פעלקער אין אַלע
צייטען און אין אַלע לענדער. אָבער די לעהרען וועגען שדים

און מלאכים וואס געפינען זיך אין תלמוד זיינען גאר נישט מיט גאר נישט לגבי דיא משונה דיגע לעהרען וועגען דיא דאָר זיגע ענינים, וואס מען געפינט אין דיא ספרים פון די אידיש-דייטשע מיסטיקער פון מיטעל-אלטער. דאקטאר גי דע-מאן בעווייזט, אז דאס רוב פון דיא נעמען פון דיא שדים און דיא ניט-גוטע, וואס מען געפינט אין יענע ספרים זיינען גענומען פון לאטייניש, דייטש און פראנצויזיש. דאס איז דער בעסטער בעווייז, אז א גרויסער טהייל פון די דאזיגע אבער-גלויבענס און נארישע אמונות האבען די אידען גענומען פון זייערע קריסטליכע שכנים. דאקטאר גידעמאן בריינגט אן אינ-טערעסאנטען פאל פון א אידישער קמיע, וואס איז געפונען געווארען אין מינכען, וואו די „השבעה“ (בעשווערונג) איז געמאכט געווארען אין דעם נאמען פון „אלאהי צעבאָאָת“.

דער אידישער פלאגיאטאר פון דער קריסטליכער קמיע האָט ניט געוואוסט, אז „אלאהי צעבאָאָת“ מיינט פשוט דער העברעאישער „אלהי צבאות“, און ער האָט געמיינט, אז דאס זיי-נען נעמען פון הייליגע מלאכים. גאנץ אפט האָט פאסירט, אז דיא קריסטען האבען פריהער גענומען פון די אידען, געמאכט „פערבעסערונגען“ און הוספות אויף זייער שטייגער, און דיא אידען האבען דערנאך איבערגענומען די כשרע מציאות פון דיא קריסטען. עס איז געווען א געגענווייטיגער אויסטויש פון אבערגלויבענס.

דאס ערנסטע דערביי איז געווען, וואס די אידישע מיסטיקער — אין דעם וויעדער זיינען דיא אידען ניט געווען קיין אויסנאָהמע — האבען געזוכט זייערע אבערגלויבענס און נארישקייטען צו צושטעפען און אריינצוטייטשען אין דיא פסוקים פון דער תורה, פונקט ווי דאס האָבען געטהאן דיא אידישע פילאזאָפּען פון זייער זייט. ביידע, סאי דיא מיסטיקער און סאי דיא פילאזאָפּען, האָבען זיך ניט בענוגענט מיט דעם פראָסטען זינן פון דיא ווערטער, דאָס איז געווען פאר זיי ווע-ניג. זיי ביידע האָבען דאָרטען געזוכט אריינצוקוועטשען דורך אלערליי מיטלען זייערע אייגענע געדאנקען און מיינונגען. — דיא ערשטע זייערע „נארישקייטען“ און דיא לעצטע זייערע

כלומר שדיגע „חכמות“. ביידע האבען געגלויבט, אדער האבען זיך געמאכט גלויבענדיג, אז די תורה האָט אן „אינגערען זינן“, א פערבארגענע כונה; ביידע האבען געברויכט מעהר אדער ווּטניגער די זעלבע מעטהאדען, כאַטש זיי זיינען געקומען צו אַנדערע אויספיהרונגען. און ביידע זיינען בעגאנגען די זעלבע עולה געגען דעם אמת'ען זינן פון פסוק, אויב ניט דעם זעלבען פערברעכען געגען דעם געזונדען מענשליכען פערשטאַנד. דאָס בעווייזט נאָר אַמאָל, אויב אזא בעווייז איז נויטהיג, וואָס פאַר אַ קליינע בעדייטונג דער טוידטער „געשריעבענער וואָרט“ האָט ווען ער קומט אין צוזאַמענשטויס מיט דיא מיינונגען און ניינונגען פון דעם לעבעדיגען מענשען. דער מענש געפינט שוין לייכט אַ וועג, וויא אויסצודריידלען און אויסצופשט'לען דעם „געשריעבענעם וואָרט“ אזוי וויא איהם ווילט זיך.

דורך דעם אָבער וואָס דיא אידישע מיסטיקער האָבען די דאָזיגע אלע נאַרישקייטען, אין וועלכען זיי האָבען עהרליך און אויפריכטיג געגלויבט, געזוכט אריינצוקוועטשען אין דעם מיינ פון די פסוקים, דורך דעם זיינען זיי בעגאנגען א גרויסען פערברעד געגען דעם גאַנצען אידישען פאָלק. זיי איז דורך דעם געלונגען, פאַר אַ לאַנגע צייט וועניגסטענס, ארויפצושטעמפלען אויף די דאָזיגע נאַרישקייטען די התימה פון הייליגקייט און אמת. פאַר דיא גרויסע מאַסען פון פאָלק זיינען דיא דאָזיגע ווילדקייטען באמת געוואָרען אַ מיין צווייטע תורת משה, אין וואָס מען מוז גלויבען. און דאָס האָט געפיהרט דערצו, וואָס די קריסטען האָבען שפעטער בעשולדיגט די איי-דען אין כּשוף און אין אבערגלויבען, נאָר פערגעסענדיג אַז דאָס זיינען געווען אַריגינעל קריסטליכע פראדוקטען, וועלכע דיא אידען האָבען פון זיי איינגעהאַנדעלט.

* * *

ר' יהודה בר שמואל החסיד פון רע-
נענסבורג קען בעטראכט ווערען אלס דער פאַטער און
נרינדער פון דער דאָזיגער מיסטישער ריכטונג אין דייטש-
לאַנד. אין געוויסע הינזיכטען טראַגט ער אַ שטאַרקע עהנליכ-

סייט צום בעש"ט, דער גרינדער פון דעם מאָדערנעם „חסידים“, כאַטש ר' יהודה החסיד שיינט געווען צו זיין א גרעסערער למדן ווי דער לעצטער און אויך א פיעל גרעסערער פאָעט. פון א צארטער און טיעף-פאָעטישער נאָטור האָט ער זיך ניט געקענט בעפריידיגען מיט דעם שטודיום פון דיא טרוקענע תלמודישע הלכות און די פלפולים. זיין נשמה האָט געביינקט נאָך עטוואָס אַנדערס וויא פלפול, נאָך עטוואָס הע-כערעס. איהם האָט זיך געגלוסט צו בעהעפטען מיט דעם בורא, צו ווערען איינס מיט זיין שעפפער. ער איז געקומען צו דער איבערצייגונג, אז מיט'ן „לערנען“ אליין קען ער דאָס ניט ער-רייכען. דאָס וואָס ער האָט ניט געקענט דערגרייכען דורך „תורה“, האָט ער געהאָפּט צו דערגרייכען דורך „עבודה“, דורך תפלות און גוטע מעשים. ביי איהם איז דאָרום „עבודה“ גע-שטאַנען אויף א פיעל העכערע מדרגה ווי דאָס לערנען פון תורה.

ר' יהודה החסיד איז אין נאנצען עפעס ווי א מין סוד. פון זיין לעבען ווייסען מיר כמעט גאָר נישט. אפילו ניט ווען ער איז געבאָרען געוואָרען. מיר ווייסען בלויז, אז ער איז געשטאַרבען אין יאָהר 1217. ער האָט אָבגעשטאַמט פון א גרויסע פאמיליע פון לומדים און צדיקים. זיין פאָטער איז אויך געווען א מיסטיק און מען פלעגט איהם רופען „דער חסיד“, דער „הייליגער“ און דער „נביא“. זיין רבי איז תלמוד איז גע-ווען ר' יצחק ב"ר שמואל, א תלמיד פון דעם רבינו תם.

ארום זיין לעבען האָבען זיך אויסגעבילדעט א סך לעגענ-דען. ביז אכטצעהן יאָהר זאָל ער געווען זיין א פראסטער בחור, וואָס האָט אפילו ניט געקענט דאוונען. פלוצלונג איז ער געוואָרען א בעל תשובה און א גרויסער צדיק. ער האָט אָנגע-פאָנגען צו טהאָן ניסים און בעווייזען גרויסע מופתים. אליהו הנביא איז מיט איהם געוואָרען א נאנצער מחותן, און איין מאָל האָט ער ביי איהם פערבראכט ביינ סדר.

ר' יהודה החסיד איז געווען איינער פון די גרעסטע און בעסטע רעליגיעזע פאָעטען, וואָס די אידען פון פראנקרייך און דייטשלאנד האָבען פון זיך ארויסגעגעבען. עס זיינען פון איהם

געבליעבען אייניגע פיוטים און תפילות, וועלכע קענען זיך רע-
 כענען צווישען די בעסטע. עס איז די מיינונג פון מאַנכע פאר-
 שער, אז ער איז אויך דער מחבר פון דעם בעריהמטען „שיר
 היחוד“ און „שיר הכבוד“. אין דעם לעצטען ליעד געפינען זיך
 אייניגע פערזען וואָס דריקען אויס די גאנצע צארטקייט און
 טיעפקייט פון זיין ביינקענדע נשמה :

נפשי חמדה בצל ידיה,

לדעת כל רו סודיה.

מדי דברי בכבוד,

הומה לבי אל דודיה.

(מיין הארץ גלוסט צו זיין אין דעם שאטען פון דינע
 הענד, אום צו וויסען אלע דינע פערבאַרגענע סודות, ווען איר
 רייד פון דינן כבוד, בריווט מיין הארץ צו דיין ליעבע).

א ספרה כבוד ולא ראיתיר

אדמד אכנר ולא ידעתיר.

(איר דערצעהל דיין כבוד און איר האָב דיר ניט געזעהן; אין
 פערגלייך דיר, איר נען דיר און איר ווייס דיר ניט).

המשיגוד ברוב חזיונות,

הנר אחד בכל דמיונות.

(מען האָט דיר פערגליכען מיט פיעלע פערגלייכונגען, דו
 בלייבסט אָבער אימער דער איינער).

ביין ענדע פון צוועלפטען יאהר-הונדערט האָט זיך ר'
 יהודה החסיד בעזעצט אין רעגענסבורג, וואו ער האָט עטוואָס
 שפעטער געעפענט א ישיבה. פון זיינע בעריהמטעסטע
 תלמידים זיינען ר' אלעזר פון וואָרמס, א תלמודיסט,
 מיסטיק און מקובל, דער מחבר פון דעם „רוקח“; ר' יצחק בן
 משה פון וויען, דער מחבר פון דעם „אור זרוע“ און ר'
 ברוך בן שמואל פון מאינץ, דער מחבר פון „ספר
 החכמה“. זיי אלע, יעדער אויף זיין דרך, האָבען פארטגעזעצט
 די ארבייט פון זייער רבי'ן און האָבען אויסגעאיבט א געוואל-
 דיגען איינפלוס אויף די דייטשע אידען פון די שפעטערע
 יאהר-הונדערטע, און דורך דעם אויך אויף די אידען פון דיא

סלאווישע לענדער, ווי פוילען, בעהמען און רוסלאַנד. זייער איינפלוס איז אפשר ניט אימער און ניט אלע הינזיכטען געווען א ווינשענסווערטהער, אָבער ער קען ניט אָפגעלייקענט אדער פערשוויגען ווערען.

ר' יהודה החסיד איז דער מחבר פון פערשיעדענע ספרים, אָבער זיי זיינען עַל פי רוב פערלאָרען געגאנגען. מען ווייס פון זיי בלויז דורך די ציטאַטען וואָס זיינע תלמידים און נאָכפאַל-גער האָבען פון זיי געבראַכט. איינער פון די דאָזיגע ספרים איז דער „ספר הכבוד“, א מיסטיש-קאַבאַליסטישער ספר. פון די וועניגע ציטאַטען וואָס ווערען פון דעם דאָזיגען ספר גע-בראַכט קען מען זיך מאַכען א פארשטעלונג פון ר' יהודה החסיד'ס בעגריעף פון גאָט. גאָט אליין איז אונבעגרייפליך, ניט די מלאכים און ניט די מענשען קענען איהם זעהן. ווען ער דאַרף זיך ענטפּלעקען פאר דער בעשאַפּענער וועלט, פאר דיא מלאכים פונקט אזוי וויא פאר דיא מענשען. ערשיינט דיא „געטליכע עהרע“, וועלכע איז בלויז א מין אפשטראַהלונג פון גאט אליין.

זיין בעקאַנטעסטער און וויכטיגסטער ספר איז דער „ספר חסידים“, אָבער אויך ער איז ניט אין גאַנצען זיין גער. עס זיינען אין איהם אריינגעקומען שטיקער פון שפּעטער-רע שרייבער.

* * *

„עס זיינען פאַראַן ביכער, וואס זייער בעדייטונג און וויכטיגקייט ליגעט ניט אין זייער אינהאַלט, נור אין דער צייט ווען זיי זיינען געשריבען געווארען. אנדערע ספרים מיט דעם זעלבען אדער עהנליכען אינהאַלט ליגען פערווארפען צוויי-שען „שמות“ און קיינער אינטערעסירט זיך מיט זיי ניט. וועהרענד דיא ערשטע פער'כשוף'ען אונז מיט זייער אינטער-רעסאַנטקייט. מיר קענען זיך פון זיי ניט אָפּרייסען ביז מיר לייענען דורך אלץ וואס דארטען געפינט זיך. זייערע חסרונות גופא זיינען מעלות, און זייערע פעהלערען זיינען ניט וועניגער אינטערעסאַנט. די דאָזיגע ביכער גיבען אונז מעהר וויפיעל זייערע מחברים האָבען אונז געוואלט געבען. זיי זיינען ווי לע-

בעדיגע עדות אויף דעם גייסטיגען צושטאנד פון פאלק אין א בעשטימטער עפאכע; זיי שפיעגלען אין זיך אפ דעם לעבן פון גאנצע דורות. צו די ביכער פון דעם דאזיגען מין בערלאַנגט דער „ספר חסידים“. ווי די חורבות פון אלטע טעמפל לען, וואס זאגען עדות אויף דעם אמאליגען גלאנץ און דעם איצטיגען חורבן פון דעם בנין. אזוי זאגט דער „ספר חסידים“ עדות אויף דעם חורבן פון דעם יודענטהום אין דעם דרייצעהנטן טען יאהרהונדערט. ערהאבענעס און נידריגעס, שעהנעס און מיאוס'עס, קלוגעס און נארישעס ליגען דארטען צוזאמענגע-ווארפען און אויסגעמישט; ברייאנטען צווישען שערבלאך. גאלד צווישען זאמד, דופטענדע בלומען שפראצען ארויס פון א פערשימעלטען געמייזעכץ“ (דאקטאר גידעמאן).

עס זייגען דא וועניג ספרים אין דער גרויסער אידישער ליטעראטור פון מיטעל-אלטער, וואָס זאלען האָבען אזא גרוי-סען ווערטה פאר דעם קולטור-היסטאָריקער וויא דער „ספר חסידים“. אין איהם מעהר ווי אין אירגענר וועלכען אנדערען ספר זעהט מען ארויס שארף און בולט דעם דאמאלסדיגען אידישען לעבען אין צפון-פראנקרייך, דייטשלאַנד און אין מאנדכע סלאווישע לענדער. מען זעהט דעם דאזיגען לעבען מיט אלע זיינע מעלות און אלע זיינע הסרונות, מיט גאר זיין ליכט און מיט גאר זיין שאטען. מען זעהט דארטען דעם אידען פון זיין וויגעלע ביז'ן קבר, מיט אלע זיינע מנהגים, גוטע און שלעכטע, מיט אלע זיינע האפנונגען, מיט אלע זיינע גלויבענעס און אבערגלויבענעס. איהר זעהט איהם, דעם אידען, אין זיינע בעציהונגען צו זיין גאט. איהר זעהט איהם אין זיינע קינדערשע יאהרען, אין זיין ערציהונג; איהר זעהט איהם אין זיין פאמיליען לעבען; איהר זעהט איהם אין זיינע פרנסות, אין זיינע דאגות וועגען חיונה, אין זיין ווארטען, אין זיין האָפען און זיין דולדען. איהר זעהט אין איהם ענדליך דעם גרויסען און קלוגען דולדער, וועלכער האָט ניט אומזיסט געליטען יאהרהונדערטע פון צרות און רדיפות. ער האָט עט-וואס געלערענט פון זיינע צרות, ער האָט געלערענט לעבענעס-ווייזהייט און פארויכטיגקייט. איהר געפינט אין „ספר

חסידים" קורצע משלי-מוסר, וועלכע איבערראשען אייד מיט זייער קלוגשאפט, מיט זייער פראקטישקייט און מיט זייער טיעפען אריינקוקען אין דער מענשליכער נאטור. איהר געד פינט, אז דער מחבר פון דעם „ספר חסידים" איז געווען ניט בלויז אן אידעאָליסט און טרוימער, נאר אויך א מענש, וואס האט געלערענט פון דער לעבענס-ערפאָהרונג — אן אמת'ער קינד פון זיין פאָלק.

און אין די אלע לעהרען און עצות וואס דער „ספר חסידים" גיט, הערט זיך איין מאַטיוו, וואס שטייגט אריבער די אלע אנדערע: אן אונבעגרענעצטע ליעבע און רחמנות צו אלץ וואָס לעבט. ניט בלויז דארף מען ליעבען און רחמנות האָבען אויף דעם אייגענעם אידישען ברודער, נאר אויך אויפ'ן פרעמד דען. אויפ'ן ניט-אידען, און ניט בלויז אויף דעם-מענשען, נור אויך אויף די בהמות און חיות, אויף די שטומע בעשעפעניך סען. און די דאָזיגע אלע הויכע מאַראַלע לעהרען ווערען אזוי ווי פערצויגען מיט א שלייער פון אלערליי אבערגלויבענס.

ר' יהודה החסיד איז ניט קיין היסטאָריקער. ער בעד שרייבט ניט און דערצעהלט ניט פון די רדיפות און די פייניג-גונגען, וואס דאָס אידישע פאָלק האט געהאט אויסצושטעהן אין זיין צייט אין יענע לענדער; ער איז אויך ניט קיין סקונו, ער בעקלאַנגט ניט די אידישע ליידען. אָבער דאָ און דארטען זאגט ער א ווארט אָדער דערצעהלט א מעשה'לע, וועלכע ענטפלעקט פאר אייערע אויגען דעם גאנצען שוידערליכען אפ-גרונד אין וועלכען דאָס אידישע פאָלק האט זיך דאמאלס געפונען :

„וואָס זייערע מיילער ריידען פאָלש און זייערע שבועות זיינען ליגען. אמאָל האט מען גוזר געווען אויף די אידען, אז זיי זאלען זיך אויס'שמדען, צו פערלויקענען דעם אידישען גאט און אננעהמען די אמונה פון די פרעמדע. האָבען זיך די אידען געאיילט צו אנטלויפען פון זייערע פלעצער. האָבען זיך געפונען פריצים, וואָס האָבען זיך ארויסגעשטעלט פאר גוטע פריינד און האָבען די אידען איינגעלאדען צו זיך. און ווען די אידען זיינען אהין געקומען, האָט מען זיי אויסגע-

הרנ'עט". דאס איז אן איינפאכע מעשה'לע, וועלכע רעדט אבער מעהר ווי גאנצע בענדער. דאס וואונדערבארסטע דער-ביי איז, וואס ר' יהודה החסיד שילט ניט און פלוכט ניט. ער ווערט בלויז עמפערט פון דעם עטהישען פערברעכען, וואס די דאזיגע פריצים זיינען בעגאנגען און האבען ניט געהאלטען זייער ווארט און זייער שבועה.

..אויב די שונאים האבען געזאגט, גיט אונז איינעם פון אייך און מיר וועלען איהם טויטען, ווען ניט וועלען מיר אייך אלעמען טויטען, זאלען זיי זיך בעסער אלע לאזען טויטען און ניט איבערענטפערען קיין אידישען נפש".

..א אידישע פרוי וואס געהט איז וועג, וואו עס געפינען זיך פרעמדע און זי האט מורא, אז מען וועט איהר פערנוואל-טיגען, מעג זי-זיך פערקליידען אין די קליידער פון א נאנע". פון אזעלכע און עהנליכע שטעלען איז דעם „ספר חסידים" קען מען זיך מאכען א בעגריעף וועגען דער שוידערליכער לאגע פון דיא אידען, וועלכע זיינען דאמאלס ניט געווען זיכער ניט מיט זייער לעבען און ניט מיט זייער עהרע. *למה נאמנו* געקענט ערווארטען, אז ביי דעם מחבר פון דעם „ספר חסידים" זאל זיך ערוועקען א געפיהל פון שנאה און נקמה. דאס וואלט געווען ניט מעהר וויא נאטירליך, אבער ר' יהודה החסיד איז אין גאנצען פריי פון דעם. זיינע לעהרען וועגען פרעמדע זיינען דורכגעזאפט מיט א געפיהל פון ליעבע און מענשען-פריינדליכקייט :

..ווען א מענש רעדט וועגען דעם שבת פון צדיקים, סאי אידישע און סאי ניט-אידישע, דארף ער זאגען „צום גוטען זאל ער דערמאהנט ווערען".

..א מענש זאל ניט טהאן קיין עולה צו א „גברי". אזעלכע זאכען מאכען דעם מענשען פאר אז ארימאז און ער האט ניט קיין הצלחה אין זיין רייכקייט".

..אזוי וויא דו מוזט זיך אויפפיהרען עהרליך מיט א אידען, אזוי זאלסטו זיך אויך אויפפיהרען עהרליך מיט א פרעמדען. און אויב דער פרעמדער האט א טעות געהאט, זאלסטו איהם צוריקקעהרען. אויב א מענש איז אז ארימאז,

זאל ער בעסער אנקומען צו לייטען און ניט פערקאפן קיין
נויעשקע געלדער, ווארים דאס איז א חלול השם, מען וועט
זאגען. אז אידען זיינען גנבים און שווינדלער."

..גאט נעהמט זיך אז דיא קרוודע פון דיא בערויבטע,
סאי פון א אידען, סאי פון א ניט-אידען, דעריבער טאהר
מען ניט גנב'ענען אפילו פון א ניט-אידען."

..א איד און א ..נכרי" וואס זיינען צוזאמען, און דער
..נכרי" דערצעהלט איהם, אז ער וויל געהן דארטען און דאר-
טען, וואו עס געפינען זיך אידען און ער האט מורא, אז זיי
וועלען איהם בעשווינדלען, דארף איהם דער איד זאגען, ווער
עס איז עהרליך און ווער ניט."

דער אסימילירטער איד שאל פון טארסוס,
דער ..הייליגער פאול", וויצעלט זיך אין זיינע עפיסטלען
וועגען דעם פסוק ..דו זאלסט ניט פערשליסען דעם מויל פון
אקס, ווען ער דרעשט". ער פרעגט: צו רעדט דען דיא תורה
וועגען אקסען? עס לייגט זיך איהם ניט אויפ'ן שכל, אז
דיא תורה זאל לייגען רחמנות אויף אקסען. ער זוכט דארטען
אריינצוגעבען אז אנדער כונה איז דעם דאזיגען פסוק, וויא
אונפערגלייכבאר העכער שטעהט איבער איהם דער מיטעל-
אלטערליכער אידישער חסיד פון רעגענסבורג:

ווען איינער פערשאפט א כהמה אומזיסטען צער דער-
מיט וואס ער בעלאדעט איהר מיט א צו שווערער משא און
זיא קען ניט געהן און ער שלאגט איהר, וועט ער מוזען אפ-
געבען אויף דעם דיז ומשבו, ווארים ..צער בעלי חיים" איז
פון דער תורה."

..א מענש דארף ניט זיין אונדאנקבאר אפילו גענען א
חיה, אזוי ווי איז פסוק שטעהט: די פערצוקטע איז פעלד
זאלסטו ניט עסען, צום הונד זאלסטו איהר געבען. דער הונד
האט געהאלפען פערטרייבען דעם וואלף אין וואלד און ער
האט פאר דיר גערעטעט די חלב און די פעל, דעריבער קומט
איהם דאס פלייש."

..דער צדיק ווייס די זעלע פון זיין כהמה, דאס מיינט

ער זאל מיט איהר ניט ארבייטען, ווען זי איז קראנק אדער ווען זי דארף געלעגען ווערען."

„אויב א הונד וואס בייסט ניט איז אריין אין הויז און דער איד וויל איהם ארויסטרייבען, זאל ער איהם ארויסטרייבן בען מיט א קליינע רימעל. ער טאר איהם ניט אפניסען מיט הייסע וואסער, שלאגען מיט א גראבען שטעקען, פערקוועטשען איהם מיט דער טיהר, אדער איהם בלינד מאכען."

„גאט וועט זיך אננעהמען דעם צער פון די פערד, וועלכע די רייטער שלאגען מיט זייערע ספארען."

„עס זיינען פאראן זאכען, וואס מען מיינט, אז עס איז ניט קיין זינד, אבער דאס איז יע א זינד, ווי, צום ביישפיעל, צו מאכען די חיות אנדערש ווי זיי זיינען בעשאפען געווארען. דער „השם יתברך“ האט בעשאפען אלעמען ווי זיי דארפען זיין, ווי עס איז בעסער פאר זיי... ער האט פאר יעדע חיה בעשאפען איהרע בעדירפניסע און איהר בעשיצונג. ער האט בעשאפען די בהמה מיט הערנער, כדי זי זאל זיך קענען שידצען פון די חיות און כדי זי זאל זיך קענען קראצען מיט זיי און פערטרייבען די פליעגען מיט די ווערים וואס בייסען איהר. ער האט בעשאפען דעם אקס א לאנגען עק, כדי ער זאל קענען פערטרייבען די פליעגען, וואו די הערנער קענען ניט דערגרייכען. דער מענש, די אפע און דער בער האבען הענר, דארפען זיי ניט קיין עקען. ווען א מענש שניידט אפ דעם עק פון א בהמה און ער מיינט, אז ער האט איהר ניט פערשאפט קיין צער, האט ער איהר אין דער אמת'ען יע פערשאפט צער, ווייל זי וועט מעהר ניט קענען אוועקטרייבען די פליעגען פון זיך."

עס פערשטעהט זיך, אז ר' יהודה החסיד לייגט פיעל גע- וויכט אויף די בעציהונגען צווישען מענש און גאט:

„מען דארף ליעב האבען גאט מיט אזא שטארקער ליעב- בע, אז מען זאל אזוי ווי קראנק זיין פון דער ליעבע. אזוי ווי א מענש, וואס ווערט קראנק פון דער ליעבע צו א פרוי, וועגען וועלכע ער טראכט שטענדיג ביי זיין זיטצען, זיין שמעהן, זיין געהן, זיין קומען, אפילו ביי זיין עסען און טרינקען. ער קען

ניט שלאָפּען פון לייעבע צו איהר. פיעל מעהר און פיעל
שטאַרקער דארף זיין די לייעבע צו גאַט... אין ווי קען א מענש
ליעב האַבען גאַט, סיידען ווען ער ווייס איהם? דערפאר דארף
א מענש פערשטעהן און לערנען די חכמות און די וויסענשאַפֿט-
טען, וואָס פיהרען צו א פערשטענדנים פון גאַט, יעדער נאָך
זיינע כוחות. און אז א מענש טראַכט זיך אריין אין די
גרויסע און אין די וואונדערבאַרע מעשים פון גאַט ברוד הוא,
צו וועלכע עס איז ניטאָ קיין שיעור און קיין ענדע, ווערט ער
אנגעפילט מיט א לייעבשאַפט און מיט א גרויס געלוסט צו וויר-
סען דעם גרויסען, געהערטען און געפירכטעטען נאָמען.

„דער עיקר פון דער תפלה איז, אז זי זאל זיין מיט שמחה,
און דערפאר פלעגט דוד המלך שפיעלען אויף זיין פיעדעל
ביי זיינע תפילות און מזמורים.“

„א מענש דארף מתפלל זיין אין די שפראך וואָס ער פער-
שטעהט, ווארום דער עיקר אין זיין כונה און אויב ער פער-
שטעהט ניט וואָס ער זאָגט ארויס פון זיין מויל, וואָס פאר
א כונה קען זיין?“

„מען טאר ניט שמועסען אדער לצ'עווען אין שוהל, ווען
מיר שטעהען פאר אונזער מלך, דער הארר פון דער וועלט, זיין
נאָמען זאל געבענשט זיין. וועה איז צו די רשעים, וועלכע
טרייבען דארטען קאטאוועס.“

וויכטיג ווי עס זיינען די בעציהונגען צווישען מענש און
גאַט, זיינען אבער די בעציהונגען צווישען מענש און מענש
נאָך וויכטיגער.

„תשובה און יום כפור פערגעבען בלויז די זינד צווישען
מענשען און זיין שעפפער, ווי צום ביישפיעל, ווען איינער
עסט טרפות אדער זינדיגט מיט א פרוי און דערגלייכען. די
עברות צווישען מענשען און מענשען, ווי וועה טהאָן איינעם,
שילטען אָדער בערויבען, ווערען קיינמאָל ניט פערגעבען.
אפילו אז ער האָט אומגעקעהרט דאָס געלד וואָס עס קומט
איהם, דארף ער איהם איבערבכטען. וויל ער איהם ניט מוחל
זיין, דארף ער ברענגען מענשען און זיי זאלען פאר איהם בע-
טען מחילה. וויל ער אלץ ניט, איז דער וואָס איז ניט מוחל

א זינדיגער ווארום א מענש דארף ניט זיין קיין אכזר און דארף זיין לייכט צו פערנעבען.

„אויב איינער וועט דיר פרעגען: איד האב געלד, זאל איד עס געבען צו א סופר צו שרייבען א ספר תורה אדער צו ארעמע לייט וואס האבען קיין בגד ניט, ענטפער איהם: ישעיה האט געזאגט, ווען דו זעהסט א נאקעטען, זאלסטו איהם בעקליידען.“

„עס איז דא צדקה, וואס ווייזט ניט אויס ווי צדקה, און דאס איז די וואס איז אמ מעהרסטען בעליעבט ביי גאט, ווי צום ביישפיעל, ווען אן ארעמאן האט צו פערקויפען א חפץ אדער א ספר, וועלכע קיינער דארף ניט, און איינער קויפט עס ביי איהם.“

דער גאנצער „ספר חסידים“ איז פול מיט אזעלכע און עהנליכע לעהרען. מען דארף זיין בעשיידען; מען טאר ניט ארויסווייזען די אייגענע חכמה און לומדות; מען טאר ניט פערשעהמען יענעם. מען דארף קיין זאך ניט טהאן יענעם, וואס מען וואלט זיך אליין ניט געטהאן. מען טאר ניט לייען אויף פראצענט, מען טאר ניט געבען קיין פאלשע וואג און מאס, מען טאר ניט ארומקראטצען די זילבערנע און גאלדענע מטבעות. בריינגען זיי אלע איז אונמעגליך, ווייל מען וואלט דאן געדארפט איבערזעצען דעם גאנצען בוך. דא וועלען בלויז געבראכט ווערען אייניגע פון זיינע שפריד-ווערטלעך:

„דריי מענשען ווערען דערקענט אין דריי זאכען: דער בעשיידענער, ווען ער ווערט אין כעס; דער גבור אין צייט פון מלחמה, און דער פריינד אין צייט פון נויטה.“

ווען דו ווילסט זיך בעפריינדען מיט א מענשען, פרעג גאד ווער זיינען זיינע פריינד.“

„היט דיין צונג מעהר ווי דייןע פיס, ווארום ווען דו ווערסט געשמרויכעלט מיט דייןע פיס, קריגסטו בלויז א וואונד וואס קען זיך אויסהיילען, אבער ווען דיין צונג שטרויך בעלט דיר, קענסטו פערלירען דיין קאפ.“

„אז איד רייך האב איד חרטה; ווען איד שווייג קען איד קיין חרטה ניט האבען. איידער איד האב גערעדט, בין איד

דער הערשער איבער מיין ווארט; איז דער ווארט ארויס פון מיין מויל, ווערט ער דער הערשער איבער מיר."

„דערצעהל ניט דיין פריינד קיין שום סוד, וואס דו וואלסט ניט דערצעהלען דיין שונא, ווארום טאמער וועט ער ווערען דיין שונא און וועט אויסזאגען דיין סוד."

„וויילסטו וויסען וואס איינעם'ס בעשעפטגיגונג איז, הער זיך איין וועגען וואס ער רעדט שמענדיג."

„אויב דו האסט בעזיעגט דיין חבר פרעה זיך ניט. עס איז בעסער צו זיין א בעזיעגטער ווי א זיעגער."

„ריהם ניט א מענשען פאר זיין שונא אין די אויגען, ווייל יענער קען עס ניט פערטראגען און וועט אַנפאנגען צו ריידען שלעכטס וועגען איהם."

צוזאמען מיט די הויכע עטהישע לעהרען און די קלוגע שפּריך-ווערטלעך געפינען זיך אין דעם „ספר חסידים" זעהר פיעל ווילדע אבערגלויבענס און משונה'דיגע נאַרישקייטען. א גרויסער טהייל פון זיי זיינען איבערגענומען געווארען פון די קריסטליכע שכנים.

„א איד איז איינגעשלאָפּען אין שוהל און דער שמש האט איהם פערשלאָסען. אין מיטען נאַכט האט ער זיך אויפגע- כאַפּט און האט געזעהן די נשמות איינגעוויקעלט אין זייערע טליתים. צווישען זיי האט ער געזעהן צוויי מענשען וואס זיי נען נאך ניט געווען טוידט. אין א קורצע צייט ארום זיינען זיי ביידע געשטארבען." אַזעלכע מינים גלויבענס זיינען אויך געווען פערשפּרייט צווישען די קריסטען וועגען זייערע קירכען.

„אינער האט אום הושענא רבה ניט געזעהן דעם שאַ- טען פון זיין קאַפּ, האבען ער און זיינע פריינד געפאסט און געגעבען פיעל צדקה, האט ער דערנאך געלעבט פיעל יאהרען, אזוי ווי אין פסוק שטעהט: צדקה רעמעט פון טוידט.*

(* אויך ביי די קריסטען איז געווען אזא מין אבערגלויבען. גיעדע' מאן ציטירט פון גר ים: „ווער עס זעהט ניט דעם שאַטען פון זיין קאַפּ אום ווינאַכט, דער שטאַרבט דעם זעלבען יאהר."

„אויב א מענש געגענט אָן א שד אָדער א מת, וואָס וויל איהם מוזיקען, זאל ער בעהאַלטען זיין גראַבען פינגער אין פּוּיסט.“

די צואה פון ר' יהודה החסיד, וועלכע איז העכסט וואהר-שיינליך ניט זיינע, איז אָנגעפיקעוועט מיט אלערליי דומהיי-טען און אבערגלויבענס: מען טאר ניט מקבר זיין צוויי מתים איינע לעבען די אנדערע, וואָס זיינען זיך געווען שונאים, ווייל זיי קענען דארטען ניט איינגעהען. מען טאר ניט גראַבען א קבר און איהם לאַזען אַפען גיבער נאַכט, ווייל איינער פון די שטאַדט-לייט וועט שטארבען. אז מען טראַגט ארויס דעם מת פון הויז, טאר קיינער ניט אַזויסגעהן פריהער. א מענש טאר ניט חתונה האַבען מיט א פרוי, וואָס טראַגט דעם זעלבען נאָ-מען ווי זיין מוטער אָדער זיין נאָמען איז ווי איהר פאָטער'ס, א הוהן וואָס קרעהט ווי א האהן דארף מען קוילען.

פיעלע פון די אבערגלויבענס וואָס געפינען זיך אין „ספר חסידים“ ווערען נאָר ביז היינטיגען טאָג בעטראַכט פאר „תורת משה“ ביי די גרויסע מאַסען פון דעם אידישען פּאָלק, די מאַדערנע „פריידענקער“ ניט אויסגעשלאָסען. אזא מיין „פריידענקער“ וועט זיך ערלויבען צו טהאָן אלערליי עברות, ער וועט זיך אפילו בעריהמען, אז ער גלויבט איבערהויפט ניט, אבער ווען א הוהן וועט קרעהען, וועט איהם דאָס האַרץ שרע-קען און ער וועט זיך איילען איהר צו קוילענען.

XIV

ר' אלעזר פון ווארמס — דער וויכטיגסטער תלמיד פון ר' יהודה החסיד. די מארטירער פסיכאלאגיע פון דעם אידישען פאלק און די פילאזאפיע פון ענטזאונג. די דייטשע און די שפאנישע קבלה. דער „רוקח“ און זיין מאראל.

איינער פון די וויכטיגסטע און בעדייטענדסטע תלמידים פון ר' יהודה החסיד, וועלכער האָט פאַרטגעזעצט און ווייטער ענטוויקעלט די לעהרען פון זיין רבי'ן, איז געווען ר' אלעזר פון וואַרמס.

ר' אלעזר איז געבאָרען געוואָרען אין מאַינץ בערך אין יאָהר 1176 און איז געשטאָרבען אין וואַרמס אין יאָהר 1237. ער האָט אָפּגעשטאַמט פון דער בעריהמטער איי טאַליענישער פאַמיליע קלוימוס, וועלכער קארל דער גרויסער האָט אריבערגעבראַכט פון לוקא, איטאַליען, קיין מאַינץ, דייטשלאַנד.

פון זיין פערזענליכען לעבען איז אונז גאַנץ וועניג בעד-קאַנט, א חוץ וואָס צוויי מערדער, וואַהרשיינליך פון די קרייץ־פּאַהרער באַנדען, האָבען זיך אריינגעריסען אין זיין הויז, ווען ער האָט געהאַלטען אין שרייבען א ווערק, האָבען ערמאָרדעט זיין פרוי, זיינע צוויי טעכטער און זיין זוהן. ער אליין איז דערביי אויף פּערוואַנדעט געוואָרען. אזעלכע מאָרדען זיינען דאַמאָלס געווען געוואוינליכע, אלטעגליכע פאַסירונגען. דאָס אידישע לעבען נאָך מעהר ווי דאָס אידי-

שע האָב און גוטס איז געווען הפקר, און ר' אליעזר דער-
 צעהלט וועגען זיין איבערלעבונג אין א גאַנץ קאַלטען, געלאד-
 סענעם טאָן, כמעט גלייכנילטיג, אָהן שום ביטערקייט און
 שנאה.

די דאָזיגע כמעט גלייכנילטיגע בעציהונג צו די אונענד-
 ליכע רדיפות און צרות איז געווען כאַראַקטעריסטיש פאר די
 אידען פון יענער צייט און יענע לענדער, און דאָס האָט זיי
 געגעבען כוחות פאַרטצוועצען זייער לעבענס-קאמפף. אי-
 בערהויפט איז עס געווען דער פאַל מיט די אידישע רעליגיעז-
 זע פאַרשטעהער און זייערע מאַראַלע פרעדיגער. זיי פלעגען
 מעהר ניט ווערען עמפערט, זיי פלעגען מעהר ניט ווערען ענט-
 ריסטעט און פלעגען מעהר ניט פראַטעסטירען. זיי האָבען
 זיך אזוי ווי איינגעוואוינט דערצו און האָבען קיין בעסערעס
 ניט ערווארטעט. דער מענש איז אזא מין בעשעפעניס, וואָס
 קען זיך איינלעבען אין אלערליי אטמאָספערען און קען זיך
 צופאַסען צו אלערליי אומשטענדען און צושטענדען. א
 מלחמה, צום ביישפיעל, רופט ארויס א מלחמה-מאַראַל, א
 מלחמה-יושר און א מלחמה-פסיכאָלאָגיע, וועלכע זיינען דורכ-
 אויס אנדערש און הימעל-ווייט פון דער מאַראַל, דעם יושר
 און דער פסיכאָלאָגיע פון א געוואוינליכער פריעדליכער צייט.
 דער מענש פון מלחמה-צייט איז אנדערש אין זיין פסיכאָ-
 לאָגיע, ווי דער זעלבער מענש אין פריעדענס-צייט. ער פאסט
 זיך צו און ער לעבט זיך איין אין דער נייער אטמאָספערע,
 גאָר ניט בעמערקענדיג ווי דאָס קומט פאַר. ער טראכט און
 ער פיהלט אַנדערש: זאכען וואָס וואַלטען אין איהם פריהער
 ארויסרופען עמפערונג רופען אין איהם איצטער ארויס בלוז
 פערצווייפלונג און שפעטער ווערט ער גאָר אין גאַנצען גלייכ-
 גילטיג. דער מענש קען ניט לעבען שטענדיג אין א געשפאנד-
 טען און אויפגערגטען צושטאַנד, ווייל דאָס לעבען פאַדערט
 פאר זיך דאָס זייניגע.

דאָס אידישע פאָלק האָט דאמאָלס שטענדיג געלעבט ווי
 אין א מלחמה, איז שטענדיג געווען ארומגערינגעלט פון אלע
 זייטען מיט ביטערע בלוטיגע שונאים, „ווי א שעפעלע צווי-“

שען זיבעציג וועלף. דאָס איז אָכער ניט געווען קיין מלחמה, וואָס האָט געדויערט א יאָהר, צי צוויי, צי אפילו פינף, — זי האָט געדויערט גאַנצע יאהרהונדערטע. דאָס איז ניט געווען קיין מלחמה, וואו ביידע צדדים האָבען מעהר אָדער וועניגער די זעלביגע כוחות און זיי קענען ביידע האָפען אויף א זיעג. דאָס איז געווען אזא מלחמה, וואו איין צד איז געווען אזוי מעכטיג און שטאַרק, דער אַנדערער אזוי קליין און שוואַך, אז ער האָט גאָר ניט געקענט חלומ'ען פון א זיעג. דאָס איז געווען אַן איינזייטיגע מלחמה, וואו איינער האָט בלויז געשאַכטען און דער אַנדערער האָט בלויז גע- שריען; וואו איין צד איז געווען דער מערדער און דער אַנ- דערער זיין קרבן. פון איין צד — קיין; פון דעם צווייטען — הבל.

און פונקט ווי ביי די „קין“-פעלקער האָט זיך אויסגע- ארכייט זייער פסיכאלאָגיע וואָס האָט גערעכטפערטיגט רויב און מאַרד, וועניגסטענס ווען עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען די אידען, אזוי האָט זיך אויף ביי דעם אידישען פאָלק אויס- געארכייט אן אייגענאַרטיגע פסיכאלאָגיע, די פסיכאלאָגיע פון דעם שטענדיג-פערפאָלגטען און דעם שטענדיג-געפלאַג- טען, וועלכער פאַסט זיך צו און לעבט זיך איין אין די פער- פאָלגונגען און ער פאנגט אָן צו גלויבען, אז אזוי דאַרף עס זיין, אז די פערפאָלגונגען גופא האָבען א זינן, א תכלית און א ציעל. דאָס אידישע פאָלק האָט אַנגעפאנגען צו גלויבען, אז דורך זיינע צרות ווערט ער געלויטערט און גערייניגט, כדי ער זאָל זיין פאַסענר פאַר די גרויסע און ליכטיגע צוקונפט וואָס איהם ערווארטעט. און קוים האָט ער געקראָגען דעם דאָזיגען גרויסען גלויבען, איז איהם שוין געווען לייכט ארי- בערצוטראָגען זיינע צרות, זאָגאַר קוקען אויף זיי גלויכניל- טיג, אויב ניט מיט פעראַכטונג. א פערברענטע ספר תורה האָט איהם געקענט פערשאַפען מעהר צער ווי א פערברענטע אידישע שטאַרט.

די דאָזיגע מאַרטירער-פסיכאלאָגיע האָבען די אידען ניט געקראָגען מיט א מאָל. אין די ערסטע צייטען פון זייער נאַ-

ציאנאלען אונגליק פלעגען די צרות און די רדיפות אויך ביי די אידען ארויסרופען פראטעסט און עמפערונג, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט אין די מעהרערע און פערשיעדענע רעוואַלוציאָנערע אויפשמענדע. שפעטער, ווען זיי האָבען איינגעזעהן די פרוכטלאַזיגקייט פון די דאָזיגע רעוואַלוציאָנערע פראַטעסטען, זיינען זיי אריינגעפאלען אין אַ גייסטיגען צו־שטאַנד וואָס גרעניצט זיך מיט פערצווייפלונג. אָבער מען שעהן קענען ניט לעבען אין פערצווייפלונג, ווייל איינס שליסט אויס די אַנדערע. און אזוי ווי די תשוקה צום לעבען איז דאָס שטאַרקסטע אין לעבען, האָט דאָס לעבען גובר געווען. אָנ־שטאַט פערצווייפלונג האָט זיך אויסגעבילדעט אַ טעאָריע פון פּעראַכטונג צום לעבען, וועלכע איז אָבער אין דער אמת'ען גאָר געווען אַ מיטעל ווייטער צו לעבען....

די וועלט האָט בעהאַנדעלט די אידען ווי אַ ביזע שטייף־מוטער בעהאַנדעלט אַ שטייף־קינד. האָבען זיך די אידען אַן עצה געגעבען: זיי האָבען מבטל געווען די וועלט מיט איהרע גליקען. וואָס האָבען זיי דען געקענט אַנדערש טהאָן? האָבען זיי דען געהאַט אַן אַנדער ברירה? „וואָס איז דען די גאַנצע וועלט? היינט ביזטו דאָ און מאָרגען ביזטו אין קבר; היינט געהסטו אין זיידענס און מאָרגען ביזטו צווישען ווע־רים; היינט עסטו שפייז און מאָרגען ווערסטו אַליין זיסע שפייז פאַר די ווערים“.

די וועלט איז אלזאָ גאָר נישט און גאָר נישט, הבל הכלים. אַ ביסעל מעהר צרות, אַ ביסעל וועניגער צרות, וואָס איז דער חלוק? דער עיקר איז דאָך סאַי ווי סאַי יענע וועלט. יסורים זיינען גאָר אַ מעלה. זיי פערפערטיגען דעם מענשען צו „דער וועלט וואָס איז דורכאויס גוט.“ מען דארף אלזאָ שטרעבען צו „יענער וועלט“. אייך מעג ניט געפעהלען די דאָ־זיגע פּליאָזאָפיע. זי מעג זיך זיין אַ פערצווייפלונגס־פּליאָזאָפיע, אָבער זי האָט געדיענט איהר ציעל; זי האָט געגע־בען אַן אינהאַלט צום אידישען לעבען און האָט אויף אזא אופן ערהאַלטען זיין נאַציאָנאַלען קיום. וועמען איז עס נוי־טיג געווען און צו וואָס דארף מען עס? קיינעם איז עס ניט

נויטיג און קיינער דארף עס ניט, אָבער לעבעדיגע ווילען ניט שטאַרבען און זיי זוכען אונבעוואוסטערהייט פאר זיך גופא צו מאַכען זייער לעבען ערטרגליך אויף אזא אָדער אן אנדער אופן.

ניט די „פינסטערנים“ אין זייערע מוחות, נאָר דער פינסטערער אידישער לעבען האָט בעשאַפּען דעם אידישען אסקעטיזם צוזאמען מיט דעם אידישען מיסטיציזם אין מי-טעל-אַלטער, צווישען די פרעדיגער פון וועלכער ר' אלעזר פון ווארמס פערנעהמט א וויכטיגען פּלאַץ.

ר' אלעזר פון ווארמס איז בשום אופן ניט געווען א „פינסטערלינג“. פאר זיין צייט איז ער געווען א מעגש פון גרויסער בילדונג און געלערענטקייט. ער איז געווען א גוטער מאטהעמאטיקער און אסטראָנאָם. ער האָט אויך געהאַט אַ ידיעה פון דער אידיש-אראבישער פילאָזאָפיע. ער איז געווען בעקאנט מיט דעם „האמונות והדעות“ פון סעדיה גאון, וועמען ער ציטירט. ער בריינגט אויך אויסציגע פון דעם אידיש-איטאַליענישען געלעהרטען שבתי דאנאלא'ס פירוש אויף דעם „ספר יצירה“.

זיין בעגרייפ פון גאָט איז געווען ניט וועניגער ריין ווי די דאָזיגע פון די אידישע פילאָזאָפּען. אין זיין ספר „שערי חסוד והיחוד והאמונה“ פרעדיגט ער אן איין-איין-ציגען, אונקערפערליכען, אונענדליכען, דורכאויס-רוחניות-דיגען גאָט, „וועלכער האָט בעשאַפּען די וועלט מיט זיין וואָרט, מיט זיין ווילען און מיט זיין געדאַנק. ער האָט ניט דעם געשטאַלט און דעם אויסזעהן פון זיינע שעפּפונגען. אָדער אירגענד וועלכען געשטאַלט און אויסזעהן“. דאָס וואָס די נביאים געברויכען אויסדריקען, וועלכע ריידען פון גאָט אלס קערפּער מיט גליעדער זיינען נאָר סימבאָלען. ניט דיא נביאים און ניט אפילו די מלאכים האָבען ווען עס איז גע-זעהן אָדער קענען זעהן גאָט. גאָט איז אונבעגרייפליך ניט בלויז פאַר די מענשען נאָר אויך פאַר די מלאכים. זיי קענען בלויז זעהן זיין „כבוד“, וואָס איז אייגענטליך ניט מעהר ווי אַ מיין אָפּשפיעגלונג דורך וועלכע ער ענטפלעקט זיך צו זיי.

ר' אלעזר פון וואַרמס צוזאַמען מיט ר' יהודה החסיד קענען בעטראַכט ווערען אַלס די גרינדער פון דער דייטשער קבלה, וועלכע שידעט זיך אונטער פון דער שפּאַנישער קבלה הויפטזעכליך דערמיט, וואָס זי, די ערשטע, גיט זיך מעהר אָפּ מיט דער פּראַקטישער זייט פון דער קבלה, מיט דער „קבלה מעשית“: מיט השבעות, סגולות, לחשים, קמיעות און אַלערליי וואונדער-מאַכעריי. אין דעם זיינען זיי שטאַרק בעאיינפלוסט געוואָרען פון די דייטשע קריסטליכע מיסטיקער. די קבלה, ווי עס איז בעקאַנט, בעשטעהט פון צוויי אַבטהיילונגען: פון פּראַקטישע און טעאָרעטישע קבלה. די טעאָרעטישע קבלה האָט זיך אַם שטאַרקסטען ענטוויקעלט, טאַקע בערך אין דער זעלבער צייט, אין שפּאַניע, וואו זי איז אויסגעוואַקסען אייגענטליך אַלס אַ מין פּראַטעסט געגען דעם אַריסטאָטעליאַניזם פון דעם „ערשטען ראב“ד“ און דעם רמב“ם. די שפּאַנישע קבלה, וועלכע איז אַליין אַזאַ מין פּילאָזאָפּיע, האָט געוואַלט פּערטרייבען דעם אַריסטאָטעליאַ-ניזם און פּערנעהמען זיין פּלאַץ. זי האָט אַריינגענומען אין זיך אַזעלכע לעהרען, וואָס זיינען שוין געווען בעקאַנט צו די אידען און זיינען שוין מעהר ניט געווען אין וויעדערשפּרוך מיט די עלטערע אידישע לעהרען. זי איז בעשטאַנען פון אַ געמישעכץ פון פּילאָזאָפּישע און טהעאָסאָפּישע סיסטעמען: צוזאַמען מיט די פּיטהאַגאָרעאישע, פּלאַטאָנישע און ניי-פּלאַטאָנישע לעהרען געפינט מען אויך אין דער קבלה גע-דאַנקען פון די אַריענטאַלישע טהעאָסאָפּיען. מען געפינט דאָרטען זאָנאַר שפּורען פון די אַלט-אינדישע און בראַה-מישע לעהרען.

די פּראַקטישע קבלה איז דאַגעגען אויסגעאַרבייט גע-וואָרען ביי די אידישע מיסטיקער פון דייטשלאַנד. ווי עס ווייזט אויס, האָבען זיך שוין דאַמאָלסט די ביידערליי קבלות בעגעגענט און איינע פון די אַנדערע בעאיינפלוסט געוואָרען. די דייטשע מקובלים האָבען זיך בעקאַנט מיט דער טעאָרע-טישער קבלה פון די שפּאַניער און די שפּאַנישע מקובלים מיט די פּראַקטישע קבלה פון די דייטשען. דער רמב“ם

צום ביישפּיעל, דערמאָנט ר' אלעזר פון וואַרמס און זיין ספר „שערי הסוד והיחוד והאמונה“.

אַ חוץ אַ מקובל אין ר' אלעזר אויך געווען אַ בעדייִ טענדער רעליגיאָנס־פּאָעט. צו נ י רעכענט אויס פינף און פּופּציג פּיוטים, וואָס ר' אלעזר האָט פּערפּאַסט און וועלכע געפינען זיך אין דיאָ מחזורים, סליחות און קנות.

דער וויכטיגסטער פון אַלע זיינע ספרים אין דער „רוקח“, וואו עס געפינט זיך אַן אַכטהיילונג וועגען די דינים פון תשובה טאַהן. די דאָזיגע אַכטהיילונג אין אינטערעסאַנט דערמיט, וואָס אין איהר זעהט מען אַרויס דעם גאַנצען אסקעטיזם, דעם גאַנצען ענטזאָגען זיך פון די פּערגעניגענס פון דעם לעבען, פון דעם מחבר. דאָס אין אַ נאַטירליכער פּראָדוקט פון דער שרעקליכער צייט, וואָס די אידען האָבען דאַמאָלס דורכגעלעבט.

זיינע מאָראַלע לעהרען, וועלכע געפינען זיך אין דער הקדמה צום „רוקח“ טראָגען דעם זעלבען כאַראַקטער ווי די לעהרען פון דעם „ספר חסידים“. אין געוויסע הינזיכטען שטעהען זיי נאָך העכער:

„עס אין ניטאָ קיין שעהנערע קרוין ווי בעשיידענהייט; קיין שעהנערער אנדיינקען ווי אַ נוטער נאַמען; קיין בעסערער ריוח ווי צו טאַהן מצוות; קיין בעסערער קרבן ווי אַ צובראָכענע האַרץ; קיין גרעסערע חכמה ווי די חכמה פון דער תורה; קיין בעסערע מדה ווי צו זיין שעהמעדיג. וואויל אין דעם וועמעס האַרץ עס ציטערט פון לוסט צו זיין שעפּפּער, וועלכער געדיינקט די ליעבע צו זיין גאָט, טראָגט דעם יאָך פון זיין מורא, פּערמיאוסט די נאַרישקייטען פון די וועלטליכע פּערגעניגענס, דריקט אונטער זיין „יצר־הרע“. האַלט גאָט פאַר זיך שטענדיג, רעדט מיט יעדען בנעימות, פיהרט זיינע קינדער אין גלייכען וועג... ער פרייט זיך מיט'ן צווייטענס גליק, האָט ליעב זיינע שכנים און פריינד, אַנטלייט אַן אַרעמאן אין זיין נויט, גיט צדקה עהאַל־טענערהייט, און טהוט אַלץ פון גאָט'ס וועגען.“

„אויב גאָט האָט דיר געגעבען רייכקייט און כבוד, שטאַלציר ניט געגען דיין אַרומען ברודער, וואָרים דו ווייטט ניט וואָס דער טאָג וועט בריינגען. ביידע זייט איהר אַרויס נאַקעט פון בויד, און אז דו וועסט אַרויס פון דער וועלט וועסטו ווי ער ליגען אין דער ערד, צווישען ווערים.“
 בעשיידענהייט און אונטערטהעניגקייט, דאָס זיינען די יסודות פון זיין מאַראַל. בעשיידענהייט איז גרעסער ווי אפילו חסידות, ווייל דער פּסוק זאָגט די „בעשיידענע“ וועלען ערבען די וועלט און זאָגט ניט די חסידים וועלען ערבען די וועלט.

... „ער זאָל מוחל זיין דעם וואָס רעדט אויף איהם שלעכטס. זיינע רייד זאָלען זיין וועניג און זיין שטימע ניעדריג. ווען מען בעליידיגט איהם און ער קען נעהמען נקמה, זאָל ער עס בעסער בעשיידען אריבערטראַגען און דולדען... זעהר און זעהר זיי בעשיידען און ניעדריג ביי זיך.“

די לעהרען פון ר' יהודה החסיד און ר' אלעזר פון וואָרמס האָבען געהאט אַ שטאַרקע און דויערנדע ווירקונג אויף דעם לעבען פון די אידען ניט בלויז אין דייטשלאַנד, נאָר אויך אין די אַנדערע לענדער, וואו די דייטשע אידען זיינען געצוואונגען געוואָרען אויסצואוואַנדערען צוליעב די רדיפות. דאָס זיינען געווען לעהרען, וועלכע האָבען זיך אַם בעסטען געפאַסט פאַר דעם טרויעריגען צושטאַנד פון דעם אידישען פּאָלק פון יענע לענדער.
 וואָס פאַר אַ לעבען אזא פּילאָזאָפיע.

XV

ר' מאיר פון ראטהענבערג אלס ראציאנאליסט. זיינע גרויסע תלמודישע קענטניסע און זיין שטעלונג צו דער מיסטישער ריכטונג פון ר' יהודה החסיד. זיין ארעסט און זיין טויט אין געפענגניס. ר' מאיר ראטהענבערג אלס פאָעט.

איז דער געשיכטע פון די גייסטיגע אָדער קולטורעלע בעוועגונגען איז שטענדיג אַנצומערקען צוויי שטרעמונגען, וועלכע געהען כמעט פאראלעל און גלייכצייטיג איינע מיט דער אַנדערער: פון איין זייט אַ ראציאנאליסטישע און פון דער אַנדערער זייט אַ מיסטישע. די געשיכטע פון די גייסטיגע בעוועגונגען ביזן אידישען פאָלק איז ניט קיין אויסנאָהמע. אַ חוץ אפשר וואָס די דאָזיגע טענדענץ איז מעהר בולט.

די ראציאנאליסטישע שטרעמונג אָדער שוהלע בעטראַכט דעם מענשליכען שכל אַלס דעם אויבערסטען און דעם העכסטען ריכטער. זיל וויל ניט וויסען און זוכט אויסצומיידען אַזעלכע פראַגען, וואָס שטעהען אויסערהאַלב און איבער די גרענצען פון דעם מענשליכען שכל, כאַטש זי איז מודה, אַז אַזעלכע פראַגען עקזיסטירען. „במפלאַ ממד אל תדרש ובמכוסה ממד אל תחקור“, — פאַרש ניט וואָס איז פון דיר פערבאַרגען און גריבעל זיך ניט אין וואָס עס איז פון דיר פערדעקט, דאַס איז אייגענטליך איהר מאַטטאַ. עס זיינען פאַראַנען אַזעלכע אייביגע סודות־דיגע פראַגען, וואָס וועלען אימער בלייבען פערבאַרגען פון מענשליכען שכל, און דאַס בעסטע איז זיי אויסצומיידען. פון די פיער וואָס זיינען אַריין

אין „פרדס“ אין בלויז איינעם געלונגען ארויסצוגעהן אונ-
בעשעדיגט. פון די איבריגע איז איינער געשטארבען. דער
צווייטער משונע געווארען. און דער דריטער איז אראפ פון
וועג. געווארען אז „אנדערער“.

די מיסטישע ריכטונג דאגעגען פערווארפט לכתחילה
דעם מענשליכען שכל אלס דעם העכסטען ריכטער. מיר זיינען
ארום און ארום ארומגערינגעלט מיט די טיעפסטע סודות און
די שווערסטע פראבלעמען, וועלכע דער שכל קען ניט דורכ-
דרינגען און קען ניט פערענטפערען. דאס גופא איז דער
בעסטער בעווייז, אז ער, דער שכל, קען ניט און דארף ניט
פערנעהמען דעם דאזיגען הויכען פלאץ, וואס די ראציאנאל-
ליסטען האבען פאר איהם אפגעטיילט, אז ער קען ניט און
דארף ניט בעטראכט ווערען אלס דער העכסטער ריכטער.

די פראגע און די סודות זיינען פאראנען. דער פערלאנג
זיי צו פערענטפערען און זיי צו ענטדעקען איז אויך פאראנען.
דער שכל איז אבער צו קליין און צו שוואך דאס צו טהאן.
פאלגליך מוז ער זיך געפינען ביין מענשען אנדערע פע-
הינקייטען אדער אייגענשאפטען, וועלכע קענען עס טהאן
בעסער ווי דער שכל. די לאגיק איז אפילו א שוואכליכע,
ווארים דערפון וואס דער שכל קען ניט פערענטפערען די
דאזיגע פראגען איז נאך ניט געדרונגען. אז דער מענש מוז
בעזיצען אנדערע אייגענשאפטען וואס קענען עס יע טהאן.
אבער די לאגיק איז דא ניט וויכטיג, ווייל זי גופא איז דאך
ניט מעהר ווי א שכל'דיגער ענין. אנשטאדט די לאגיק האבען
די מיסטיקער אויף זייער זייט די מענשליכע געפיהלען, וואס
דריקען זיך אין דעם פאל אויס אין דעם מענשליכען וועלען
צו וויסען דאס וואס ער קען ניט וויסען, אין זיין ווילען ניט
צו וועלען וויסען, אז עס זיינען דא אזעלכע זאכען וואס ער
קען ניט וויסען.

פערווארפען זיי, די מיסטיקער, דעם מענשליכען שכל
און זוכען אריינצודרינגען אין די אייביגע טיעפע געהיימיניסע
דורך אנדערע וועגען. זיי בענוצען זיך מיט יענע נאך ניט-

אויפגעקלעהרטע און אונפערשטענדליכע כוחות פון אונזער נשמה, וועלכע ווערען בעצייכענט מיט אַזעלכע כמעט גאר נישט־ערקלעהרענדע ווערטער ווי „אינסטינקט“, „רעפּלעקט־סיווע טעטיגקייט“, „הינטער־בעוואוסטזיין“ און דער גלייכעז. דורך פערשיעדענע מיטלען און מעטאָדען ברענגען זיי זיך אַרײַן אין אַזאַ מיט עקסטאַטישען צושטאַנד, אין אַזאַ מיט התלהבות, ווען דער שכל פּערלירט אין גאַנצען זײַן צוריק־האַלטענדען אײנפלוס, און זיי גלױבען דאַן זיך צו קענען פּער־אײניגען מיט דעם אונבעוואוסטען. דאַס אײנער־לײכע אונקלאַהרע און אונפערשטענדליכע פּעראַייניגט זיך, אַזױ צו זאַגען. מיט דעם אונקלאַהרען און אונפערשטענדליכען פון דעם אױסערען. מאַנכע פון די מיסטיקער זוכען צו דערגרייכען דעם דאַזיגען צושטאַנד דורך פּײניגונג, דורך תּעניתים און סיגופּים; אַנדערע דורך שמחה און פּרעהליכ־קײט. די מעטאָדען זײנען פּערשיעדען, אָבער דער ציעל איז דער זעלבער.

דער ראַציאָנאַליזם, פּונקט ווי דער מיסטיציזם איז נײַט קײן בעשטימטע לעהרע, האָט נײַט קײן פּאַרטיגען „שולחן ערוך“ פון דינים און כללים. זײ בײדע, דער ראַציאָנאַליזם און דער מיסטיציזם, זײנען גיכער אַ געמיטה־צושטאַנד, און אַרט און ווײזע ווי צו בעטראַכטען זיך און די וועלט. יעדער דורך האָט זיך דאַרום זײַן מיסטיציזם און זײַן ראַציאָנאַליזם, וואָס ווענדעט זיך און דעם סכּום פון וויסען וואָס יענער דורך בעזיצט און פון נאָר אַנדערע אורזאַכען, ווי פּאַליטישע, סאַ־ציאַלע און עקאָנאָמישע צושטענדע. מען קען זאַגען, אַז וואָס פאַר אַ ראַציאָנאַליזם, אַזאַ מיסטיציזם, איז דער ראַציאָנאַליזם אַ רײַן ווײסענשאַפּטליכער, זוכט אױך דער מיסטיציזם זיך צו בערגינדען אױף ווײסענשאַפּטליכע יסודות; איז דער ראַציאָנאַליזם אַ ספּעקולאַטײוֹר־פּילאָזאָפּישער, איז דער מיסטיציזם אױך אַזאַ; פּערקלײדעט זיך דער ראַציאָנאַליזם אין אַ רע־ליגיעזען מאַנטעל, טהוט עס אױך דער מיסטיציזם, וואָרים בײדע, סאַי די ראַציאָנאַליסטען און סאַי די מיסטיקער, זײנען נײַט מעהר ווי קינדער פון זײער צײַט און זײער לאַנד, און

ביידע קענען זיך בענוצען בלויז מיט דעם וויסען, וואס זייער צייט און לאַנד פערמאגט.

דער מיסטיציזם פון ר' יהודה החסיד און זיינע תלמידים איז ניט געווען דער פילאזאפישער מיסטיציזם פון א „בחי“ אָדער אַנדערע אידיש־שפּאַנישע פּילאָזאָפּען. פּונקט אזוי איז דער ראַציאָנאַליזם פון די אידען אין צפּון־פּראַנקרײך, ר״ש י און די בעלי התוספות, און פון די אידען אין דייטש־לאַנד ניט געווען דער זעלבער ראַציאָנאַליזם פון א ר״מ ב.ם. דער אידיש־פּראַנצויזישער ראַציאָנאַליזם האָט זיך הויפּטזעכליך אויסגעדריקט אין דעם, וואָס ער האָט זיך גע־האַלטען שטרענג און די לעהרען פון דער תורה און דעם תלמוד, אויסמיידענדיג אלע געהיימניסע און „סתרי־תורה“.

דער גרויסער איינפלוס, וואס ר' יהודה החסיד און זיינע תלמידים האבען אויסגעאיבט אויף די אידען אין דייטשלאַנד און דורך דעם אויך אויף די אידען פון די אַנדערע לענדער, האָט אָבער בשום אופן ניט בעזייטיגט דעם איינפלוס פון דער ראַציאָנאַליסטישער ריכטונג, וועלכע האָט זיך, ווי עס איז שוין בעמערקט געוואָרען, אויסגעדריקט אין דעם שטודיום פון'ם תלמוד און אין האַלטען זיך שטרענג און איהם. די ביידע שטרעמונגען זיינען געגאנגען זייט ביי זייט, און האָבען גע־וויסערמאַסען איינע די אַנדערע ערגענצט.

דער וויכטיגסטער פארשמעהער פון דער דאָזיגער ראַציאָנאַליסטישער ריכטונג אין דרייצעהנטען יאָרהונדערט, וועמעם איינפלוס עס האָט זיך געפּיהלט אַם שטאַרקסטען, איז געווען ר' מאיר פון ראטהענבערג אין געווען א פילאזאף און א פריי־דענקער. עס מיינט בלויז, אַז ער איז ניט געווען קיין מיסטי־קער, כאַטש ער האָט געמעגט זיין פרימער אפילו ווי ר' יהודה החסיד. אין דעם זעלבען זינן, למשל, קען מען זאָגען, אַז דער ווילנער גאון איז א ראַציאָנאַליסט און דער בעש״ט—א מיסטי־קער.

ר' מאיר פון ראטהענבערג איז געווען א שטרענגער תלמודיסט, איינער פון די וויכטיגסטע זיילען פון דער תלמודישער וועלט אין פראנקרייך און אין דייטשלאנד. פון די אלע גרויסע תלמודיסטען אין פראנקרייך און אין דייטשלאנד האבען בלויז דריי מענשען געקראגען דעם טיטל „די ליכט פון גלות“. איינער פון זיי איז געווען ר' מאיר פון ראטהענבערג; די איבריגע צוויי זיינען געווען רבינו גרשום און רש"י.

עס איז ניט בעקאנט, אז ר' מאיר זאל האבען געפיהרט אז אקטיווען קאמפאגענען די לעהרען פון ר' יהודה החסיד און זיינע תלמידים, אבער אלס דער אנערקענטעסטער פארשטעהער פון דעם תלמודישען יודענטום אין פראנקרייך און אין דייטשלאנד איז זיין ביישפיעל געווען גענוג. איהם צו פערדאנקען האט דער שטודיום פון תלמוד וויעדער אויפגעבליהט. ווי א שטרענגער תלמודיסט האט ער ניט געוואלט וויסען פון די אלע נייע אבערגלויבענס, וואס געפינען זיך ניט אין תלמוד. פאר זיין צייט איז אפילו דאס געווען זעהר פיעל, און זיינע צייטגענאסען און שפעטערע נאכפאלגער האבען געפונען פאר נויטיג צו דערצעהלען פון זיינטוועגען. אז ער האט, למשל, „ערלויבט מענער צו קוקען אין א שפיעגעל“; אז „ער פלעגט שניידען זיינע נעגעל כסדר“; אז „ער האט ערלויבט צו געהן אהן א היטעל“; אז „ער פלעגט זיך ניט שאקלען ביזן דאוונען“; אז „מען האט איהם געפרעגט וועגען „חבובת-הקבר“, האט ער געענטפערט, איד ווייס ניט“. פאר אונז היינט קען עס אויסקוקען לעכערליך, אבער אין דריי-צעהנטען יארהונדערט איז דייטשלאנד האט עס געשמעקט מיט פריידענקעריי...

ר' מאיר פון ראטהענבערג איז געבארען געווארען אין ווארמס בערך אין 1215 און איז געשטארבען אין געפענגניס אין דער פעסטונג ענסיש היים, עלזאס, אין דעם יאהר 1293. ער האט אפגעשטאמט פון א פאמיליע פון גרויסע תלמודיסטען. זיין פאטער איז אויך געווען א בעריהמטער תלמודיסט. צווישען זיינע תלמודישע רביים זיי-

נעו געווען ר' יצחק פון וויען, ר' יחיאל פון פאריז און ר' מנחם פון ווירצבורג.

ער איז געווען רב אין פערשיעדענע דייטשע שטעט ווי קאזניץ, ווירצבורג, ראטהענבורג און מאינץ. ווי עס ווייזט אויס, איז ער פאר א געוויסע צייט זאנאר געווען דער רב הכולל פון אלע דייטשע אידישע קהלות מיט דער צושטימונג פון דער רעגיערונג.

די לאגע פון די אידען איז דייטשלאנד איז דאמאלס גע-ווען זעהר א טרויעריגע. מארד און רויב זיינען דארטען געווען געוועהנליכע, אלטעגליכע פאסירונגען. די אידען זיינען ניט געווען זיכער ניט מיט זייער לעבען און ניט מיט זייער פער-מעגען. פאר די פערשיעדענע קעניגע און פירסטען זיינען די אידען בלויז געווען אלס מקור פון וואנען געלד צו שעפען. וויסענדיג, אז ביי די אידען איז די מצוה פון „פדיון שבויים“ זעהר גרויס, אז די אידען לאזען זיך בלוטען ביז'ן לעצטען נראשען אבי אויסצולייזען א ברודער פון גויאישע הענד און פון דער תפיסה, פלעגט די רעגיערונג גאנץ אפט לאזען ארע-סטירען די אנגעזעהענסטע מענשען פון די קהלות, כדי אויף אזא אופן אויסצוצאפען אויסלייז-געלד.

ר' מאיר פון ראטהענבערג איז געווען איינער פון די דאזיגע קרבנות. די רעגיערונג פון דעם קאייזער רודאלף האט שוין לאנג צוריק געווארפען אז אויג אויף ר' מאיר'ן. ווי-סענדיג גאנץ גוט מיט וואס פאר א עהרפּורכט און דרך ארץ די אידען פון דייטשלאנד און פראנקרייך קוקען אויף דעם גרויסען רב, האט די רעגיערונג ניט מיט אונרעכט געגלויבט, אז ארעסטירענדיג איהם וועט זי קריגען א גרויסע סומע פאר זיין אויסלייזונג. זי האט דארום בלויז געווארט אויף א געלע-גענהייט, און די געלעגענהייט איז געקומען, ווען ר' מאיר און א טייל פון זיינע פריינד און תלמידים האבען בעשלאסען אויסצורואנדערען פון דייטשלאנד קיין ארץ ישראל.

וואס עס האט ר' מאיר'ן בעוועגט, אז ער זאל פערלאזען דייטשלאנד איז ניט איז גאנצען קלאהר. איינער פון זיינע תלמידים דערצעהלט, אז ער האט זיך דערוואוסט דאס די רע-

געירונג וויל איהם ארעסטירען. כדי צו קריגען אויסלייך געלד. און אזוי ווי ר' מאיר האט ניט געוואלט. אז צוליעב איהם זאל מען ארויפלעגען אזא שווערע לאסט אויף די אידישע קהלות, האט ער בעשלאסען זיך אפצוטראגען בעצייט טענס. עס איז אבער אויך מעגליך, אז ער האט פשוט גע-וואלט פערלאזען דייטשלאַנד, ווייל ער האט זיך דארטען ניט געפיהלט זיכער, וועהרענד אין ארץ ישראל האבען די אידען דאמאלס געלעבט מעהר אדער וועניגער רוהיג און אונגע-שמערט. אנקומענדיג אין א שטאדט אין איטאליען, אויף'ן וועג קיין ארץ ישראל, האט איהם א משומד, וועלכער האט איהם דערקענט, פערמוסר'ט, און ר' מאיר איז איבערגעליי-פערט געווארען צו דעם קאייזער רודאלף פון דייטשלאַנד.

דאס האט פאסירט אין יאהר 1286, ווען ר' מאיר איז געווען א זקן פון אריבער זיבעציג יאהר. די רעגיערונג האט איהם פערפאקט אין דער אויבענדערמאנטער פעסטונג און האט געהאפט צו קריגען א גרויסע „פותיקו“. דא האט זי אבער געהאט א טעות אין איהר חשבון. די אידען זיינען גע-ווען פארטיג צו געבען די העכסט מעגליכע סומע פאר זייער גרויסען רב'ס אויסלייזונג, אבער ר' מאיר האט זיי עס פער-באטען. ער וועט בעסער אפגעבען זיינע לעצטע יאהרען אין א געפענגניס איידער צו געבען א געלעגענהייט די רעגיערונג צו צאפען געלד פון די אידען; ער וועט בעסער שמאכטען ווי א פערברעכער איידער צוליעב איהם זאלען די אידישע קהלות פערארימט ווערען. אויב די אידען וועלען איצטער בעצאהלען די גרויסע סומע, וואס די רויבערישע רעגיערונג פאדערט, זעט עס איהר בלויז אריינגעבען מעהר חשק און מעהר מוטה ווייטער צו ארעסטירען די אידישע רבנים. דער גרייזגרויער זקן האט אלזא פערבראכט זיינע לעצטע יאהרען, זיבעצן יאהר, אין דער פעסטונג.

ר' מאיר פון ראטהענבערג ווערט בעטראכט אלס איינער פון די וויכטיגסטע בעלי התוספות אין דייטשלאַנד. זיינע „תוספות'ען“ געפינען זיך אויף מעהרערע מסכתות. א חוץ דעם האט ער אויך געשריבען „שאלות ותשובות“ איבער פער-

שיעדענע ענינים צו פערשיעדענע רבנים, און פערשיע-
דענע „הלכות“.

אין זיינע דינים האלט ער זיך שטרענג אן דעם תלמוד,
און זיין כלל איז, אז „אזוי ווי מען טאר ניט ערלויבען דאס
פערבאטענע, אזוי טאר מען ניט פערבאטען דאס ערלויבטע“.
אין מאנכע פון זיינע „תשובות“ געפינען זיך ענטפערס, וועל-
כע זיינען עפיגראמאטיש: „פערפלוכט איז די פרוי וואס האט
א מאן און פוצט זיך ניט, און פערפלוכט איז די פרוי וואס
האט ניט קיין מאן און פוצט זיך יא“.

ר' מאיר פון ראטהענבערג איז אויך געווען איינער פון
די בעסטע „פיטנים“, וואס די דייטשע אידען האבען פון זיך
ארויסגעגעבען. זיינע „פיוטים“ געפינען זיך אין די מחזורים
און אין די קינות פון די אשכנזים. די בעסט בעקאנטע צווישען
זיי איז זיין קלאג-ליעד אויף דער פערברענונג פון דעם תלמוד
און אנדערע אידישע ספרים, וואס איז פארגעקומען אין
פאריז אין יאהר 1244. זי פאנגט זיך אן מיט די ווער-
טער „שאלו שרופה באש“ און איז א מין נאכאמונג פון ר'
יהודה הלוי'ס בעריהמטע ציוו-ליעד: „ציון, הלא תשאלו“.
זיין שפראך און זיין ריטהם איז ניט אזוי רייך און אזוי שעהן
ווי ר' יהודה הלוי'ס, אבער זיין פיהלען איז ניט פיעל שוואך-
כער פון זיין גרויסען פארגעגנער. די פאלגענדע אויסציגע
פון דער דאזיגער קנה זיינען איבערזעצט געווארען פון
אברהם רייזען:

א, ווענד זיך און פרעג, דו פערברענטע אין פייער
אויף דיינע אכלים, וואס דו ביזט זיי טייער.
פרעג נאך וואס עס מאכען, פרעג נאך וואס עס טהוען
די יעניגע וואס גלוסטען אין הויף דיינעם רוהען.
וואס ווארפען אין שטויב זיך מיט הערצער פול וואונדען
אויף דיינע עץ-חיים'ס — אין פלאמען פערשוואונדען,
וואס וואנדלען ארום ווי די שאטענס, און זיינען
מיט האפנונג פול, אז די זונן וועט נאך שיינען.
און פרעג אויך אויף יענעם, געבויגען אין דרייען
וואס הערט נאך ניט אויף — אויף דיין אונגליק צו שרייען.
וואס קלאגט ווי צו סאווע ביי נאכט אין דער מיטען,

וואָס קיינער פון זיי האָט זיין שטראַף ניט געליטען
ווען דו ביזט אין פייער געוואָרען געטריבען
און זיי זיינען גאָנץ אונבעשעדיגט געבליבען.

האַט גאָט דען מיט דיר זיך געדארפט צו אונז ווענדען
ער זאָל דיר דערנאָכדעם אין פייער פערלענדען?
באַרג סיני, האָט גאָט דיר דערפאַר אויסגעקליעבען
ער זאָל דיר דערהויבען און נאכדעם בעטריעבען?

ל'וועל לאַנג אזוי וויינען און גיסען די טרערען
ביז וואַנען א טייך פון די טרעהרען וועט ווערען,
און וועלען דערגרייכען צו דייע צוויי האַרען,
וואָס ליגען אין הוריהער — משה ואהרון.
און איד וועל זיי פרעגען, די לייעבע, די טרייע,
צו האַבען זיי גרייך דען א תורה, א נייע?
צו ביזטו אין גאַנצען שוין איבריג געוואָרען
און גאָט האָט דערפאַר דיר פערברענט מיט גרויס צאָרן?

ווי קען דאָס עסען זיין זיס צו מיין גומען
ווען איד האָב געזעהן ווי מען האָט דיר פערנומען.
אין ערגעץ אַ געסעל, דורך פינסטערע וועגען
און האַבען פערשעהמט דיר, פערברענט גאָט'ס פערמעגען.

און ווי די אַמאָליגע אידישע נביאים ענדיגט ר' מאיר
פון ראטהענבערג זיין קלאַגליעד מיט טרויסט-ווערטער:

עס וועט דיר נאָך טרויסטען, דער שעפער פון אויבען,
די שבטים אויפקלויגען, געפאלענע — דערהויבען.
דו וועסט זיך פערציערען, אין זיידענס בעקליידען,
אַ פויק וועסטו נעהמען און טאַנצען אין פריידען.
און שטאַלץ וועל איד ווערען ווען גאָט וועט אַנצינדען
זיין ליכט אויף דאָס ניי, און די נאכט וועט פערשווינדען.

די אידען אין ענגלאַנד.

XVI

די אידען אין ענגלאַנד. זייער פאליטישע און עקאנאמישע לאגע. די פאנראמען און די שחיטות, וועלכע האבען זיך געענדיגט מיט דעם ארויס-טרייען פון די אידען פון ענגלאַנד, ווארום די ענגלישע אידען אין מיטעל-אָלטער זיינען געשטאנען קולטורעל נידריגער ווי די אידען פון די אַנדערע לענדער. ר' ב ר כ י ה ב ר נ ט ר ו נ א י ה נ ק ד ז. זיין „משלי שועלים“ און זיינע אַנדערע ספרים.

ווען אייגענטליך די אידען האָבען זיך אנגעפאנגען צו בעזעצען אין ענגלאַנד, איז ניט אין גאַנצען קלאַר. עס איז אָבער בעוואוסט, אז אין יאהר 1070 האָט ווייליאם דער זיענער אריבערגעבראַכט אין לאַנדאָן אַ געוויסע צאהל אידען פון פראנקרייך. עס איז זעהר מעגליך, אז די דאָזיגע אריבערגעבראַכטע אידען האָבען עס מיט זיך געבילדעט די ערשטע אידישע קאָלאָניע אין ענגלאַנד, פון וואנען זיי האָבען זיך שפעטער אויך פערשפרייט איבער די אַנדערע שטעדט פון לאַנד. עס איז אָבער אויך מעגליך, אז איינצעלנע אידישע משפחות האָבען זיך שוין גע-האַט פון פריהער בעזעצט אין ענגלאַנד, ווייל אידישע סוחרים פון פראנקרייך, הויפטזעכליך די שקלאפען-הענדלער, האָבען שוין געהאַט פערבינדונגען מיט ענגלאַנד, וואו זיי פלעגען ברענגען זייערע סחורות.

וואס „ווייליאם דער זיענער“ האָט בעצוועקט מיט זיין ברענגען די אידען אין לאַנדאָן איז ניט בעשטימט. עס איז די מיינונג פון מאַנכע היסטאָריקער, אז ער איז ניט אזוי אוי-

סען געווען די אידען ווי זייער געלד. ער האט זיך גענויטיגט
 אין א קלאסע מענשען, וואס בעזיצען „פליסענדען קאפיטאל“
 כדי ער זאל דורך זיי קענען קריגען די אכצאהלונגען און די
 צינזען, וואס ער פלעגט קריגען פון די באראנען ניט אין
 סחורה — ניט אין תבואות, וויינען, פיה, וואלל און אזוי
 כסדר, ווי עס איז פריהער געווען דער מנהג — נור אין
 באארען געלד. אין די אידען האט ער געפונען אזא קלאסע
 מענשען; זיי זיינען אויף אזא אופן געווארען ווי א מין צינזען-
 זאמלער פון'ם קעניג. דער קעניג האט די אידען געגעבען א
 פרייע האנד אין זייערע פינאנציעלע אונטערנעהמונגען. ער
 האט זיי ערלויבט צו נעהמען הויכע פראצענטען אויף זייער
 געלד, ווייל פריהער אדער שפעטער האט ער דאס געלד אויף
 אזא אדער אן אנדער אופן אריינגעקראגען צו זיך אין די
 אוצרות.

די אידען זיינען געווארען דעם „קעניג'ס מענשען“. זיי
 זיינען געווארען זיין אייגענטהום. דאס איז אין תור גענומען
 געווען ניט מעהר ווי א מין „פאנשציינען“, אויב ניט שקלא-
 פעריי, אבער די אידען זיינען וועניגסטענס געווען זיכער מיט
 זייער לעבען. זייענדיג דעם „קעניג'ס מענשען“ און דעם קע-
 ניג'ס אייגענטהום, זיינען זיי געשטאנען אונטער דער ספע-
 ציעלער השגחה פון קעניג, וועלכער האט זיי געהאט צו שיצען
 סאי פון דער בעפעלקערונג און סאי פון די באראנען. זייער
 עקאנאמישע און פאליטישע לאגע איז דורך דעם געווען א
 פיעל בעסערע ווי די לאגע פון די פעלד-ארבייטער ביי די בא-
 ראנען אדער אפילו ווי די לאגע פון די שטאדט-מענשען. אין
 געוויסע הינזיכטען איז זייער לאגע ניט געווען פיעל ערגער
 ווי די לאגע פון די באראנען גופא, וועלכע זיינען אויך בלויז
 געווען דעם קעניג'ס מענשען.

לאנג האט אבער די דאזיגע „גליקליכע“ לאגע ניט גע-
 דויערט. די אידען אלס צינזען-זאמלער און פראצענטניקעס,
 בעשעפטיגונגען צו וועלכע מען האט זיי געצוואונגען זיך צו
 נעהמען, האבען געגען זיך ערוועקט דעם צארן סאי פון די
 באראנען און סאי פון דער שטעדטישער בעפעלקערונג. פטור

ווערען פון די אידען האט פאר זיי געהייסען פטור ווערען פון די וועקסלען, פון די חובות וואס זיי האבען צו בעצאהן לען. די גייסטליכע פון זייער זייט האבען אויך ניט געשווייגען. זיי האבען זיך געהאט זייערע אלטע טענות: די אידען האבען געקרייצייגט דעם „ערלייזער“ און דערפאר זיינען זיי פערדאורטהיילט צו אייביגען ליידען און צו אייביגער שקלא-פעריי. די קעניגע, וועלכע בעהאנדלען די אידען ווי מענשען, גאנץ גלייך וועלכע מאטיווען זיי האבען דערביי, בענעהן דער-מיט א זינד געגען גאט.

דער שטורם האט זיך געקליבען פון אלע זייטען, און עס האט ניט לאנג גענומען ווי ער האט אויסגעבראכען מיט ווילדער מאכט. עס האבען זיך אנגעפאנען א רייהע פון פאר-גראמען און שחיטות, וועלכע קענען זיך פערגלייכען מיט זייער ברוטאליטעט און אכזריות מיט די ערגסטע און דער אידישער געשיכטע. די ערשטע שחיטה, ווארום א שחיטה איז עס געווען, איז פארגעקומען אין סעפטעמבער 1189, אויף דער קאראנאציע פון ריטשארד דעם ערשטען האבען די ענגלישע אידען געשיקט א דעלעגאציע צו בעגריי-סען דעם קעניג ביי דער געלעגענהייט. די דעלעגאציע איז ניט עמפאנגען געווארען, מסתמא דערפאר וואס די מערדער פון יעזוס'ען קענען ניט האבען די זכיה צו זיין אנט-וועזענדיג ביי אזא הייליגע צערעמאניע. באלד האט זיך פער-שפרייט א קלאנג, אז דער קעניג האט בעפוילען צו אויס-שלאכטען די אידען. מעהר האט מען ניט בעדארפט, די מאסע אזי בעפאלען דעם אידישען קווארטאל, און ניט קענענדיג איינברעכען אין די שטיינערנע הייזער, וואס די אידען האבען אויסגעבויט אלס שוין, האט די צווישענע באנדע אונטערגע-צונדען די הייזער, טויטענדיג אלעמען, ווער עס האט גע-זוכט צו אנטלויפען.

דאס איז געווען ווי א סיגנאל. באלד האבען זיך אנט-געפאנגען פארגראמען אין אנדערע ענגלישע שטעט. אין דעם יאהר 1190 איז פארגעקומען די שחיטה אין יארק. בעלא-גערט פון אלע זייטען און ניט זעהענדיג קיין רעטונג פאר זיך,

האבען זיך די אידען איינע די אנדערע אויסגעקוילעט, אבי ניט אריינצופאלען אין די הענד פון זייערע פייניגער. דער רב האט מיט זיינע אייגענע הענד געקוילעט זיין ווייב און צוויי קינדער, דעם שעהנסטען בעל הבית פון שטאדט און דאן זיך אליין. די יעניגע וועלכע האבען ניט געהאט דעם מוטה זיך אליין דעם לעבען צו געהמען, האפענדיג אז זיי וועלען זיך רעטען דערמיט, וואס זיי וועלען אָננעהמען דעם קריסטענטהום, זיינען אלע ערמארדעט געווארען.

די פאגראמען און די שחיטות זיינען געווארען א מיין בראנישע קראנקהייט. אויף א געוויסע צייט, אויף א פאר צעהנדליג יאהר, פלעגען זיי אפלאזען און דאן פלעגען זיי אויסברעכען מיט נייע כוחות און מיט מעהר פרישקייט. די קלענסטע קלייניגקייט האט ארויסגערופען א שחיטה. אין אויגוסט, 1255, האט זיך פערשפרייט א קלאנג, אז די אידען האבען ערמארדעט א קריסטליכען קינד. קיינע בעווייזע זיי נען ניט געווען, אבער איין און ניינציג אידען האט מען אריינגעזעצט אין „טהורם פון לאנדאן“, אכטצעהן האט מען הינגעריכטעט און די איבריגע האט מען געלאזען פוילען אין פערשיעדענע געפענגניסע.

די אלט פאגראמען און שחיטות האבען זיך ענדליך אויס-געלאזען מיט אן אלגעמיינעם גירוש. אין יאהר 1290 איז ארויסגעגעבען געווארען א גזרה, אז אלע אידען מוזען פער-לאזען ענגלאנד. די אידען איז ערלויבט געווארען צו געהמען מיט זיך בלויז זייערע „בעוועגליכע רייכטהימער“. נאר ווע-ניגע האבען געקראגען די ערלויבניס צו פערקויפען זייערע הייזער. די אונגליקליכע פערטריבענע זיינען אויפ'ן וועג בערויבט געווארען פון די שיפס-קאפיטאנען און נאך פיעלע פון זיי זיינען דערטרונקען געווארען אין ים אויף זייער וועג קיין פראנקרייך.

אט אזוי האט זיך געענדיגט דער אויפהאלט פון די איד-דען אין ענגלאנד אין מיטעל-אלטער. קורץ איז געווען זייער אויפהאלט אין ענגלאנד, פון 1070 ביז 1290, און דער לעצ-טער יאהרהונדערט פון זייער זיין דארטען. האט זיך אויסגע-

צייכענט מיט פאגראמען און שחיטות. ערשט אין די לעצטע העלפט פון דעם זיבעצעהנטען יאהרהונדערט האבען די אידען געקראגען ערלויבנים זיך פון דאס ניי צו בעזעצען אין ענג-לאַנד, צו פארדאנקען די אונערמידליכע ארבייט פון מנשה בן ישראל. אינטערעסאנט איז, אז איינער פון די ארגון מענטען, וואס מנשה בן ישראל האט אנגעגעבען קראַמער וועלען צו גונסטען דער צוריק-אריינלאַזונג פון די אידען אין ענגלאַנד איז בעשטאנען אין דעם, וואס אזוי ווי משיח דארף סאי ווי סאי באַלד קומען (עס איז געווען די צייטען פון שבת יצבי און ביי די אידען ווי ביי די קריסטען איז געווען פערשפרייט דער גלויבען, אז משיח קומט) וועלען דאך די אידען ממילא געהן קיין ארץ ישראל.

עס פערשטעהט זיך, אז אונטער אזעלכע שרעקליכע אומשטענדען האט זיך ביי די אידען אין ענגלאַנד ניט גע-קענט אויסארבייטען קיין קולטורעלע טהעטיגקייט און קיין קולטורעלען לעבען. דאס ענגלישע יודענטהום איז מיטעל-אַליער איז געבליבען ווי א ניט-בעארבייטע פעלד, וואס האט פון זיך גאר ניט ארויסגעגעבען. אין דעם גאַנצען מיר-טעל-אַלטער האבען די אידען פון ענגלאַנד פון זיך ניט ארויסגעגעבען קיין איינציגען ווירקליך גרויסען מענשען, ניט אין דער פילאזאפיע, ניט אין דער וויסענשאַפט און ניט אפילו אויף דעם תלמודישען געביעט. עס זיינען געווען רבנים, עס זיינען מסתמא אויך געווען געבילדעטע מענשען, אבער קיינער פון זיי האט ניט געלאזען זיין חתימה אויף זיין צייט.

סמנים פון א קולטורעלען לעבען האבען זיך אַנגעפאנגען ארויסצוצייגען ביי די אידען אין ענגלאַנד אין צוועלפטען יאהרהונדערט ווען זייער עקאנאמישע און פאליטישע לאַגע איז געווען אַם בעסטען. מיט דעם אַנקומען פון די פאגראַ-מען און די שחיטות איז דער דאזיגער לעבען צושטערט גע-ווארען. אין צוועלפטען יאהרהונדערט איז אין לאַנדאָן גע-קומען צו בעזוך דער וואנדערער פאַעט אברהם אבן עזרא, וועלכער האט זיך דארטען אויפגעהאַלטען בערך צוויי

יאהר און האט דארטן געשריבען מאַנכע פון זיינע ווערק. דארטען האבען זיך אויך אויפגעהאלטען א פאָאר געלערנטע פראנצויזישע אידען ווי ס'ער יהודה לייב, אָבער דאס זיינען אלץ געווען גרים, פרעמדע געסט.

דער איין איינציגער איד פון בעדייטונג, וואָס האָט געלעבט און געשאַפען אין ענגלאַנד איז געווען ר' ברכיה בר נטרונאי הנקדון. ווען און וואו ער איז געבאָרען געוואָרען איז ניט בעוואוסט. מאַנכע היסטאָריקער זיינען מיט דער מיינונג, אז ער איז געקומען קיין ענגלאַנד פון דרום־פראַנקרייך. ער איז אלזאָ אויך ניט געווען קיין געבאָרענער פון ענגלאַנד. ווי די מעשה זאָל ניט זיין, איז עס אָבער איצטער פעסטגעשטעלט געוואָרען. אז ביין ענדע פון צוועלפֿטן טען יאהרהונדערט האָט ער זיך אויפגעהאלטען אין ענגלאַנד, וואו ער האָט וואהרשיינליך פערפאסט זיין בעריהמטען „משלי־שועלים“ (די פאבלען פון די פוקסען).

דער אויסדרוק „משלי שועלים“, וואָס איז געלעגט אויף פאבלען פון אלע חיות, געפינט זיך שוין אין תלמוד. דער תלמוד ווייס צו דערצעהלען פון דריי הונדערט פוקס־פאבלען. כאָטש אין תלמוד גופא געפינען זיך וועניג פון זיי. דער תנא רבי מאיר איז געווען א בעריהמטער פערפאסער פון פא־בעלען. דער תלמוד זאָגט וועגען איהם, אז „מיט זיין טוידט זיינען געשטאָרבען די פאבעלען־מאכער“. אלערליי פאבעלען און משלים זיינען געווען זעהר פערשפרייט צווישען די אידישע דרשנים, וועלכע פלעגען זיי אָפט געברויכען אום קלעהרער צו מאכען א געדאנק און ארויסצודרינגען א מוסר השכל. א חוץ זייערע אייגענע משלים זיינען די אידישע דרשנים געווען בעקאנט אויך מיט די משלים פון די אנדערע אריענטאלישע פעלקער און מיט די גריכישע פאבלען פון עזאפ.

אין דער העברעאישער ליטעראטור פון מיטעל־אלטער זיינען געווען מעהרערע פאבעלען־שריבער, אָבער דער וויכטיגסטער און דער אריגינעלסטער צווישען זיי איז געווען ברכיה בר נטרונאי הנקדון. מען קען זאָגען, אז ער איז נאָר

בין היינטיגען טאג דער בעסטער פאבעלען-שרייבער אין העברעאיש.

די מהרסמע פאבעלען וואס געפינען זיך אין „משלי-שועלים“, זיינען איבערזעצונגען. דער מחבר גיט ניט אן די נעמען פון די שרייבער, אבער ער לייקענט ניט, אז זיי זיינען איבערזעצונגען. ער זאגט אין זיין הקדמה: „דאס זיינען פא-בעלען וואס זיינען בעקאנט פאר דער גאנצער וועלט און זיי געפינען זיך שוין אין ספרים פון אלע שפראכען“. אין דעם איז ער שוין פיעל עהרליכער ווי דער רוסישער פאבעלען-שרייבער קרילאוו. ער בעהויפטעט אבער, אז ער האט זיי „פערגרעסערט און פערבעסערט“. אין דער אמת'ען זיי-נען זיינע פאבעלען פיעל מעהר ווי איבערזעצונגען. זיי זיינען בעארבייטונגען. דער מחבר נעהמט בלויז דעם תוכן, דעם ספור המעשה, אבער ער שרייבט זיי אן אויף זיין אייגענעם שטייגער און ציהט פון זיי זיין אייגענעם מוסר-השכל. דא און דארטען געפינען זיך ביי איהם אויך אריגינעלע פאבעלען אדער גענומען פון תלמוד, ווי צום ביישפיעל, די מעשה מיט דעם פוקס און די פיש, וואס ווערט אין תלמוד דערצעהלט אלס אז ענטפער פון ר' עקיבא צו פפוס בן יהודה. די פא-בעלען זיינען געשריבען אין גראמען, אין א לייכטע און רייכע שפראך.

ברכיה הנקדו'ם פאבעלען זיינען ניט בלויז פון גרויס בעדייטונג פאר דער העברעאישער ליטעראטור, נאר אויך פאר דער פאבלען-ליטעראטור פון די אייראפעאישע פעלקער. זיינע פאבעלען, הונדערט און זיעבען אין צאהל*, זיינען אי-בערזעצט געווארען אין לאטיין. דער העברעאישער טעקסט מיט א לאטיינישער איבערזעצונג געדרוקט אין יאהר 1661 געפינט זיך אין דער היגער שטאדטישער ביבליאטעק. „אין דייטש זיינען זיי איבערזעצט געווארען פון לעססינג“ (קארפעלעס). די אידען, וועלכע האבען געשפיעלט די ראלע

(* אין דער ווארשעווער אויסגאבע פון 1874 געפינען זיך בלויז דריי

און ניינציג.)

פון פערמיטלער צווישען דער אַלטער און דער נייער וועלט
 בנוגע דער פילאזאפיע און די וויסענשאפטען. האָבען אױך
 געשפיעלט די זעלבע ראַלע בנוגע דער פאבעלעז-ליטעראטור.
 זיי האָבען איבערזעצט די אראבישע און די משלים פון די
 אנדערע אַריענטאַלע פעלקער אין העברעאיש, און פון דאָר-
 מען זיינען זיי איבערזעצט געווארען אין לאטייניש און שפּע-
 טער אױך אין די לעבעדיגע איראָפּעאישע שפראַכען.
 דא וועלען געבראכט ווערען אייניגע פון זיינע קירצערע
 פאבעלען אין א פרייער איבערזעצונג.

דער הונט מיט דעם קעז.

א הונד האט ערגעץ געכאפט א שטיקעל קעז.
 האַלטענדיג דעם קעז צווישען די ציינער אין ער
 ארומגעלאָפּען איבער די גאַסען. און אַט אין ער
 ארויף אויף אַ בריק, האַט אַ קוק געטהאָן אין וואַ-
 סער און דערזעהן אַ צווייטע שטיקעל קעז. „גוט“,
 האַט ער געטראַכט. „צוויי איז בעסער ווי איינס.“
 ער האַט אַ שפּרונג געטהאָן אין וואַסער און גע-
 וואַלט איינשלינגען דעם צווייטען קעז. אָבער
 עפּנענדיג דעם מויל אין די שטיקעל קעז, וואָס ער
 האַט געהאַלטען, אױך אַרויסגעפאלען.
 דער מוסר־השכל: ווער עס פערלאנגט צו-
 פיעל, פערליערט אױך דאַס וואָס ער האַט.
 און אַט אין אַ צווייטע פאבעל, וועלכער אין אױך אַזוי
 גוט בעקאַנט ווי דער ערשטער:

דער וואַלף און דער שעפּס.

א דורשטיגער וואַלף איז אַרויס ביין טײך
 טרינקען. פון ווייטען האַט ער דערזעהן אַ יונגען
 שעפּסיל. „גזלן, רוצח!“ האַט דער וואַלף גע-
 שטורעמט. „דער טײך בעלאַנגט צו מיר, ווי
 האַסטו עס געהאַט די חוצפּה מיין טײך צו בעשמור-
 צען?“ צושראַקען האַט דער שעפּסיל געענטפּערט:
 „איד... איד האָב ניט געוואוסט. וועל עס מעהר

ניט טהאזן. וועל זיין דיין טרייער שקלאף פון איצ-
טער אזן. „חצופ, דו רעדסט נאך, געגען מיר דעם
וואלף, רעדסטו? איד קען נאך דיין טאטען. איד
געווען א חצופ, האט זיך פערזינדיגט געגען מיר
נאך מיט פיער יאהר צוריק“. „וואס בין
איד שולדיג, בין נאך דאמאלס ניט געבארען גע-
ווען, בין קוים א יאהר אלט“, האט זיך דער שעפ-
סיל געבעטען. מעהר האט דער וואלף ניט געוואלט
הערען, און פערצוקט האט ער דעם שעפסיל.
דער מוסר-השכל: יעדער געהט נאך זיין
רויב, דער שטארקער פערשלינגט דעם שוואכען.

די צוויי הירשען.

צוויי הירשען זיינען געשטאנען נאָהענט
איינע נעבען די אנדערע, איינעס'ס אויערען נעבען
דעם צווייטעניס. איז פערבייגעגאנגען א מענש
און האט זיי געפרעגט: „וואס שושקעט איהר זיך
אזוי איז דער שטיף, וואס פאר א סודות האט
איהר עס צווישען זיך? פאר וועמען האט איהר
דען מורא, עס איז דאך סאי ווי סאי קיינער ניטא
דערביי?“ „סודות“, האבען געענטפערט די היר-
שען, „וועלכע סודות האבען מיר דען? מיר הא-
בען זיך אנגעשפארט איינע אן די אנדערע פשוט
פון פוילקייט.“

דער מוסר-השכל: א נאך וואס טראגט זיך
ארום געהיימיספול ווערט מאנכעס מאל בע-
טראכט פאר א חכם. פאנגט איהר אבער אן מיט
איהם צו ריידען. זעהט איהר באלד ארויס זיין נאך
רישקייט.

דער אָקס, דער לייב און דער באַק.

אן אָקס האט א ברומענדען לייב געטראפען.
און איז נאטירליך באלד אנטלאפען. ער האט זיך
פערשטעקט ערגעץ צווישען די קוסטעס אין וואלד,

וואו ער האט פלוצלינג פאר זיך א באַק דערזעהן.
 „וואס ציטערסטו אזוי, מיין פריינד?“ האט דער
 באַק איהם געפרעגט. „שטאַמען מיר דען ניט פון
 איין שטאַל?“ „זינט איר האב דעם לייב געזעהן
 און זיין ברום געהערט“, האט דער אַקס געענט-
 פערט. „וויזען מיר אויס אלע כהמות ווי לייבען“.
 מוסר-השכל: ביון שרעק זיינען די אויגען
 גרויס.

* * *

א חוץ זיינע משלים האט ברכיה אויך געשריבען און
 איבערזעצט פערשיעדענע ספרים. אין יאהר 1902 האט דר.
 הערמאן גאלצניץ צום ערשטען מאל אפגעדרוקט פון
 אן אלטען מאנוסקריפט זיין ווערק: „ספר החבור וספר
 המצרף“ מיט אן ענגלישער איבערזעצונג. דארטען בעהאנט
 דעלט ער פערשיעדענע פילאזאפישע און עטהישע פראגען.
 ווי אונטערבליכקייט, די נשמה, האפנונג, עהרע, ארעמד
 קייט, גערעכטיגקייט און אזוי ווייטער. ער ציטירט דארטען
 דעם אידיש-שפאנישען פילאזאף אברהם אבן-דאוד.
 וואס דאס בעווייזט, אז ער איז געווען בעקאנט מיט דער אי-
 דיש-שפאנישער פילאזאפיע און ליטעראטור.

די פאלעמישע ליטעראטור.

XVII

שפורען פון פאלעמישער ליטעראטור אין דער ביבעל. פאלעמישע לייטעראטור אין דער גריכישער עפאכע. אריסטאבולוס, פילאדערידאון יאזעפוס פלאוויואוס. דאס געבורט פון קריסטענטום און די נייע ווענדונג פון דער פאלעמישער ליטעראטור. די ויכוחים מיט די „מינים“ אין תלמוד און אין די מדרשים. די פאלעמיק מיט די משומדים. „ספר מלחמות ל"ה, פון יעקב בן ראובן. „וכוח“ פון רמב"ן.

די פאלעמישע ליטעראטור ביי די אידען אין זעהר אלט, כמעט אזוי אלט ווי דאס אידישע פאלק גופא. אזוי שנעל ווי די אידישע רעליגיאן און די אידישע קולטור האבען געקראגען זייערע כאראקטעריסטישע אייגענטהימליכקייטען, מיט וואס זיי האבען זיך אונטערשיידעט פון די רעליגיאנען און די קולטורען פון די ארומיגע פעלקער, האבען די אידען זיך געפונען געצוואונגען, פון איין זייט צו פערטיידיגן מינדליך און שריפטליך זייערע אייגענע לעהרען און פון דער אנדערער זייט צו אטאקירען די רעליגיאנען פון די פרעמדע פעלקער.

שפורען פון דער דאזיגער פאלעמישער ליטעראטור קען מען נאך געפינען אפילו אין יענע טהיילען פון דער ביבעל, וואס זיינען נאך געשריבען געווארען איידער דער ערשטער גלות, איידער דער גלות פון בבל. אלס ביישפיעל קען דיערען דער צעהנטער קאפיטעל פון ירמיה, וועלכער איז א

שארפע אטאקע געגען די רעליגיאָנען און די געטער פון די היידנישע פעלקער. אין א שפראך פון א מייסטער, מיט אן איראניע וואָס האָט צו זיך קיין גלייכען ניט, שילדערט דער נביא, ווי אַזוי די געטער פון די פעלקער ווערען געמאכט: א בוים פון וואָלד ווערט אויסגעהאקט, און א סטאַליאר נעהמט זיך צו איהם מיט א הובעל. מיט גאַלד און זילבער ווערט ער בעפוצט, מיט צוועקעס און מיט האַמערען ווערט ער שטארק געמאכט. מען טראַגט איהם, ווייל ער קען ניט געהן. ניטאַ פאר זיי וואָס זיך צו שרעקען, — זיי קענען קיין שלעכטס ניט טהאָן. פונקט ווי זיי קענען ניט טהאָן קיין גוטס! דעם פאַלעמישען כאַראַקטער פון דעם דאָזיגען קאַפּיטעל קען מען זעהן דערפון, וואָס אין דעם העברעאישען טעקסט גע- פינט זיך פּלוצלונג א פּסוק געשריבען אין כאַלדעאיש, וועל- כער פּאנגט זיך אן „כדנא תאמרון להום“ — אַזוי זאלט איהר זיי זאָגען.

מיט דער זעלבער איראניע און כמעט אין די זעלביגע ווערטער האָט מיט עטליכע צעהנדליג יאָהר שפּעטער גע- שילדערט דער צווייטער ישעיה די געטער פון די אַרומיגע פעלקער. דאמאָלס זיינען שוין די אידען געווען אין גלות. זייענדיג אין דער פרעמד, קומענדיג אין גאָהענטער בעריה- רונג און אין צוזאַמענשטויס מיט פרעמדע פעלקער, האָט זיך שוין דאמאָלס געפיהלט א שטאַרקערע בעדירפנים אין אַזא מיין פאַלעמישער ליטעראַטור. עס איז שוין געווען א געפּאָהר, אַז דאָס אידישע פּאָלק זאָל זיך אויסמישען מיט די אַנדערע פעלקער און פּערשווינדען צווישען זיי. מען האָט געדאַרפט מונטערען דעם עולם, געבען איהם האַפּנונג, טרייסטען איהם מיט א באַלדיגער ערלייזונג און אין דער זעלבער צייט אויך איבערצייגען איהם, אַז זיין רעליגיאָן און זיין קולטור איז אונפּערגלייכבאַר העכער. ישעיה לאַכט: „דעם בילד האָט דער מעטאַל-גיסער אויסגעגאַסען, און דער גאַלדשמיעד האָט איהם מיט גאַלד איבערגעצויגען און מיט זילבערנע קייטע- לעך. און דער וואָס איז אַרעם קלייבט זיך אויס אַ האַלץ וואָס פּוילט ניט, ברענגט איהם צו א גוטען בעל מלאכה און לאַזט

איהם אין א שטארקען גאָט מאַכען" (ישעיה, מ"). נאָך
 מעהר סאַרקאַסטיש איז ער אין אן אנדער פּלאַץ: „א העלפט
 פון איהם (פון דעם בוים) האָט ער אין א פייער פּערברענט ;
 אויף א העלפט פון איהם עסט ער פלייש, בראַט אַ בראַטען
 און זעטיגט זיך ; ער וואַרעמט זיך דערביי און רופט מיט ענט-
 ציקען אויס : עס איז מיר וואַרעם, עס איז מיר ליכטיג, און
 דעם רעשט מאַכט ער זיך צום גאָט, קניעט זיך צו איהם, בוקט
 זיך און בעט צו איהם : רעטע מיר, דען דו ביסט מיין גאָט.
 (ישעיה, מ"ד).

דער גלות פון בכל האָט ניט לאַנג געדויערט. די אידען
 האָבען זיך באַלד צוריק בעזעצט אין זייער לאַנד און האָבען
 אַנגעפאַנגען צו פיהרען א מעהר אָדער וועניגער זעלבסט-
 שטענדיגען נאַציאָנאַלען לעבען. דער געפּאָהר פון נאַציאָנאַל-
 לער אונטערנאַנג האָט מעהר ניט געשוועבט פאַר די אויגען.
 צוזאַמען דערמיט איז אויך פּערשוואַונדען די נויטווענדיגקייט
 פון א פּאַלעמישער ליטעראַטור. די אידישע פיהרער האָבען
 געזוכט פון דאָס נייע אויפצובויען דעם חרוב'ען לאַנד, צו
 בעפעסטיגען דעם נאַציאָנאַלען לעבען אויף די יסודות פון דער
 נאַציאָנאַלער רעליגיאָן און קולטור. זיי האָבען פּערטריבען
 די פּרעמדע ווייבער, אינגעפיהרט די נאַציאָנאַלע שפּראַך
 (העברעאיש), געעפענט שוהלען און אזוי ווייטער. מיט
 ויכחים און פּאַלעמיקס האָבען זיי זיך ניט אָפּגעגעבען. זיי
 האָבען געהאַט צו טהאָן פיעל וויכטיגערע אַרבייט, וואָס איז
 מעהר נויטיג געווען.

מיט א פּאַר הונדערט יאָהר שפּעטער, ווען די אידען זיי-
 נען געקומען אין בעריהרונג מיט די גריכען און מיט דער
 גריכישער קולטור, האָט זיך וויעדער אַנגעפאַנגען צו ענט-
 וויקלען א פּאַלעמישע ליטעראַטור. די גריכען האָט מען ניט
 געקענט אזוי לייכט אַרונטערמאַכען מיט דער האַנד. די
 גריכען האָבען אליין געהאַט א גרויסאַרטיגע און רייכע קול-
 טור. א חוץ זייער קונסט, וואָס מען האָט נאָך געקענט ווי-
 עס איז אינגאָר דען אַלס געצען-מאַכעריי, האָבען זיי אָבער

אויך געהאט א גרויסע פליאזאפיע און וויסענשאפט. עס איז אויפגעשטאנען א ווירקליכע געפאהר, אז די גריכישע קולטור זאל אין גאנצען ניט פערשלינגען די אידישע.

די אידישע אריסטאקראטיע, די רייכע און די מעכטיגע קלאסען, האט גלייך אהן שום שהיות פערראטהען דעם אייגענעם פאלק און זיין אייגענע קולטור. די אידישע אריסטאקראטיע איז אין דעם ניט געווען בעסער ווי אלע אנדערע אריסטאקראטיען, וועלכע זיינען די ערשטע איבערצונעהמען די קולטור פון דעם הערשענרען פאלק. און ווי אלע אנדערע אריסטאקראטיען, האט אויך די אידישע בלויז איבערגענומען די אויסערליכע זייט, דעם שאַלעכץ, ניט דעם תוך, ניט די יאָרדע פון דער גריכישער קולטור. זי האט איבערגענומען די גריכישע שפראך, די גריכישע מאַניערען און מנהגים, די גריכישע שפיעלען און די גריכישע קליידער, אָבער ניט די גריכישע פילאזאפיע און וויסענשאפט. דער פערראטה פון דער אידישער אריסטאקראטיע האט געפיהרט דערצו, וואָס די גריכען האָבען געזוכט מיט געוואלד ארויפצווינגען זייער קולטור אויף דעם אידישען פאלק, וואָס עס איז וויעדער געווען די אורזאכע פון דער בעפרייאונגס־מלחמה פון די מאַד־קאבייער.

די געפאהר פון א געוואלדזאמער ארויפצווינגונג פון דער גריכישער קולטור אויף דעם אידישען פאלק איז פערשוואונג דען, אָבער די געפאהר פון דער גריכישער פילאזאפיע און די גריכישע וויסענשאפט, וועלכע קען אונטערגראָבען די יסודות פון דער אידישער אמונה, איז נאָך געבליבען. די פרומע האָבען זיך געהאט זייער עצה: צו פערבאָטען „חכמת יונית“. עס האָבען זיך אָבער אויך געפונען אנדערע, וואָס האָבען גע־האט א בעסערען מיטעל: זיי האָבען געזוכט צו פעראידישען די גריכישע קולטור. זיי האָבען געזוכט צו מאכען שלום צווישען די דאָזיגע ביידע קולטורען. אָפלאכענדיג פון דער גריכישער רעליגיאָן, פון זייער פיעל־געטעריי, האָבען זיי אין דער זעלבער צייט צוגעגעבען, אז די גריכישע פילאזאפיען מיט זייער בעגריעף פון גאט זיינען אויף דעם אמת'ען וועג.

מאנכע פון זיי האבען זאגאר בעהויפטעט, אז די גריכישע פיר-
לאזאפען האבען געקראגען זייערע לעהרען פון אידישע קווע-
לען. זיי האבען געזוכט צו בעווייזען, אז די אידישע רעליגיאן
און די גריכישע פילאזאפיען זיינען ניט אנטאגאניסטיש איי-
נע צו די אנדערע. זייער ארבייט איז ניכער געווען אן אפא-
לעגעטישע ווי זי פאלעמישע. זיי האבען ניט אטאקירט די
גריכישע פילאזאפיע, נאר זיי האבען פערענטפערט
די אידישע תורה, הויפטזעכליך יענע אויסדריקע וועגען גאט,
וואס זיינען ניט אין איינקלאנג מיט דעם גאטעס־בעגריפע פון
דער גריכישער פילאזאפיע.

איינער פון די עלטסטע פון די דאזיגע פערטהידיגער
איז געווען אריסטאטלוס, וועלכער האט געלעבט
אין צווייטען, צי איז דריטען יאהרהונדערט פאר קריסטוס.
פראנמענטען פון זיינע שריפטען ווערען ציטירט פון אלטע
קריסטליכע שרייבער. אריסטאטלוס זוכט אויסצומייטישען
מאנכע אויסדריקע פון דער ביבעל, וואס קענען פארשטאנען
ווערען, אז גאט איז א קערפער. אזוי, צום ביישפיעל, טייטשט
ער אויס, אז „גאט'ס האנד“ מיינט „גאט'ס מאכט“ און אזוי
ווייטער. ער איז דער ערשטער צווישען די אידישע פילאזא-
פען, וואס האט געמאכט די בעהויפטונג, אז די גריכישע פיר-
לאזאפען האבען געקראגען זייערע לעהרען פון אידישע
קוועלען.

פיעל מעהר ווי אריסטאטלוס האט אויף דעם דאזיגען
געביעט אויפגעטהאן דער בעריהמטער אידיש-גריכישער פיר-
לאזאפ „פילאדעלדעריד“ פון אלעקסאנדריען,
וועלכער איז געווען אז עטוואס עלטערער צייטגענאסע פון
קריסטוס. ער קען מיט רעכט בעטראכט ווערען אלס דער
פאטער פון די אלע אידישע אלגעגאריסטען. ער איז איינער
פון די גלענצענדסטע פערטהידיגער פון די אידען און פון יר-
דענטהום. ער איז מיט דער מיינונג, אז די תורה איז בשום
אופן ניט געגען דער גריכישער פילאזאפיע, ווי ער האט איהר
פערשטאנען.

צווישען די בעדייטענדע פאָלעמישע ווערק מוז אויך דערמאנט ווערען דער בוך „געגען אפיאן“ פון דעם בעריהמ״טען אידישען היסטאָריקער יאָזעפּוס פּלאַוויאָוס.

* * *

די פאָלעמישע ליטעראַטור האָט געקראָגען א נייע ווענדונג מיט דעם געבורט פון קריסטענטהום. די פאָלעמיק, גאנץ אַפּט אַ פּערביטערטע, איז געפיהרט געוואָרען פון ביידע צדדים, פון די אידען און די קריסטען. זייענדיג פון אַנפאַנג בלויז אַ מיז אידישע סעקטע, וואָס זוכט זיך צו בעגרינדען אויף די אלטע „הייליגע שריפטען“, האָט דאָס קריסטענטהום געזוכט אויסצוטייטשען געוויסע שטעלען פון דער ביבעל אין איינקלאַנג מיט די קריסטליכע לעהרען און דאָגמען. די אידישע בעקעמפּפּער פון קריסטענטהום האָבען דאָרום געהאַט אַ דאָפּעלטע אויפגאבע: פון איין זייט צו בעשטרייטען די קריסטליכע לעהרען און דאָגמען גופא און פון דער אנדערער זייט צו בעווייזען, אז די קריסטליכע אויסטייטשונגען פון די ביבלישע שטעלען זיינען פאַלשע. עס זיינען געפאלען בעד-שולדיגונגען פון ביידע זייטען איינע אויף די אנדערע, אז זיי האָבען געפּעלשט די ביבעל. נאָך אַ וויכטיגער פונקט, וועגען וועלכער די פאָלעמיקס זיינען געפיהרט געוואָרען, איז געווען די פראַג זענען דעם, צו איז שוין משיח געקומען אָדער ער דארף נאָך ערשט קומען. די קריסטען האָבען גע'טענה'עט, אז יֵשׁוּעַס איז דער פּערשפּראַכענער משיח און אלע נביאות פון די נביאים וועגען משיח'ס צייטען זיינען שוין מקוים געוואָרען. די אידען האָבען עס, נאָטירליך, אָפּגע-ליקענט.

פון דער קריסטליכער זייט זיינען געבליבען מאַנכע פאַלעמישע ווערק פון יענער צייט, די וויכטיגסטע פון וועלכע איז דער ויכוח צווישען יוֹסֶפּוֹס מֵאֵרֶטוּר און דער איד טרִיפּאַן (וואהרשיינליך דער תנא טרפון). פון דער אידישער זייט זיינען ניט געבליבען קיינע ספרים וועגען דעם פון יענער צייט. דאָ און דאָרטען געפינען זיך אין

תלמוד און אין די מדרשים פראגמענטען פון ויכוחים, וואס די אידישע געלעהרמע האבען געהאט מיט די „מינים“ אדער „פילוסופים“, אבער זיי זיינען פעהרעלטניסמעסיג זעהר ווערניג. דאס קען ערקלערט ווערען דערמיט, וואס דער תלמוד איז פריהער פאר אלץ א בוך פון פראקטישער געזעצגעבונג. עס איז אבער אויך אנצונעהמען, אז די צענזארען האבען פון תלמוד ארויסגעווארפען די דאזיגע אלע ויכוחים און טענות געגען דעם קריסטענטהום. דאס ביסעלע וואס איז געבליבען איז אויך פערביטען און געענדערט געווארען. דער נאמען „נוצרי“ איז אפט פערביטען געווארען אויף דעם ווארט „מיו“ אדער „פילוסוף“ (שטיינשניידער).

צווישען די תנאים וואס האבען פאלעמיזירט מיט די קריסטען געפינען זיך ר' יוחנן בן זכאי, ר' יהושע בן חנניא און רבי עקיבא. די בעקאנטסטע פאלעמיקער צווישען די אמוראים זיינען ר' שמלאי און ר' אבהו. ר' שמלאי בער קעמפט הויפטזעכליך די קריסטליכע לעהרע פון דרייאייניגקייט. ר' אבהו בעקעמפט אויך די אנדערע קריסטליכע דאגמען, ווי דער „הימעל-ארויפגאנג“, „גאט'ס פערקערפע-רונג“ און אזוי ווייטער. די פאלעמיק ווערט געפיהרט, ווי עס איז דאמאלס געווען די מאדע, אויף א מגידישען שטייגער מיט דרשות און ראיות פון פסוקים. אט איז א ביישפיעל: „איד בין גאט דיין גאט, זאגט רבי אבהו, א קעניג א בשר ודם הערשט און קען האבען א פאטער, אדער א ברודער, אדער א זוהן. גאט זאגט: איד בין ניט אזוי. איד בין דער ערשטער, איד האב ניט קיין פאטער; איד בין דער לעצטער — איד האב ניט קיין ברודער; און א חוץ מיר איז ניטא קיין גאט, — איד האב ניט קיין זוהן.“

א מעהר וויסענשאפטליכען כאראקטער האבען אנגעפאנגען צו קריגען די פאלעמיקס פון די שפעטערע שרייבער, צווישען וועלכע עס קען אויך אריינגערעכענט ווערען רב סעדיה גאון. אין דער זעלבער צייט האט אויך געלעבט א קאראאימישער שרייבער, וועלכער האט ארויסגעזאגט דעם

געדאנק, אז „די קריסטליכע רעליגיאָן, ווי זי ווערט איצטער פראקטיצירט, האָט קיין שייכות ניט מיט די לעהרען פון יעזוס'ען. זי איז די ארבייט פון פאול'ען.“

ספרים וואָס זאָלען זיך אָבגעבען ספעציעל און בלויז מיט פאַלעמיק האָבען זיך אין דער אידישער ליטעראטור אָנגעפאַנגען צו בעווייזען אין צוועלפטען יאהרהונדערט, כאַטש פערשיעדענע עפענטליכע דעבאַטען און ויכוחים צווישען אידישע און קריסטליכע פאַרשטעהער זיינען שוין פריהער פאַרגעקומען. די דאָזיגע ספרים זיינען געווען אַן ענטפער אויף די אנפאלען און די אטאקען, וואָס מאַנכע משומדים האָבען געמאַכט געגען זייערע פריהערדיגע גלויבענס־גענאָסען.

* * *

יעקב בן ראובן'ס ספר „מלחמות ל'ה“ איז איינגענטליך געווען אַן ענטפער אויף אַן אַטאַקע אויף דער אידישער אמונה, וואָס איז געמאַכט געוואָרען פון דעם משומד משה הספרדי, א אידישער געלעהרטער און דאָקטאָר, וועלכער האָט זיך געטויפט אין יאָהר 1106 און האָט אָנגענומען דעם נאָמען פֿעטרוס אלפאנזי. אַזעלכע אַטאַקעס פון משומדים זיינען ניט געווען קיין זעלטענע ערשיינונג, אזוי אז דיא אידישע געלעהרטע האָבען זיך געפונען געצוואונגען צו שרייבען פאַלעמישע טעקסט־ביכלאך געגען קריסטענטהום, כדי דער אידישער עולם זאָל האָבען וואָס צו ענטפערען אויף דיא קריסטליכע טענות און אַרגומענטען.

דער ספר „מלחמות ל'ה“ איז איינגעטהיילט אין צוועלף קאפיטלען און דאָרטען ווערען ניט בלויז פֿערווארפען דיא קריסטליכע אַרגומענטען און אָנגעוויזען זייערע פעלשונגען אין דער ביבעל, נאָר עס געפינט זיך דאָרטען אויך אַ קריטיק איבער געוויסע שטעלען פון די „עוואנגעליאומס“ און די „אפאָסטאָלען“.

פיעל אינטערעסאַנטער און קלעהרער איז דער „וכוח“ פון רמב"ן, וואו ער אליין דערצעהלט און ניט איבער דעם וכוח וואָס ער האָט געהאַט אין באַרצעלאָנאַ.

אין דער אנוועזענהייט פון דעם קעניג, די הויף-לייטע און ביי-
שאפען, מיט דעם משומר פראפאלא (פראי-
פול") אָדער פאלאקריסטיאני.

רבי משה בן נחמן (דער רמב"ן) אויף בע-
קאנט מיט דעם נאָמען נאכמאנידוס און באַ-
נאסטרוקראפארטא איז געווען איינער פון די
בעדייטענרסטע און גרעסטע מענשען, וואָס דאָס שפאנישע
יודענטהום האָט פון זיך ארויסגעגעבען אין דער עפאָכע וואָס
פאנגט זיך אָן פון רמב"ם'ס מוידט ביז וואנען דיא אי-
דען זיינען אין גאנצען פערטריעבען געוואָרען פון שפאניען.

ער איז געווען א גרויסער תלמודיסט, איינער פון דיא
גרעסטע פון זיין צייט, א גרויסער ביבעל-קאמענטאטאר און
איינער פון דיא ערשטע מקובלים אין דער נייער שפאנישער
קבלה. דערצו איז ער אויך גאנץ גוט געווען בעקאנט מיט דיא
וויסענשאפטען און דיא פילאָזאָפיע פון זיין צייט, און האָט
זיך בעשעפטיגט מיט מעדיצין אלס זיין פראפעסיע. ער איז
געבאָרען געוואָרען אין געראַנאַ אין יאָהר 1194 און
איז געשטאָרבען אין ארץ ישראל אין יאָהר 1270.

ער האָט אָנגעשריעבען פיעל ספרים איבער תלמודישע
ענינים און אויך קאָמענטארען אויף דעם חומש. מען שרייבט
איהם צו געוויסע ספרים איבער קבלה, אָבער זייער עכטיקייט
קען ניט בעווייזען ווערען. מאַנכע פון די פארשער זיינען מיט
דער מיינונג, אז זיי שטאַמען פון שפעטערע שרייבער, וועלכע
האָבען זיך בענוצט מיט זיין נאָמען. פון זיינע קאָמענטארען
אויפ'ן חומש איז אָבער ארויסצוזעהן, אז ער איז געווען בע-
קאנט מיט דער קבלה און איהרער אָנהיינגער.

אין דעם ערשטען קריעג וואָס האָט אויסגעבראָכען ווע-
גען רמב"ם און זיינע ספרים גלייך נאָך זיין מוידט, האָבען זיך
ביידע צדדים געווענדעט צום רמב"ן. ער האָט אויסגעדריקט
דעם גרעסטען רעספעקט צום רמב"ם פאר זיינע גרויסע
תלמודישע קענטניסען, אָבער ער איז געווען זעהר
שטאַרק געגען איהם פאר זיין פילאָזאָפיע. דער
רמב"ן איז געווען א שטאַרקער געגנער פון דעם אריסטאָטע-

ליאניזם. ער האָט געזוכט צו מאַכען אַ פּשרה צווישען דיא קריעג־פיהרערנדע צדדים כרי אויסצומיידען מחלוקות און חלול השם, אָבער דאָס איז איהם ניט געלונגען. ביידע צדדים זיי־נען געבליעבען אונצופריעדען מיט איהם. פאר דעם רמב"ם'ס חסידים איז ער געווען צו קאָנסערוואטיוו און פאר זיינע, דעם רמב"ם'ס, געגנער צו ראדיקאל.

אין דעם יאָהר 1263, ווען דער רמב"ן איז געווען קרוב פון זיעבעציג יאָהר אַלט, איז ער געצוואונגען געוואָרען צו פיהרען אַן עפענטליכען וכוח מיט דעם אויבענדערמאָנטען משומר און מוסר.

פ א ב ל א ק ר י ס ט י א נ י איז געווען איינער פון די שווארצעסטע און שערליכסטע מוסרים־משומדים, איי־נער פון די ערנסטע און ניעדערטרעכטיגסטע פעררעטהער, וואָס דאָס אידישע פּאָלק האָט פון זיך ארויסגעגעבען. א גע־באָרענער אין מ אָ נ פ ע ל י ע, פראנקרייך, איז ער אריי־בערנעגאָנגען צום קריסטענטהום און איז געוואָרען אַ מאָנאך אין דעם דאמיניקאנער ארדען. וואָס דיא אורזאכע פון זיין שמד'ען זיך איז געווען, אז ניט בעוואוסט, אָבער ער איז גע־וואָרען א פערביטערטער שונא פון זיינע פריהערדיגע גלוי־בענס־גענאָסען, זוכענדיג זיי צו שעדיגען אין אלערליי מעג־ליכע וועגען. אויף זיין מסירה האָט דער פאבסט קלע־מ ע נ ט דער פיערטער צוזאמענגערופען אַ קאָמיטעט פון דאָמיניקאנער און פראנצישקאנער, צווישען וועלכע פ א ב ל א איז אויך געווען, צו רעווידירען און איבערצוקוקען דעם תלמוד. אלץ וואָס האָט געקענט אויסגעלייגט ווערען געגען דעם קריסטענטהום איז פון תלמוד ארויסגעוואָרפען געוואָרען. ער איז אָנגעקומען קיין בארצעלאנא און דורך די גרויסע רעקאָמענדאציען וואָס ער האָט געקראָגען האָט ער געפועלט ביין קעניג פון אראגאָן, אז ער זאָל צווינגען דעם רמב"ן צו האָבען מיט איהם א וכוח. פאבלא איז געווען זיכער מיט זיין זיעג איבער רמב"ן, ווייל ער האָט געוואוסט, אז דער לעצטער וועט ניט קענען זאָגען אלץ וואס ער וויל און ווי ער וויל. ער האָט געוואוסט אז דער רמב"ן וועט מוזען זיין צוריקגעהאלטען.

וועהרענד ער פאבלא, וועט קענען ריידען פריי און אונגע-
שטערט. ער האָט געהאַפּט, אז דורך א זיעג איבער דעם
רמב"ן, דעם גרויסען און בעריהמטען אידישען געלעהרטען.
וועט זיין אייגענע דעפוטאציע שטייגען, און דורך דעם וועט
איהם אויך געלינגען צו זיין מעהר ערפאלגרייך אין זיין מיס-
סיאָנערסקער ארבייט.

דער רמב"ן איז אויפגעפאָדערט געוואָרען פון קעניג
צו האָבען דיא דעבאָטע מיט פ א ב ל א 'ן. דער רמב"ן
האָט זיך ניט געקענט העלפען, און האָט אָנגענומען די אויפ-
פאָדערונג. ער האָט אָבער געשטעלט א בעדינגונג, אז מען
זאָל איהם לאָזען ריידען פריי, ווי ער וויל (*).

„די ערלויבנים ווערט דיר געגעבען, אָבער דו זאָלסט זיך
ניט אויסדריקען גראָב“, האָט איהם דער בישאָף געזאָגט.

„איך וויל ניט זיין פערפליכטעט צו אייך. איך וויל קע-
נען זאָגען וועגען דעם ויכוח אלץ וואָס איך וויל פונקט וויא
איהר זאָגט אלץ וואָס איהר ווילט. איך האָב גענוג שכל און
אנשטענדיגקייט צו ריידען מיט דרך ארץ, אָבער דאָס וועל
איך טהאָן פון מיין אייגענעם ווילען (*), האָט דער רמב"ן גע-
ענטפערט.

פאבלא האָט געוואלט ריידען וועגען קלייניגקייטען, וועגען
געוויסע נארישע מנהגים און דינים וואס געפינען זיך ביי אי-
דען, מיינענדיג אז דערמיט וועט ער צווינגען דעם רמב"ן זיך צו
שטעלען אין דער פאָזיציע פון א פערטהיידיער, וואָס דאָס
גופא וואָלט שוין געווען א געווינס פאר פאבלאן. דער רמב"ן
האָט עס פערשטאָנען און האָט געזאָגט: וועגען קלייניגקייטען
וויל איך ניט ריידען. אין יעדער אמונה קען מען געפינען פיע-

(* צוה אותי אדוננו המלך להתוכח עם פראי פול בהיכלו
בפניו ובפני יועציו בברצלונה, ואען ואומר, אעשר כמצות אדוני המלך אס
תתנו לי רשות לדבר ברצוני.

(** אמרתי להם אינני רוצה להיות בדינכם על זה. אבל שאומר
כל רצוני בענין הויכוח כאשר אתם אומרים כל רצונכם, ואני יש לי
דעת לדבר בדרך המוסר (בענין הויכוח כאשר אתם אומרים), אבל ברצון
נפשי יהיה.

לע אזעלכע זאכען, וואָס עס קענען ניט געפעהלען ווערען. אײך וויל רײדען פון די סאַמע וויכטיגסטע ענינים, און וואָס אלץ היינט אָפּ (אלא בדברים שכל הדין תלוי בהם). אַנשטאַרט זײך צו פּערטהײדיגען האָט דערמײט דער רמב"ן איבערגענו-
מען דיא אַטטאַקע.

עס איז געבליעבען און מען זאָל דעבאַטירען וועגען דריי פונקטען : (1) צו איז שוין משיח געקומען וויא דיא קריסטען גלויבען אָדער ער דארף נאָך קומען וויא דיא אידען גלויבען ; (2) צו משיח איז עס גאָט אליין אָדער א מענש געבוירען פון עלטערען ; (3) צו דיא אידען אָדער די קריסטען האַלטען זײך און דער אמת'ער תורה*). פיער טעג האָט זײך דער ויכוח געצוי- גען, און געענדיגט האָט ער זײך מיט אַ זיעג פאר דעם רמב"ן, וועמען דער קעניג האָט בעראַנקט און נאָך געגעבען א מתנה דריי הונדערט „דינרים“.

דאָ איז ניט דער פּלאַטץ איבערצוגעבען דיא נאַנצע דע- באַטע. דאָ וועלען בלוין איבערגעגעבען ווערען אייניגע פונק- טען. דער משומד פאַבלאַ האָט זײך אונטערגענומען צו בעוויי- זען פון דעם תלמוד און די מדרשים גופא, און משיח איז שוין געקומען. ער האָט געבראַכט א געוויסען „מדרש איכה“, וואו עס ווערט דערצעהלט, און אין דעם טאַג פון חורבן איז משיח געבאָרען געוואָרען און ער געפינט זײך אין רוים. דער רמב"ן האָט געענטפערט : אויב דאָס איז אזוי, דאן בעווייזט דאָך עס, און יעזום איז ניט משיח, ווייל ער איז געבאָרען געוואָרען פריהער. אַ חוץ דעם האָט דער רמב"ן ווייטער געזאָגט, מיר אידען גלויבען פריהער פאר אלץ אין דער תורה, דאן קומט דער תלמוד אויף וויפיעל ער ערקלעהרט די דינים. די „אגדות“ פון תלמוד זיינען ניט מעהר ווי דרשות, און קיינער איז און זיי ניט מחוייב צו גלויבען.

* ובכו הסמנו לדבר תהילה בענין המשיח אם בא כפי אמונת הנוצרים או אם הוא עתיד לבוא כאמונת היהודים. אם המשיח הוא האלוה ממש או אם הוא איש נמור נולד מאיש ואשה. ואח"כ נדבר אם היהודים מחזיקים בתורה האמתית או הנוצרים עושים אותה.

אויף דער קריסטליכער בעהויפטונג, אז מיט יעזוס'עס טוידט איז אָפּגעשאַפּט געוואָרען די זינד פון אדם הראשון און עס איז אַראָפּגענומען געוואָרען פון איהם די קללה, אזוי אז ער האָט געקענט ארויס פון גהינום, בעמערקט דעם רמב"ן סאַרקאַסטיש: וואָס אין גהינום איז פאַרגעקומען איז שווער צו וויסען (הרוצה לשקר ירחיק עדותו), אָבער ציליעב אדם'ס זינד איז פערשאלטען געוואָרען די ערד, אז זי זאָל שפראצען דערנער און אז דער מענש זאָל עסען ברויט מיט מאַטערניס. אויף די פרוי איז פערשאלטען געוואָרען צו ליידען פון וועהע-ניסען ביין געבוירען קינדער, — פאר וואָס זיינען די דאָזיגע קללות ניט אָפּגעשאַפּט געוואָרען ?

וועגען דעם, צי איז שוין משיח געקומען, זאָגט דער רמב"ן: אויף משיח איז געזאָגט געוואָרען, אז ער וועט גע-וועלטיגען איבער דער גאַנצער וועלט. יעזוס האָט קיין מלוכה ניט געהאַט, ער האָט זיך געמוזט בעהאַלטען פון זיינע שונאים... אויף נאָך זיין טוידט האָט ער ניט געהאַט קיין מלוכה, דיא מלוכה פון די רוימער איז ניט געווען פאר איהם. און אפילו איצטער האָבען דיא מאַהאמעדאנער אַ גרעסערע מלוכה.

ווייטער טענה'ט דער רמב"ן: „דער נביא זאָגט, אז אין משיח'ס צייטען וועט איינער דעם אנדערען ניט לערנען קיין מלחמה, ווייל די גאַנצע וועלט וועט פול ווערען מיט וויסען ווי דער ים איז מיט וואסער פערדעקט, און זיי וועלען צוקלא-פען זייערע שווערדען אין אקער-אייזענס. זינט יעזוס איז גע-באָרען געוואָרען ביז היינטיגען טאָג איז די גאַנצע וועלט פול מיט אונרעכט און רויב, און די קריסטען פער-גיסען מעהר בלוט ווי די אנדערע אומות (**).

(**) הנביא אומר שבזמן המשיח לא ילמדו איש את רעהו מלחמה, כי מלאה הארץ דעה כמים לים מכמים, וכתתו חרבותם לאתים.... ופיסי ישו ועד הנה כל העולם מלא חמס ושוה, והנוצרים שופכים דמים יותר משאר האומות.

ער לאָזט זיך דאַרמען אויך אריין אין א דיסקוסיע ווע-
 גען דעם קריסטליכען גלויבען אין א דריי-איניגקייט. ער
 טענה'ט, אויב מען זאָל אפילו אָננעהמען די ערקלעהרונג פון
 די קריסטליכע טעאלאגיע, אז זיי מיינען דערמיט בלויז די
 דריי זייטען פון דער געטליכער נאַטור : הכמה, ווילען און
 קענען, בלייבט אלץ די פראגע וואָס זיי מיינען דערמיט. אויב
 זיי מיינען, אז דאָס זיינען בלויז געטליכע אייגענשאפטען, טאָ
 וואָס האָבען זיי פאר א שייכות מיט יעזוס'ען ? אויב זיי
 בעטראכטען זיי וויעדער אלס דריי בעזונדערע פערזענליכ-
 קייטען, דאן איז עס ניט אנדערש ווי פיעל-געטעריי.

די דאמיניקאנער האָבען פערשפרייט דעם קלאנג, אז
 פ א ב ל א איז ארויס דער זיענער. דער רמב"ן האָט געפונען
 פאר נויטהיג אָנצושרייבען דעם ויכוח און איהם צו פער-
 שפרייטען צווישען דעם אידישען עולם. ווען די דאמיניקא-
 נער האָבען זיך דערפון דערוואוסט, האָט מען איהם געבראכט
 צום געריכט אויף דער בעשולריגונג, אז ער האָט בעליידיגט די
 קריסטליכע רעליגיאָן.

דער רמב"ן האָט עס ניט אָפגעליקענט. ער האָט אָבער
 געטענה'ט, אז ער האָט אין זיין „ויכוח“ ניט אָנגעשריעבען
 קיין נייע זאך, וואָס ער האָט ניט געזאָגט דער עפענטליכער
 דעבאַטע. און אזוי ווי ער האָט דאמאָלסט געקראָגען דיא ער-
 לויבנים צו ריידען וואָס ער וויל, זעהט ער ניט איין פאר וואָס
 מען זאָל איהם בעשטראַפּען.

די טענה איז געווען אַ שטאַרקע, אָבער זיינע ריכטער
 האָבען איהם בעשטראַפּט, אז ער מוז פערלאָזען דאָס לאַנד
 אויף צוויי יאָהר. דיא דאָמיניקאנער האָבען געפונען, אז די
 שטראַף איז א צו לייכטע און זיי האָבען געפועלט, אז ער זאָל
 מעהר קיינמאָל ניט טאַרען קומען צוריק אין א ר א נ א ז.
 א יאָהר דריי האָט זיך דער רמב"ן אויפגעהאלטען אין דרום
 פראַנקרייך. אין יאָהר 1267 האָט ער אויסגעוואַנדערט אין
 ארץ ישראל און האָט ער זיך בעזעצט אין ע כ ו. דאַרטען
 האָט ער באלד געקראָגען תלמידים און אָנהיינגער, פאר ווע-

מען ער האָט געזאָגט אַ „שיעור“. אין ארץ ישראל האָט ער
 אויף אָנגעשריעבען זיין פירוש אויף חומש.
 זייענדיג אין ארץ ישראל האָט ער געביינקט נאָך שפּאַ-
 ניען, וואו ער האָט איבערגעלאָזען זיינע קינדער, זיהן און
 טעכטער. „אויף האָב דאָרטען געלאָזען מיין נשמה. מיין הארץ
 און מיינע אויגען וועלען אייביג זיין מיט זיי.“
 אין יאָהר 1270 איז ער געשטאָרבען אין ארץ ישראל,
 וואו ער איז געבראכט געוואָרען צו דער קבורה.

XVIII.

די אידען־סערמאלגונגען אין שפאניען אין פיערצעהנטען יאהרהונדערט. די „אנוסים“. פ א ו ל ד ע ס א נ ט א מ ר י א. זיין שנאה צו אידען און יודענטהום. ר' יהושע בן יוסף א ל - ל ו ר ק י און זיין בריעף צו פאולען. פ ר א פ י א ט ד ו ר א ו און זיין בעריהמטער „אל תהי כאבותיד“. זיין „כלמת הנויים" און זיינע אנדערע ספרים.

נרויסע פאסירונגען. זאנט מען. ווארפען זייערע שאַ-טענס פאראויס. דאס איז אויך אמת בנוגע דעם שרעקליכען נירוש פון די שפאנישע אידען אין יאהר 1492. ער איז געקור-מען ניט אונערווארטעט. די לאגע פון די אידען אין שפאניען איז געווארען ערגער און אונערטרעגליכער כמעט מיט יעדען יאהר זינט די קריסטען האבען דארטען געקראגען די אויבער-האנד איבער די מאהאמעדאנישע מורינען. אס שליםסטען און ערגסטען האט אנגעפאנגען זייער לאגע צו ווערען ביים ענדע פון פיערצעהנטען יאהרהונדערט. עס איז געווען דער אַנ-פאנג פון דער ענדע צו די פערפאלגונגען, צו די הריגות און צו די שחיטות איז גאר ניט געווען קיין גרענעץ.

פיעלע אידען זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם. זיי האבען זיך בעסער געלאזט טויטען מיט אלערליי מיתות משונות. אבי ניט צו פערראטהען זייער גאט, זייער רעליגיאָן און זייער פאלק. עס האבען זיך אָבער אויך געפונען פיעלע, וואס האבען ניט געקענט ביישטעהן דעם שווערען נסיון און זיינען אריבער צום קריסטענטהום. ניט אויס ליבעע, נאך ווען נינער אויס איבערצייגונג, גאר אויס מורא האָבען זיי אָנגע-

נומען דעם גלויבען פון זייערע פייניגער. מיט א געבראכענעם געמיטה און מיט א שווערער הארץ האבען זיי פערלאזען זיי-ערע גלויבענס גענאָסען און זייערע ליידענס-ברידער און זיי-געז אַריבער אין דעם לאַגער פון שונא. דער שונא, זייערע נייע קריסטליכע ברידער, האָט זיי קיין צוטרויען ניט געשאַנקען. די קריסטען האָבען גאנץ גוט געוואוסט און פערשטאנען, אַז ניט אויס איבערצייגונג זיינען זיי באַקעהרט געווארען צום נייעם גלויבען. און זיי זיינען פעהראסט און פעהראכטעט גע-ווארען נאָך מעהר ווי די אידען. זייערע נייע קריסטליכע ברידער האָבען זיי בעטיטעלט מיט דעם נאָמען מאַראַנאָס (פערפלוכטע). די אידען האָבען זיך די ערשטע צייט גע-האַלטען פון ווייטען פון די דאָזיגע משומדים אָבער ביס-לעכווייז זיינען זיי געוואָרען פריינדליכער צו זיי, בעטראכ-טענדיג זיי אלס „אנוסים“ (געציוואונגענע).

די מעהרסטע פון די דאָזיגע אנוסים האָבען זיך געהאַל-טען ביי זייער נייעם גלויבען נאָך אזוי לאַנג, ווי זיי האָבען געמוזט. ביי דער ערשטער בעסטער געלעגענהייט וואס האָט זיך זיי געמאַכט, האָבען זיי פערלאָזען זייער געבורטס-לאַנד און אויסגעוואַנדערט איי פרייערע לענדער. וואו זיי האָבען אַפגען און אונגעשטערט געהענט לעבען אלס אידען. צווישען די אנוסים האָבען זיך אָבער אויך געפונען א רעכט ביסעל, וואָס האָבען זיך מיט דער צייט איינגעוואָהנט מיט דער נייער אמונה און מיט דעם נייעם אַרט לעבען. זיי זיינען גע-ווארען עכטע שפּאַניער און האָבען אַנגעפאַנגען שפיעלען ניט קיין קליינע ראַלע אין דעם פּאָליטישען. קולטורעלען און ליטע-ראַרישען לעבען פון לאַנד. זיי זיינען פערלאָרען גענאנגען פאַר דעם אידישען פאַלק אין גאַנצען. אָבער קיין משומדים-לַהכעיס, קיין זידישע שונאים. זיינען זיי ניט געווארען.

א חוץ די „אנוסים“ האָבען זיך אָבער אויך געפונען פרייוויליגע משומדים, וואס זיינען אריבער אין פיינד'ס לאַגער צוליב פערזענליכע נוצען און צוועקען. זיי זיינען גע-וואָרען פערביטערטע שונאים פון זייער פאַלק און האָבען אַנ-

געווענדעט זייער גאנצע ענערגיע, זייערע גאנצע פעהיגקייטען. זייער גאנצען קענען און וויסען צו בעקעמפפּען זייער פּאָלק און זייער פריהערדיגע רעליגיאָז. זיי האָבען ניט געקליבען קיין מיטלען. אלץ איז רעכט געווען. מסירות, בלבולים, בעשמור-צונגען און פערלוימדונגען דאָס זיינען געווען זייערע וואָפּען. זיי פלעגען פּער' מוסר'ען דאָס אידישע פּאָלק און די אידישע אמונה. זיי זיינען געווארען הייסערע קריסטען. ווי די קריסטען גופא. ווי אלע רענעגאטען, צי דאָס איז א פּאסיפּיסט, וואס ווערט א מיליטאריסט, צי דאָס איז א סאציאַליסט וואס ווערט א קאפיטאַליסט, זיינען זיי געוואָרען ווילדערע פּערפּאל-גער פון זייערע פריהערדיגע גלויבענס-גענאָסען ווי די קריסטען גופא. טהיילווייז איז עס געווען. ווייל זיי האָבען דערמיט געוואָלט ארויסווייזען זייער טרייהייט און איבערגעבענהייט צו דער נייער רעליגיאָז און טהיילווייז צוליעב דעם, וואס זיי האָבען געוואָלט פּערשטימען און פּערשרייען זייער אייגענעם געוויסען. זיך אַליין איינריידען אז זיי מיינען ערנסט.

איינער פון די וויכטיגסטע פון די דאזיגע להכעיס-משומדים איז געווען פּאָל דע סאַנטאַ מאַריאַ, אדער פּאָל דע בורגאס. זיין פּאטער ר' יצחק הלוי איז געווען א גרויסער למדן, א גרויסער יחסן און א רייכער מאָן. ער אַליין, מיט זיין אידישען נאָמען ר' שלמה הלוין, איז געווען א געלעהרטער און איינער פון די בעדיי-טענדסטע תלמודיסטען פון זיין צייט. ער איז אויך געווען רייד און פּאַר אַ לאַנגע צייט רב אדער דיין אין בורגאס. דער בעריהמטער תלמודיסט ר' ב"ש האָט זיך מיט איהם איר-בערגעשריבען וועגען תלמודישע פּראגען. ער איז דערצו גע-ווען זעהר פּרום. זיין טויפען זיך אין יאָהר 1390 איז דאָרום געקומען ווי א דונער אין א מיטען העלען טאָג. קיינער האָט עס ניט געקענט ערוואַרטען.

נאָך זיין טויפען זיך איז פּאָל דע סאַנטאַ מאַריאַ גע-פּאָהרען קיין פּאַריז, וואו ער האָט געשטודירט און אין פּער-לויף פון א פּאַר יאָהר געקראגען דעם טיטעל דאקטאר פון טעאַלאָגיע. ער איז שפּעטער געווארען אן ערז-בישאָפּ און

האט זיך ארומגעטראגען מיט אמביציעזע געדאנקען צו ווער
דען קארדינאל און זאגאר פאבסט.

די אורזאכע פון זיין שמד'ען זיך איז ניט אין גאנצען
קלאָהר. ער האָט בעהויפטעט, אַז ער איז בעקהערט געווארען
צום קריסטענטהום דורך די שריפטען פון דעם בעקאנטען
קריסטליכען פילאָזאָפּ טהאָמאָס אַקווינא. די איי-
דען, איבערהויפט די וואָס האָבען איהם געקענט געהענטער,
האָבען עס ערקלעהרט צוליעב זיין עהרגייציגקייט און יאָגעניס
נאָך הערשאַפט. אין דער קריסטליכער קירכע האָט ער גע-
קענט געפינען מעהר געלעגענהייטען זיך אַרויפצואַרבייטען
און צו געווינען מאַכט און אַנועהן. ווי די מעשה זאָל ניט זיין,
דער אַמאָליגער רב שלמה הלוי איז געווארען איינער פון די
פערביטערטסטע געגנער פון די אידען און פון יודענטהום.
זייענדיג אן איינגעהער אין פאבסטליכען פאלאסט, האָט ער
אַנגעווענדעט אלע זיינע מעגליכקייטען צו פארערגערען די
לאַגע פון די אידען דורך אַלערליי מסירות. געגען דער איד-
שער אמונה איז ער אַרויסגעטראָטען אַפען מיט מעהרערע
פאַמפּלעטען.

ער איז געווען דער וויכטיגסטער פון די דאָזיגע משומדים
להכעיס, אָבער בשום אופן ניט דער איינציגער. עס האָבען
זיך אויך געפונען אַנדערע משומדים, וואָס האָבען זיך גענומען
צו שרייבען ביטערע אַטאַקעס געגען דעם יודענטהום. די
אידען פון זייער זייט האָבען אויך ניט געשוויגען און זיינען
אַרויס מיט אַטאַקעס און פערטהידיגונגען. אזוי אַז דער
פיערצעהנטער און א טהייל פון דעם פופצעהנטען יאָהרהונט-
דערט זיינען געווען די רייכסטע אין דער פּאַלעמישער
ליטעראַטור.

ר' יהושע בן יוסף אל-לורקי, אַ נאָהענ-
טער בעקאנטער און בעוואונדערער פון פּאַול דע סאַנטאַ
מאַריאַ, ווען ער, דער לעצטער, איז נאָך געווען א איד, האָט
זיך צו איהם געווענדעט מיט אַ לאַנגען בריעף, אין וועלכען
ער האָט דעם משומד אויפגעפאדערט, אַז ער זאָל איהם ער-
קלעהרען זיין טהאַט.

דער בריעף לויטעט בקצור אזוי: „איד גלויב ניט, אז דו ביזט בעקעהרט געווארען צוליבע וועלטליכער גדולה און עשירות, ווייל איד געדענק נאָך, ווי דו ביזט געווען אונצור-פריערען מיט דיין רייכקייט, ווי דו האַסט געביינקט נאָך אן ארימען לעבען, כדי דו זאָלסט זיך בעסער קענען אפגעבען מיט'ן לערנען און מיט שטודירען. איד גלויב אויך ניט, אז דו האַסט אנגעפאנגען צווייפלען אין דער אידישער אמונה צו לייעב דער פילאָזאָפיע, וואס האַט אונטערגעגראָבען איהרע יסודות, ווייל איד ווייס, אז די אמת'ען פון דער פילאָזאָפיע זיינען ביי דיר ניט געווען אין וויעדערשפרוך מיט די אמת'ן פון דער רעליגיאָן. ביזט געווען פרום ביז דעם לעצטען טאָג פון דיין טויפען זיד. צי איז עס מעגליך, אז די פערפאַלונגען פון די אידען האָבען דיר געבראכט צום געדאנק, אז דאָס איז דישע פאָלק מוז אונטערגעהן און האַט מעהר קיין האַפנונג ניט? האַסטו דאך געמעגט וויסען, אז דער גרעסטער טהייל פון דעם אידישען פאָלק לעבט ניט אונטער דער קריסטליכער הערשאפט, און ווען אפילו עס איז גאט'ס גזרה, אז די אידען פון אַלע קריסטליכע לענדער זאָלען פערניכטעט ווערען, וועט נאָך אַלץ דאָס אידישע פאָלק בלייבען.

„מען מוז דאָרום אננעהמען“, שרייבט אל-לורקי סאָר-קאָסטיש ווייטער, „אז דו ביזט בעקעהרט געווארען צום קריסטענטהום אויס ריינער איבערצייגונג, ווייל דו האַסט איינגעזעהען, אז די קריסטליכע דאָנמען זיינען אמת. איד וואָלט דיר דאָרום בעטען, אז דו זאָלסט אזוי פריינדליך זיין און מיר אויפקלעהרען אייניגע פונקטען:

(1) די אויפנאָבע פון משיח'ן, לויט ווי די נביאים האָבען פאראויסגעזאָגט, איז צו בעפרייען דעם אידישען פאָלק. האַט עס יעצט געטהאָן?

(2) דער קומענדיגער משיח דאַרף צוזאמענקלייבען די אידען פון גלות, ווי אזוי קען עס זיין יעצט, ווען די אידען זיינען נאָך דאמאלס ניט געווען אין גלות?

(3) מיט דעם אַנקומען פון משיח, שטעהט געשריבען, וועט ארץ ישראל פון דאָס ניי אויפגעבויט ווערען און די איד-

דען וועלען זיך דארטען אויפהאלטען. די דאָזיגע נבואה איז נאָך ניט מקוים געווארען, ווייל די אידען זיינען צוזעצט און צושפרייט איבער דער גאנצער וועלט און די הייליגע לאַנד איז נאך קיינמאל ניט געווען אזוי חרוב ווי זי איז איצט. (4) נאך משיח'ס קומען, האָבען דיא נביאים געזאגט, וועט גאט אָנערקענט ווערען פון אַללע פעלקער. איז דאָס שוין מקוים געווארען?

(5) וואו איז דער אייביגער שלום, וואָס איז פערשפראַ- כען געווארען פאַר דער משיח'ס-צייט?

„דאָס זיינען בלויז אייניגע פון מיינע צווייפלען בנוגע דער קריסטליכער אמונה“, ענדיגט אל-לורקי זיין בריעה „איד וויל דאָ ניט שרייבען וועגען מיינע צווייפלען בנוגע יעזוס'עס געבורט, זיין טויט, זיין תחית-המתים, זיינע גע- שפרעכען מיט דיא תלמידים און אַנדערע פערזאָנען. זיינע ניסים און דער גלייכען. דאָס וועלען מיר בעשפרעכען מינדליך“.

איינער פון די גייסטרייכסטע פערטהיידיגער פון יודענ- טהום און אטאקירער פון קריסטענטהום איז געווען פראַפיאַט דוראן (דער א פו ד י). ער איז געבאָרען געוואָרען אין לעצטען העלפט פון פערצעהנטען יאהר-הונדערט אין דרום- פראַנקרייך. אין זיינע יונגע יאהרען האָט ער געלעהרענט תלמוד אין איינע פון דיא דייטשע ישיבות. אַחוץ תלמוד האָט ער שפעטער אויך שטודירט דיא אַנדערע וויסענשאַפ- טען. און איז בעריהמט אַלס גרויסער העברייאישער גראַמאַ- טיקער און בעדייטענדער פילאָזאָף. צווישען זיינע מעהרערע ספרים איז זיין העברייאישע גראַמאַטיק „מעשה אפוד“ און זיין פירוש אויף דעם „מורה נבוכים“ אַם בעסטען בעקאַנט.

אין יאהר 1391 איז ער צוליעב דיא שרעקליכע פערפאַל- גונגען געצוואונגען געווארען אַנצונעהמען דעם קריסטענטהום. ער האָט שפעטער זיין גאַנצען לעבען זיך ניט געקענט פער- געבען דיא דאָזיגע זינד, וואָרום ער איז בעסער ניט אומגעקור- מען אויף קדוש השם. דיא „טבילה-וואַסער“ האָט ער אָנגע- רופען די „מיים הזדונים“. לאַנג האָט ער זיך מיט דען

נייער אמונה ניט געהאַלטען. ער האָט אָפּגעמאַכט מיט זיינעם אַ פּריינד, אַז זיי זאָלען פּערלאַזען איראַפּאָ און זיך בע-
זעטצען אין ארץ ישראל. ער האָט זיך בעדאַרפּט טרעפען
מיט זיין פּריינד אויף אַ בעשטימטען פּלאַטץ, אָבער צו זיין
איבערראַשונג האָט ער דאַרטען זיין פּריינד ניט געטראָפּען.
אַנשטאַט דעם האָט ער געקראַגען פּון איהם אַ בריעף, וואו
דער פּריינד זיינער ערקלעהרט איהם, אַז ער האָט בעשלאָסען
צו בלייבען ביי דער קריסטליכער אמונה. ער דערצעהלט
איהם, אַז ער האָט זיך געטראָפּען מיט פּאול'דע סאַנטאַ-
מאַריע, וועלכע האָט איהם געעפּענט זיינע אויגען און איהם
איבערצייגט אין דער אמת'קייט פון קריסטענטהום. אין דעם
דאָזיגען בריעף דערצעהלט ער אויך פון די גרויסע אַמבי-
ציעס פון פּאול דע-סאַנטע מאַריע, וועלכער וועט מסתּמא
ווערען אַ קאַרדינאַל אָדער דער פּאַבסט אַליין.

פּר פּיאַט דוראן האָט בעשלאָסען צו ענטפּערען
זיין פּריינד אין אַ לאַנגען בריעף, אין וועלכען יעדער פּאַר-
גראַף פּאַנגט זיך אַן מיט די ווערטער: „אַל תּהי כאַבותיך“
(וואַ זאָלסט ניט זיין וויא דינע עלטערען). אין דעם בריעף
אַטאַקירט דוראן אַללע קריסטליכע דאַגמאַן, אָבער ער טהוט
עס מיט אַזאַ עדעלעך און פּיינער איראַניע, אַז פּאַר אַ היבשע
צייט האַבען דיא קריסטליכע פּריסטער דאַס אַנגענומען פּאַר
אַ פּראַפּאַגאַנדאַ פּאַר דעם קריסטענטהום. זיי האַבען דאַרום
דעם דאָזיגען בריעף פּערשפּרייט אַלס פּראַפּאַגאַנדאַ ליטעראַ-
טור אונטער דעם נאָמען: „אַלטעקאַ-באַטעקאַ“. ערשט שפּע-
טער האַבען זיי זיך געכאַפּט, אַז ער איז פּול מיט לצנות און
חוזק פון דיא קריסטליכע דאַגמען און האַבען איהם, דעם
דאָזיגען בריעף, פּעראורטהיילט צום פּערברענען. דיא אידען
דאַגעגען האַבען געטאַהן זייער בעסטענס צו פּערברייטען
דעם „אַל תּהי כאַבותיך“. יו ס פּ בן ש מ - ט ו ב, א געלעהר-
טער און פּילאָזאָף, האָט זאַגאַר אַנגעשריעבען אַ פּירוש אויף
איהם.

דאָ וועט בלוין געגעבען ווערען אייניגע אויסציגע פון

דעם דאָזיגען בריעף:

אל תהי כאבותיך, וואס האבען געגלויבט אין
 אז איין־איינציגען גאט און האבען פון איהם בערויבט איר-
 גענד וועלכע מערהייט. זיי זיינען פערפיהרט געווען, ווען זיי
 האבען געזאגט: הער ישראל, גאט אונזער גאט איז איינער.
 זיי האבען געמיינט, אז איינער מיינט איינער, ניט קיין צו-
 זאמענגעשטעלטער אדער מעהרער וויא איינער. דוא ביזט
 ניט אזוי: גלויבסט אין איינס און דריי, אין איינעם וואס
 איז דריי און אין דריי וואס איז איינס. ניט דריי איינע נאך
 דיא אנדערע, נאך דריי צוזאמענגעשטעלטע און פעראייניגט
 גוף צו גוף. דאס מויל קען פון דעם ניט רירען און דער
 אויער קען עס ניט בעגרייפען.

אל תהי כאבותיך, וואס האבען געגלויבט אין
 א גאט וואס קען ניט געענדערט ווערען אין קיין שום אופן.
 זיי זיינען פערפיהרט געווען, ווען זיי האבען געזאגט: איר
 גאט קען ניט געענדערט ווערען. זיי האבען איהם בערויבט
 פון אירגענד וועלכער קערפערליכקייט און האבען איהם גע-
 מאכט צום פשוטען, ריינעם שכל. זיי האבען אויסגעטייטשט
 דיא פסוקים פון דער תורה, אז זיי זאלען שטימען מיט'ן
 שכל. ניין, דוא ביסט ניט אזוי. דוא בערויבסט איהם ניט
 פון קערפערליכקייט, חס ושלום. דוא גלויבסט, אז ער האט
 זיך אין איינע פון זיינע געשמאלטען פערקליידט א'ן פלייש.
 ניט אין גאנצען ער, נאך בלויז א דריטעל פון איהם. ער האט
 געלאזען פערגיסען זיין בלוט ווי וואסער, כדי זיין פאלק פון
 זינד אויסצולייזען. דאנק איהם און לויב איהם פאר דעם
 חסד, וואס ער האט דיר געטאהן דיר צו העלפען און דיר צו
 רעטען. ער האט נעביד אלץ געליטען פון דיינטוועגען, קיין
 אנדער וועג האט זיין חכמה ניט געפונען, וויא אזוי דיר צו
 רעטען. גלויב, אז דיא ריינע יונגפרוי איז געבליבען יונגפרוי
 אויך נאכדעם וויא זיא האט פערשוויינגערט, אויך נאכדעם
 וויא זיא האט געבוירען אהן יסורים און אהן וועהעניסען.
 פרעג ניט קיין קשיות, וויא אזוי קען א קערפער ארויס און
 אריין און אלץ זאל בלייבען וויא געווען.

אל תהי כאבותיך, וואס האבען זיך פערטיעפט

אין דיא ספורים פון דער וועלט־שעפפונג און האָבען דאָר־
טעז געזוכט אויסצוגעפינען דיא סודות, וועלכע זאלען זיין
אין איינפערשטענדנים מיט דער פילאזאפיע; וואָס האָבען
דערקלעהרט דעם גרעזן און דעם גהינום, דיא טייכען, דעם
בוים פון וויסען, וועגען אדם און חוה, וועגען דעם שלאַנג און
דיא פעלענע העמדער, ניין, דיא דארפסט עס ניט, דיא
דארפסט זיך ניט גריבלען און זוכען, פאָר דיר איז אַלץ קלאָהר
און פשוט, דיא נעהמסט אַלץ וויא עס שטעהט געשריבען,
נאָר דיא לייגסט צו עטוואָס וואָס שטעהט ניט געשריבען,
דיא לייגסט צו, אז פאָר זיין זינד איז אדם הראשון איבער־
געגעבען געווארען אין דיא הענד פון שטן, ביז וואָנען דער
ערלייזער האָט איהם מיט זיין טויט אויסגעלייזט... ער האָט
איהם אויסגעלייזט פון אַ שטראַף, וואָס איז אין פסוק ניט
דערמאָנט און האָט איהם ניט אויסגעלייזט פון דיא קללות
וואָס ווערען אין פסוק יע דערמאָנט...

א ל ת ה י כ א ב ו ת י ד, וואָס האָבען זיך פערלאָזען
אויפן שכל און האָבען זיך אָפגעגעבען מיט וויסענסשאַפטען
און פילאזאפיע; זיי האָבען אויסגעבויט גאַנצע פאלאסטען
אויף דיא נאָרישקייטען פון שכל, זיי זיינען פערפיהרט און
פערנאָרישט געווען, ברודער, געה ניט אין זייערע וועגען,
דיא דארפסט עס ניט, גלויב אין אַ טאָטען, וואָס איז זיך
אַ זעהן און אין אַ זעהן, וואָס איז זיך אַ טאָטען...

א ל ת ה י כ א ב ו ת י ד, וואָס האָלטען זיך אַן משה'ס
תורה, זיי היטען אָפ דיא פערבאָטען און דיא פערזאָנען...
דיא דארפסט עס ניט, דאָס קען דיר נאָר בריינגען צו שאַנדע,
זיי ניט מל דייע קינדער, עס טרפות, טהו וואָס דיין האַרץ
געלויבט און לעב אַ טאָג.

א ל ת ה י כ א ב ו ת י ד, וואָס האָבען געזאָגט, אַז דיא
ביינער פון אַן עזעל זיינען ריין און דיא ביינער פון כהן־גדול
זיינען אונריין, ניין, דיא ביסט ניט אַזוי, געה אויפן „מאָ־
הילניק" און געהם זיך מענשליכע ביינער און מאָך דיר דערפון
הייליגטהימער... זוד דיא טויטע און וואָס בלייבט פון זיי.

נעהם דיר א ביינדיג וויא א גערשט דיא גרויס און שעטץ עם
וויא אן אכזטוב, פעהייליג עם און קום עם.

* * *

א חוץ דעם „אל תהי כאבותיך“ האט פראפיאט דוראן
אויך אנגעשריבען דעם ספר „כלמת הגויים“, וואו די קריסט
ליכע דאנמען ווערען בעקעמפפט און בעהאנדעלט אין א מעהר
ערנסטען טאן.

XIX.

ר' חסדאי קרשקש. זיין קאמפף געגען דעם אריסטאטעליאניזם, אייפמ' זעכליד געגען די אידישע אריסטאטעליאנער ווי דער רמב"ם און דער רלב"ג. זיין קאמפף געגען די דאגמען פון קריסטענטהום און זיין „בטול עקרי הנוצרים“. זיין איינפלוס אויף שפינאזא'ן.

ר' חסדאי בר' אברהם קרשקש (קרעש-קאש) איז געבאָרען געוואָרן אין באַרצעלאַנאַ, שפּאַניע, אין יאָהר 1340 און איז געשטארבען אין 1410. ער האָט אפגעשטאַמט פון א פאַמיליע פון גרויסע תלמודיסטען און רייכע מענשען. ער אליין איז אויך געווען א גרויסער תלמודיסט און רייכער מאַן. זיין רבי אין תלמוד איז געווען דער בעריהמטער תלמודיסט און אויך פּילאָזאָף ר' נייסיס פון גיראנדי (דער ר"ן). צווישען זיינע נאָהענטע פריינד און חברים זיינען געווען דער עלטערער ריב"ש און דער אינגערער "אפודי". אין דער וויענער אויסגאבע פון זיין ווערק „אור ה'" געפינן זיך אויף'ן שער די ווערטער „שחיה רב בסרגוסא בשעת השמד" (וועלכער איז געווען דער רב אין סאראגאסא אין דער צייט פון דעם שמד), אָבער עס איז א צווייפעל צי ער איז איבערהויפט ווען עס איז געווען דער אפי' ציעלער רב פון סאראגאסא. די דאָזיגע שטעלע איז דאמאלס פערנומען געוואָרען פון דעם ריב"ש.

אזוי צי אזוי. זיין נאָמען און בעדייטונג אלס תלמודיסט איז געווען זעהר שטאַרק פּערשפּרייט און צו איהם ווי צו דעם

ריב"ש פלעגען זיך די רבנים פון די געהענטערע און ווייטערע אידישע קהלות ווענדען מיט אלערליי שאלות ותשובות.

זיין רייכקייט און זיין אַנזעהן אלס געלעהרטער אפילו צווישען נייט-אידען האָט איהם ניט גערעמעט פון די פער-פאלגונגען און די ערנידרונגען, וואס די שפאנישע אידען האָר בען געהאט אויסצושטעהן. צוליעב א בלכול האָט מען איהם אין יאָהר 1378 אריינגעזעצט אין תפיסה. אין 1391 איז זיין איינציגער זוהן אומגעקומען אויף קדוש השם, ווייל ער האָט זיך ענטזאגט אנצונעהמען דעם קריסטענטהום.

די אלע צרות און ליידען האָבען אָבער ניט אָפגעשוואכט זיין איבערגעבענהייט צו דער אמונה פון זיינע עלטערן, וועלכע ער האָט געזוכט צו פערטהידיגען מיט אלע זיינע אויסערגע-וועהנליכע פעהיגקייטען. די געפאהר פאר דעם יודענטהום איז געווען א דאפעלטע. פון איין זייט זיינען די יסודות פון דער אידישער אמונה אונטערגעגראבען געווארען פון דער ארי-סטאטעלשער פילאזאפיע, פון די עקסטערעמע תלמידים פון דעם רמב"ם און דעם רלב"ג; פון דעם צווייטען זייט איז זי געשטעלט געווארען אין געפאהר דורך די משומדים און די מוסרים, וואס האָבען זיך דאן פארמעהרט. ר' חסדאי קרשקש האָט זיך אריינגעווארפען אין קאמפף געגען די ביידע געפאהר-דען, פון איין זייט פיהרענדיג א פאלעמיק געגען דעם רמב"ם, רלב"ג און דעם גאנצען אריסטאטעליאניזם און פון דעם אַנ-דערען זייט געגען דער מכה פון די משומדים. געגען דעם אריסטאטעליאניזם איז ער ארויסגעטראמען מיט זיין ספר „אור ה'" (גאט'ס ליכט), וועלכען ער האָט אנגעשריבען אין א קורצען, קלאהרען העברעאיש. געגען דער משומדים-מכה און די טענות פון די משומדים איז ער ארויס מיט זיין ספר „בטול עקרי הנוצרים" (די צושטערונג פון די קריסטליכע דאגמען), וועלכען ער האָט אנגעשריבען אין שפאניש און וועלכער איז איבערזעצט געווארען פון ר' יוסף בן שמש טוב.

ר' חסדאי קרשקש בעקעמפּט דעם אריסטאטעליאניזם ווי א גלויביגער, פרומער איד, אָבער ער בענוצט זיך דערביי מיט די וואָפּען פון די פּילאָזאָפּען גופא. ניט דערפאר טויג ניט דער אריסטאטעליאניזם, ווייל ער שטימט ניט איין מיט אידישקייט; ניט דערפאר טויג ער ניט, ווייל ער קען אראפֿ־ פיהרען די אידישע יונגע לייט פון דעם רעכטען וועג, ווי דאס איז געווען די טענה פון דעם רשב"א און די אנדערע געגנער פון דער פּילאָזאָפּיע. לויט ק ר ש ק ש טויג דער אריסטאטעליאניזם ניט דערפאר, ווייל ער איז א י ז ע צ ם נ י ט ד ע ר א מ ת, ווייל זיינע בעווייזע זיינען קיינע בעווייזע ניט, ווייל זיינע הנחות זיינען ניט בעגרינדעט. דער מאטיוו פון קרשקש'עס קאמפּף געגען דעם אריסטאטעליאניזם איז אַהן ספּק געווען זיין גרויסע איבערגעבענהייט און זיין טיעפער גלויבען אין דעם יודענטהום, אָבער די מעטהאדען און די מיטלען וועלכע ער געברויכט זיינען פון א פּילאָזאָפּ. ער בעקעמפּט דעם אריסטאטעליאניזם מיט זיין אייגענער וואָפּע, מיט דער לאַגיק. ער בעווייזט מיט דער הילף פון לאַגיק, אז די מענשליכע לאַגיק איז גאר ניט ווערט, ווען עס קומט צו אַזעלכע פראגען. ער זוכט צו בעווייזען, אז די אלע לאגישע בעווייזע וואָס די אריסטאטעליאנער ברענגען צו בעגרינדען די עקזיסטענץ פון גאט, זיין איינהייט און אזוי ווייטער, זיינען גאר ניט ווערט; זיי בעווייזען קיין זאך ניט.

דער רמב"ם אין זיין „מורה נבוכים“ ברענגט זעקס און צוואנציג „הקדמות“ אָדער הנחות „פון די פּילאָזאָפּען“. צו די דאָזיגע זעקס און דרייסיג „הקדמות“ ברענגט דער רמב"ם נאָך זעקס אייגענע „מופתים“ אָדער בעווייזע. אויף דעם גרונד פון די דאָזיגע צוויי און דרייסיג „הקדמות“, אקסיאָמען און טהעאָרעמען, בויט דער רמב"ם אויף זיין גאנצע בנין. איינ-ציגווייז צוגלידערט קרשקש די דאָזיגע הקדמות, און מיט א אַהן־רחמנות'דיגער און שארפער קריטיק בעווייזט ער ווי גרונדלאָז און אונבעגרינדעט דעם רמב"ם'ס יסודות זיינען. „דער רמב"ם און אפילו זיינע שיחות חולין זיינען אונז טייער

און ליעב, אָבער דער אמת איז אונז ליבער. זאָגט קרשקש
וועגען דעם רמב"ם.*)

דעם רמב"ם'ס בעווייז, דער אריסטאטעליאנישער בעווייז,
פון גאָטס עקזיסטענץ ווערט בעגרינדעט אויף דער אונמעגליכ-
קייט פון אן אונענדליכקייט. יעדע זאך וואָס איז אין בעוועגונג
מוז האַבען אַ בעוועגער. דער בעוועגער אַ צווייטען, דער צוויי-
טער אַ דריטען ביז דער אונענדליכקייט. אָבער אזוי ווי קיין
אונענדליכקייט עקזיסטירט ניט אין דער ווירקליכקייט, מווען
מיר סוף כל סוף קומען צו אן ערסטען בעוועגער, וואס איז
אליין בעוועגלאז. דער דאָזיגער בעוועגלאָזער בעוועגער איז
גאָט. קרשקש טענה'ט, אז אן אונענדליכקייט קען יא עקזיסטיר-
דען, און אז מ'מילא איז דער גאנצער בעווייז צוזאמען מיט די
שליסע פון איהם גאָר ניט ווערט. אויף דעם זעלבען וועג צו-
שטערט קרשקש דעם רמב"ם'ס בעווייז וועגען גאָט'ס איינ-
הייט. אונענדליכקייט אין הלל (רויב) קען עקזיסטירען און
עקזיסטירט. נס איז דאָרום מעגליך די עקזיסטענץ פון אן
אונענדליכע צאהל וועלטען, וועלכע מווען ניט על פי לאַגיק
דוקא זיין בעשאפען פון איין איינציגען גאָט.

דער מענשליכער שכל און די מענשליכע לאַגיק איז ניט
אונפעהלבר. דער מענשליכער שכל איז ניט אימשטאָנד צו
פארענטפערען די דאָזיגע פראגען, אָבער דאָס וואס דער מענש-
ליכער שכל קען אונז ניט געבען, גיט אונז די אמונה. זי, די
אמונה, לערנט אונז ניט אזעלכע זאכען, וואס זיינען געגען
דעם שכל. מען קען ניט און מען דאַרף ניט גלויבען אין זאכען,
וואס זיינען געגען שכל, אָבער דאָס מיינט גאָר ניט, אז מען
קען ניט גלויבען אין זאכען, וואס דער שכל איז. ניט ביכולת
צו בעווייזען.

קרשקש בעקעמפפט אין אלגעמיין דעם אינטעלעקטואל-
קייזם פון די אריסטאטעליאנער, לויט וועלכען גאָט אליין איז
דירכאויס ריינער שכל, און אז דאָס העכסטע אין מענשען

* דברי הרב רבינו ישיחות חולין שלו חביבים עלינו ואהובים
אצלנו, הנה האמת אהוב יותר (הקדמה, תור ה').

איז זיין שכל, וועלכער קען זיך ערווערבען אונשטערב-
ליכקייט בלויז דורך דעם, וואָס זיין שכל פּעראַייניגט זיך
מיט דעם אלגעמיינעם וועלט־שכל. בעגרינדענדיג זיך אויף
דעם איז דער רמב"ם מיט אלע אנדערע אַריסטאָטעליאַנער
געקומען צום שלום, אז בלויז דער דאָזיגער מענש איז זוכה
צו אונשטערבליכקייט, וועלכער האָט ענטוויקעלט זיין שכל.
וואס מעהר איינעמס שכל איז ענטוויקעלט און פּערפּאל-
קאָמט, אלץ ס'עהר ווערט ער פּאַראַייניגט מיט דעם וועלט־
שכל, אלץ אַ העכערע מדרגה פון „השארית הנפשׁ“ דערגרייכט
ער. לויט דעם קומט אויס, אז דער מענש, וואָס גיט
זיך אָפּ מיט מאַטהעמאַטיק, למשל, איז גיכער זוכה צו אונ-
שטערבליכקייט ווי דער פרומער און דער גוטער. קרשקש איז
גיט צופרידען מיט דער דאָזיגער לעהרע, וואָס די פּילאָזאָפּען
האַבען זיך אויסגעטראַכט. גאָט אליין, מיינט קרשקש, איז
גיט בלויז ריינער שכל איז זיין נאַטור. ער איז דערצו אויך
גוטסקייט און ליבע, וואָס עס פּיהרט דערצו, אז ער זאָל ווע-
לען טהאָן גוטס צו די ברואים. גאָט'ס גרעסטע הנאה בע-
שטעהט גיט אין דעם, ווי די אַריסטאָטעליאַנער ווילען האָ-
בען, וואָס ער איז זיך בעוואוסט אין זיין אונבעגרעניצטען
אַלל־וויסען. נאָר אויך איז זיין אונענדליכער ליבע און גוטס-
קייט. ליבע און גיט וויסען איז דער בונד צווישען גאָט און
מענשען.

קרשקש בעקעמפּפט דעם רמב"ם אין אלע וויכטיגע
פונקטען. ער באַקעמפּפט דעם רמב"ם'ס לעהרע וועגען גאָט'ס
אַטריבוטען. דער רמב"ם בעהויפטעט, אז מען קען וועגען גאָט
גיט זאָגען קיין זאך פּאַזיטיוועס, נור בלויז נעגאַטיוועס. מען
קען גיט, למשל, זאָגען, אז גאָט איז עקזיסטירענד, נאָר מען
דאַרף זאָגען, אז ער איז גיט גיט־עקזיסטירענד. קרשקש רופּט
עס אַ אַ שפּיעל אין ווערטער, ווארים אז מען זאָגט, אז גאָט
איז גיט גיט־עקזיסטירענד מיינט דאָך עס סאי ווי סאי, אז
ער עקזיסטירט. טאָ פאַר וואָס זאָל מען גיט זאָגען, אז גאָט
עקזיסטירט? וואו איז דער חילוק? אויך איז קרשקש גיט
איינפּערשטאַנען מיט'ן רמב"ם, אז גאָט'ס אַטריבוטען זיינען

ניט בלויז אנדערש אין דער מדרגה, נאָר אויך אַנדערש אין מין. גאט'ס קענען. גאט'ס וויסען און אזוי ווייטער זיינען אין גאַנצען אנדערש ווי אונזער קענען און וויסען. קרשקש האלט דאָ מיט'ן רלב"ג. אז זיי זיינען בלויז אנדערש אין מדרגה. אבער ניט אנדערש אין מין. גאט'ס וויסען איז אונענדליך העכער און קלערער ווי אונזערער אבער ניט קיין אנדערער, ווארים אז ניט קען דאָר זיין, אז גאט'ס וויסען איז גאָר דאס וואס מיר רופען אונוויסען.

דאָ איז ניט דער פלאץ מאריד צו זיין וועגען קרשקש'ס פילאָזאָפיע אין אלע איהרע איינצעלהייטען. זיין גרעסטע בער-דייטונג בעשטעהט אין דעם, וואס ער איז געווען דער ער-שמער צווישען אידען. וועלכער האָט זיך ערלויבט ארונטער-צורייסען דעם גאַנצען אריסטאטעליאניזם, וואס האָט פאָר גאַנצע יאָהרהונדערטע פערשקלאַפּט די מוחות פון אלע דענ-קער, סאָי פון די אידישע און סאָי פון די ניט-אידישע. ער איז דער אידישער גיארדאנא ברונא.

זיין איינפלוס אויף דער אלגעמיינער פילאָזאָפיע איז פיעל וועניגער ווי מען האָט געקענט ערוואַרטען. פיעלע פון די אידישע פילאָזאָפּען נאָר איהם האָבען בעטראַכט זיין ארויסטרעטען געגען אריסטאטעלס און געגען די אריסטאָ-טעליאנער אלס א חוצפה. מאַנכע פון דעם רמב"ם'ס חסידים האָבען איהם אַנגערופען נאָר און פאַנטאַזיאָר. עס איז אַבער איצטער פעסטגעשטעלט געוואָרען פון יאָעל'ען, אז שפיי-נאָזא איז זעהר שטאַרק בעאיינפלוסט געוואָרען פון קרשקש און זיינע לעהרען וועגען די אטריבוטען און וועגען פרייען ווי-לען. שפינאָזא ווי קרשקש זיינען מעהר נוסח צום געדאַנק. אז דער מענש בעזיצט ניט קיין פאַלשמענדיגען פרייען ווילען. אז דעם מענשען'ס טהאַטען זיינען אונטערוואָרפען דעם געזעץ פון אורזאַכען און פאַלגען. און שפינאָזא ווי קרשקש זוכען אויף דעם זעלבען וועג צו פערענטפערען די סתירה צווישען גאט'ס וויסען און דעם מענשליכען פרייען ווילען.

קרשקש טרעט אויך ארויס געגען דעם רמב"ם'ס דריי-

צעהן „עיקרים“. וועגען מאַנכע פון די דאָזיגע עיקרים זאָגט קרשקש, אז כאַטש זיי זיינען אזעלכע זאכען. וואָס יעדער איד דארף אין זיי גלויבען, אָבער דער וואָס גלויבט אין זיי ניט קען ניט אָנגערופען ווערען קיין אפיקורס.

* * *

מיט דעם זעלבען טאָן פון געלעהרטען און פילאָזאָף ווי קרשקש בעקעמפּפּט דעם אריסטאָטעליאניזם בעקעמפּפּט ער אויך די דאָגמען פון קריסטענטהום. ער לאַכט ניט און חוזק'ט ניט. ער בעהאַנדעלט די פראגען ערנסט. זיין אָפּ-האַנדלונג איז מעהר א פערטהיידניגונג פון יודענטהום ווי אַן אַטאַקע אויף דעם קריסטענטהום. זיין „בטול עקרי הנוצרים“ איז איינגעטיילט אין צעהן שערים אָדער קאָפיטלען און יעדער קאָפיטל בעהאַנדעלט א בעזונדערע דאָגמע.

דער ערשטער קאָפיטעל רעדט וועגען דער זינד פון אָדם הראשון און זיין בעשטראַפונג. אין צווייטעם קאָפיטעל ווערט גערעדט וועגען יעזוס'עס טוידט אלס ערלייזונג פון דער זינד. דער דריטער קאָפיטעל רעדט וועגען דער דריי-אייניג-קייט. דער פיערטער וועגען יעזוס'עס פערקערפערונג. דאָן וועגען מאַריע. וואָס איז געבליבען א בתולה; וועגען דער בע-דייטונג פון דער טבילה-וואַסער; וועגען משיח'ן און וועגען דער נייער תורה וואָס איז געגעבען געוואָרען.

XX.

די פאלעמישע ליטעראטור אין די דייטשע און די סלאווישע לענדער.
 ל י פ ט צ ו מ י ל ה ו י ז ע ו און זיין „ספר הנצחון“. דער קאראאים
 י צ ח ק ב ז א נ ר ה ס ט ר א ק י . זיין קלאסישע ווערק „חזוק
 אמונה“. זיין קריטיק פון דעם „ברית חדשה“ און זיין איינפלוס אויף
 די קריסטליכע פריידענקער ווי וואלטער און די יויד
 פ ר י ד ר י פ ש ט ר ו י ס .

די פאלעמישע ליטעראטור ביי די אידען אין די דייטשע
 און די סלאווישע לענדער האט זיך אנגעפאנגען צו ענטוויקלען
 ביזל שפעטער ווי צווישען די אידען פון שפאניען און דרום-
 פראנקרייך. דאס איז צו ערקלעהרען דערמיט וואס זייער
 פאליטישע און עקאנאמישע לאגע איז געווען אזוי שלעכט,
 אז זיי האבען ניט געהאט דעם מוט און דעם נויטיגען געדולד
 ארויסצומרעטען געגען די אלע פערלוימדער און די בעשמו-
 צער פון יודענטהום, וועלכע האבען זיך דארטען. איבערהויפט
 אין דייטשלאנד, שטארק פארמעהרט. דערצו איז זייער קול-
 טורעלער צושטאנד בכלל געווען אויף א ניעדריגערע מדרגה.
 זיי זיינען וועניג געווען בעקאנט מיט דער פילאזאפיע פון
 יענער צייט און בלויז יחידי סגולה זיינען געווען בעקאנט מיט
 דער דאמאלסדיגער וויסענשאפטליכער שפראך, מיט לאטיין-
 ניש. זיי האבען פשוט ניט בעזעסען די נויטהיגע וואפען צו
 אזא סאמפף. עס האט זיי געפעהלט דער נויטהיגער וויסען.
 דער ערשטער פאלעמישער שרייבער פון דייטשלאנד,
 וועמעס שריפטען עס זיינען געבליבען, איז געווען ל י פ ט צ ו

מ י ל ה ו י ז ע ז. ער איז געווען אן עסטרייכער. ער האָט געלעבט אין ענדע פערצעהנטען און אין אנפאנג פופצעהנטען יאהרהונדערט אין קראקא און אין פראג. אין יאהר 1399 איז ער מיט פיעלע אנדערע אידען אריינגעווארפען גע- ווארען אין תפיסה צוליעב א מסירה פון א געוויסען משומד פּעטער, אן זיי האָבען בעליידיגט דעם קריסטענטהום. עטליכע און זיעבציג אידען זיינען צוליעב דער דאָזיגער מסירה ערמארדעט געווארען דורך פערברענען. מילהויזען איז געווען דער איינציגער, וואס האָט זיך גערעטעט פון טויט.

ל י פ מ א ז מ י ל ה ו י ז ע ז איז דער פערפאָסער פון „ספר הנצחון“ (דער בוך פון זיעג). אין דעם דאָזיגען ספר פאלעמיזירט מילהויזען ניט בלויז געגען דעם קריסטענטהום און די קריסטליכע דאגמען, נאָר אויך געגען די קאראאימען און די אטעהאיסטען. זיין אַרט שרייבען און די גאנצע צוזא- מענשטעלונג פון דעם „ספר הנצחון“ שמעקט גאנץ שטארק מיט מנידות און א היבש ביסעל בטלנות. דאס איז א מיין דרוש אויף יעדען טאָג, און יעדער דרוש פאנגט זיך אָן מיט א פּסוק.

ווי עס ווייזט אויס איז ער אַבער געווען גוט בעקאנט ניט בלויז מיט דעם „ברית חדשה“, וואס דאָס איז געווען א זעל- טענהייט צווישען די דייטשע תלמודיסטען, נאָר אויך מיט דער אידיש-שפאנישער פילאָזאָפיע. און ער ציטירט אָפט דעם רמב"ם, אבן עזרא, סעדיה גאון און אנדערע.

זיינע אַרגומענטען געגען קריסטענטהום זיינען גאנץ שטארקע, אַבער זיי זיינען צו-וואָרפען אָהן א סדר און א סיסטעם. זיין אַרגומענט געגען יעזוס'עס געטליכקייט לוי- טעט: „אויב גאָט וואלט ווירקליך וועלען אראפלאָזען זיך אויף דער ערד אין דעם געשטאַלט פון א מענשען, וואלט ער איז זיין אַל־קענען געקענט געפינען אַן אנדער וועג און ניט דארפען געבוירען ווערען דורך א פרוי.“ וועגען דער קריסט- ליכער בעהויפטונג, אז יעזוס האָט מיט זיין טויט אויס- געלייזט פון אייביגער פערדאמונג די צדיקים פון די דורות וואס האָבען געלעבט פאַר איהם, פרעגט מילהויזען: „פאַר

וואס האט גאט אין זיין גוטסקייט ניט געמאכט, אז יעזוס זאל געבארען ווערען פריהער און פערשפארען די ליידען פון די פרומע פון יענע פיעלע דורות פאר א זינד, וואס זיי זיינען ניט בעגאנגען?"

דער „ספר הנצחון" איז איבערזעצט געווארען אין לאטיין און ער האט ארויסגערופען געגען זיך א גאנצע ליטעראטור. קריסטליכע בישאפען און קריסטליכע געלעהרטע האבען גע- פונען פאר נויטיג צו פערענטפערען זיינע קשיות און וויעדער- לעגען זיינע ארגומענטען.

דער וויכטיגסטער און דער בעדייטענדסטער פאלעמיי- שער ספר געגען קריסטענטהום אין דער גאנצער העברעאישער ליטעראטור איז פערפאסט געווארען פון א קאראאיים, י צ ח ק ב ז א ב ר ה ס ט ר א ק י.

יצחק בן אברהם איז געבארען געווארען אין טראקא, ווילנער גובערניע, אין יאָהר 1533, און איז דארטען גע- שטארבען אין יאָהר 1594. זיין רבי איז תנ"ך און אין דער העברעאישער ליטעראטור איז געווען דער געלעהרטער קא- ראאים צפניה בן מרדכי. די לאטיינישע און די פוילישע שפראכען מיט זייערע ליטעראטורען האָט ער געלע- רענט פון קריסטליכע לעהרער. ער האָט אויך געהאט אַ היב- שע ידיעה אין דער פילאזאפיע און איז געווען גוט בעקאנט מיט בלוזי מיט דעם „ברית חדשה", נאָר אויך מיט דער קריסטליכער טעאלאגיע און מיט די לעהרען פון די אלע פער- שיעדענע קריסטליכע סעקטען.

קומענדיג איז נאָהענטער בעריהרונג מיט דער קריסטלי- כער אריסטאקראטיע, מיט זייערע געלעהרטע און גייסטליכע, דערצעהלט ער אין זיין הקדמה, איז איהם אָפט אויסגעקומען צו הערען, ווי זיי פלעגען מאכען הוזק פון דער אידישער אמונה. איהם פלעגט אויסקומען צו הערען זייערע טענות גע- נען דעם יודענטהום און ווי זיי פלעגען זיך דערביי נאָך שטי- צען אויף פסוקים פון דער אידישער תורה און פון די אידישע נביאים גופא. דאס האָט איהם בעוואויגען צו שרייבען זיין

ספר, וועלכען ער האט א נאמען געגעבען „חזוק אמונה“ (די פערשטארקונג פון גלויבען).

דער „חזוק אמונה“ בעשטעהט פון הונדערט קאפיטלען און איז איינגעטהיילט אין צוויי טהייל. אין די ערשטע דריי און פערציג קאפיטלען זוכט דער מחבר צו פארענטפערן די אלע טענות, וואס די קריסטען האבען געגען דעם יודענטהום. פון דעם פיער און פערציגסטען ביז דעם פופציגסטען קאפיטל טעל שמעלט ער ארויס זיינע טענות געגען דעם קריסטענטהום. די לעצטע ניין און פערציג קאפיטלען זיינען א קריטיק איבער דעם ברית ה'שה, וואו דער מחבר פון דעם „חזוק אמונה“ זוכט צו בעווייזען, אז די צוזאמענשטעלער פון דעם „ברית חדשה“ זיינען געווען גרויסע פראסטאקעס און האבען פאלש ציטירט די פסוקים פון דער תורה און פון די נביאים. א חוץ דעם זוכט ער צו בעווייזען, אז זיי זיינען זיך איינע די אנדערע סותר און ווייסען אליין ניט וואס זיי ווילען.

דער „חזוק אמונה“ איז א מייסטער-ווערק. די שפראך איז קורץ און לייכט. זיין קריטיק פון דעם ברית חדשה איז כמעט מאָדערנע וויסענשאפטליך. דער איינציגער פעהלער זיינער איז, וואס ער וויעדערהאלט זיך צו אַפט.

דער „חזוק אמונה“ איז איבערזעצט געווארען אין לאטייניש, דייטש, ענגליש און אין אנדערע שפראכען און איז געווארען אן אונערשעפליכער קוואל פאר די קריסטליכע פריידענקער. וואל ט ע ר איז זיינע אַטאַקען געגען דעם קריסטענטהום האט זיך בענוצט מיט די ארגומענטען און די קריטיק פון דעם מחבר פון „חזוק אמונה“, וועמען ער ציטירט. דער קריסטליכער געלעהרטער און פארשער דיי ווי ד פ ר י ע ד ר י ד ש ט ר ו י ס האט זיך מיט איהם בענוצט אין זיין ווערק „דאָס לעבען פון יעזוס“. דער „חזוק אמונה“ האט דורך דעם געקראנען אן אלגעמיינע וועלט־ביבליאטונג.

די תלמודישע אידען האבען נאר פארגעסען, אז דער מחבר איז א קאראאי, און האבען זיך אויף איהם ארויפ־געוואָרפען ווי אויף אן אבן טוב. דער „חזוק אמונה“ איז גע-

ווארען א מין טעקסט-בוך פון פאלעמיקס געגען קריסטענ-
טהום. אין מאַנכע אויסגאבען איז אויסגעלאזען געווארען
דער פאָקט, אַז דער מחבר איז געווען א קאַראַאי. אין דער
לייפציגער אויסגאבע פון 1857 שטעהט אויפ'ן שער מ ר ב י
י צ ח ק ב ז א ב ר ה מ, און אנשטאט „איש טראקי“ האָט
מען אוועקגעשטעלט „איש קראקא“. א תלמודישער שרייבער
האָט זאָגאר אריינגעשמוגעלט אין טעקסט אויסצוגע פון די
תלמודישע שרייבער.

די אַרגומענטען, וואָס דער מחבר פון „חזק אמונה“ גע-
ברויכט געגען די משיחות פון יעזוס'ען זיינען ניט קיין נייע.
זיי זיינען אונז שוין בעקאנט פון די פריהערדיגע פּאָלעמישע
שרייבער. די הויפט מענה בעשטעהט אין דעם, וואָס מיט
דעם אַנקומען פון משיח'ן דארפֿען, לויט די הבטחות פון די
נביאים, אַלע מלחמות פערשווינדען. מיט דעם אַנקומען פון
יעזוס'ען זיינען די מלחמות און די בלוט-פערניסונגען ניט
נאָך מעהר, נאָך אפּטער און נאָך ברוטאלער. אויב מען זאָל
גלויבען אין די נביאים, און די קריסטען בעהויפטען דאָך אז
פערשוואַנדען געווארען, נאָר, אדרבא, זיי זיינען געווארען
זיי גלויבען, דאן קען יעזוס ניט זיין דער ערווארטעטער
משיח. נאָך מעהר, יעזוס זאָגט אויף זיך: „מיניט ניט, אז
איד בין געקומען בריינגען פריעדען אויף דער וועלט. איד
בריינג דעם שווער, וואָס וועט פערנאָנדערטהיילען א זעהן
פון א פאָטער, א טאָכטער פון איהר פאָטער און א שוור פון
איהר שוויגער.“

ווייטער פּרעגט דער מחבר, „וואָס פאר א שייכות האָט
יעזוס מיט דער פאמיליע פון דוד? שוין אפּגערעדט דערפון,
וואָס זיין יחוס-צעטעל ווי עס ווערט אַנגעגעבען פון מאַט-
הענאָס, שטימט ניט מיט דעם יחוס-צעטעל, וואָס לוקאָס
ניט און שוין אפּגעזעהן דערפון, איז דאָך דער דאָזיגער יחוס-
צעטעל דער יחוס פון יוסף'ען, וועלכער איז אבער ניט דער
פאָטער פון יעזוס'ען. יעזוס איז דאָך געבאָרען געווארען פון
הייליגען גייסט, ווען מרים איז נאָך געווען א בתולה, טאָ וואָס
פאר א שייכות האָט דער יחוס פון יוסף'ען, וועלכער איז ניט

דער פאטער פון יעזוס'ן, מיט יעזוס'ן? (לפי זה אין יחוס יוסף מועיל לישו כלום). אויב מען זאל גלויבען אין די נביאים, און די קריסטען בעהויפטען דאך, אז זיי גלויבען, דאן קען יעדע זום ניט זיין דער משיח, ווייל ער שטאמט ניט פון דער פאך-מיליע דוד.

די אידען ווערען בעשולדיגט, אז זיי האבען געפייניגט און געקרייצט יעזוס'ען. פרעגט זיך: האבען זיי עם געטהאן מיט יעזוס'עם ווילען אדער געגען זיין ווילען? אויב זיי האבען עם געטהאן מיט זיין ווילען, הייסט דאס עם, אז זיי האבען געטהאן דעם ווילען פון גאט, ווארום איהר קריסטען בעהויפטעט דאך, אז יעזוס אין גאט. דערפאר קומט דאך זיי ניט צו בעשטראפען, נאר פארקעהרט, צו בעלוינען. אגב, אויב זיי האבען עם געטהאן מיט זיין ווילען, טא פאר וואס איז ער געווען אזוי טרויעריג און האט געבעטען, אז דעם דאזיגען כוס זאל מען איהם ניט געבען? פאר וואס האט ער אויסגעשריען „גאט, מיין גאט, ווארום האסטו מיר פערלאזט זען?“ ווי קען גאט פערלאזען גאט? אויב וועדער די פייך ניגונגען און די קרייטציגונג איז געטהאן געווארען געגען זיין ווילען, און ער האט די אלע יסורים געליטען איבער געוואלט, טא וואס איז ער פאר א גאט, וואס קען זיך אליין ניט העלפען? (חזוק אמונה, פרק מ"ז).

מען קען פרעגען די קריסטען: איהר גלויבט זעהר שטארק אין יעזוס'ען, אבער איהר גלויבט ניט אין די ווער-טער פון איהם און פון זיינע שלוחים און איהר פאלגט ניט, וואס ער און זיי האבען אייך געלערענט. ערסטענס, ער רופט זיך אין ערגעץ ניט גאט. ער רופט זיך „מענשען-קינד“, און איהר רופט איהם גאט, וואס ער האט אייך אין ערגעץ ניט בעפוילען. צווייטענס, יעזוס זאגט: מיינט ניט, אז איך בין געקומען צושטערען די תורה און די נביאים. איך בין געקומען זיי ערהאלטען. הימעל און ערד וועלען בטל ווערען און אפילו איין אות פון דער תורה וועט ניט בטל ווערן, און איהר גלויבט, אז משה'ס תורה איז בטל געווארען. דריטענס, ווען דער רייכער מאן האט געפרעגט יעזוס'ען, וואס דארף איך

טהאן כדי איד זאל זוכה זיין צום אייביגען לעבען, האט ער געענטפערט: היט די מצוות: מארד ניט, זיי ניט מזנה, זאג ניט קיין פאלשע עדות, גיב כבוד דיין פאטער און מוטער און לייעב דיין חבוי זוי זיד זעלבסט. דערפון איז צו זעהן, אז יעדן זום האט געפאדערט צו טהאן די מצוות אום זוכה צו זיין צום אייביגען לעבען, וועהרענד איהר גלויבט, אז נאך דורך גלויב בען אין יעזוס'ען קען מען דאס עררייכען. יעזוס האט געלעך רענט, אז מען גיט דיר א פאטש אין איין באק, זאלסטו איהם דערלאנגען די צווייטע באק, אז מען נעהמט ביי דיר דעם אויך בער-ראק, גיב איהם אויך די העמד. איד האב נאך ניט געדראפען קיין קריסט, וואס זאל עס טהאן. (חזוק אמונה, פרק מ"ט).

אין דעם פופציגטען קאפיטעל פערברייטעט זיך דער מחבר פון „חזוק אמונה“ וועגען די דאזיגע פונקטען און זוכט צו בעווייזען, אז דער קריסטענטהום פון היינט איז אין גאנצען ניט דער קריסטענטהום פון יעזוס'ען. יעזוס האט קיינמאל ניט געהייסען גלויבען אין א דרייאייניגקייט. יעזוס האט זיך אין ערגעץ ניט גערופען גאט. יעזוס האט אויסדריקליך פערבאטען צו מאכען געטצען. יעזוס האט קיינמאל ניט געזאגט, אז מען זאל פיינט האבען און נעהמען נקמה אין די אירען. פערקעהרט, ער האט פאר זיי תפלה געטהאן און האט געזאגט: פארגיב זיי, פאטער, זיי ווייסען ניט וואס זיי טהוען. יעזוס האט געהייסען זיינע נאכפאלגער צו פער-קויפען זייערע נחלות און צוטהיילען צווישען ארעמע לייט. יעזוס האט געהייסען לייעב האבען די שונאים, בענשען די, וואס שילטען אייד. איד האב נאך ניט געטראפען א קריסט, וואס זאל עס טהאן.

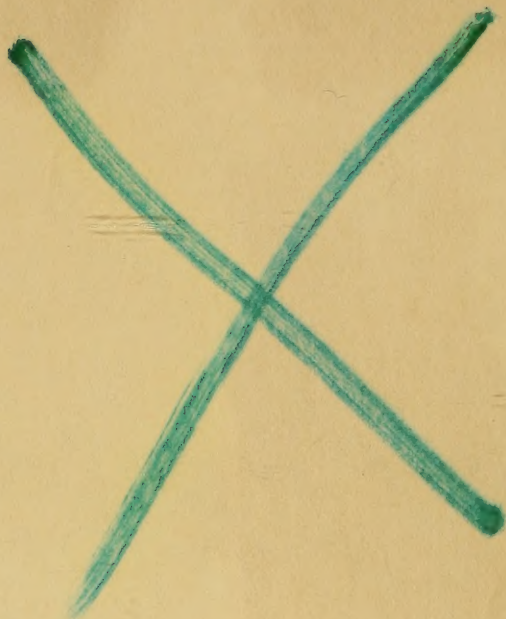
פיעל אינטערעסאנטער איז זיין קריטיק פון דעם „ברית-חדשה“, וועלכע האט נאך ביז היינטיגען טאג ניט פערלאזט רען איהר ווערטה.

„דער „ברית חדשה“ איז געשריבען געווארען בערך דריי הונדערט יאהר נאך יעזוס'עם טויט. מארקוס און לוי קום האבען געשריבען זאכען, וואס זיי האבען געהערט פון

אנדערע און ניט וואָס זיי האָבען אליין געזעהן אָדער נע-
הערט. ווי קען מען זיך דען אויף זיי פערלאָזען? אין פיעלע
פלעטצער זיינען זיך די שרייבער סותר איינע די אנדערע,
וואָס דאָס בעווייזט אויך, אַז זיי האָבען זייערע ידיעות ניט
געקראָגען פון דעם זעלבען קוואַל. גאַנץ אַפט בריינגען זיי
פסוקים פון דער תורה און די נביאים אַנדערש ווי זיי זיינען
געשריבען אין דער אמת'ען, וואָס דאָס בעווייזט, אַז דער
ברית-חדשה איז צוזאמענגעשטעלט געוואָרען פון פראַס-
טאַקעס.

נאָך דער דאָזיגער הקדמה אָדער ווי ער רופט עס „הצעה“.
ניט דער מחבר א טיעפע און אויספיהרליכע קריטיק פון די
פיער עוואַנגעליאומס, פון „די ווערק פון די שליחים“, פון
פאָל'ס עפיסטלען און פון „יוחנז'ס זעהונג“. ווי עס איז שוין
בעמערקט געוואָרען, האָבען זיך מאַנכע פון די נייעסטע פאַר-
שער בענוצט מיט פיעלע פונקטען פון זיין קריטיק.

Ginzburg, Isidor.

275793

